

Recensies van en beschouwingen n.a.v. *Edda en Thora* 1939-1942

In dit tekstbestand heb ik 40 teksten opgenomen van recensies in kranten en tijdschriften van het eind september 1939 verschenen boek *Edda en Thora* van de hervormde theoloog dr. K.H. Miskotte (Callenbach, Nijkerk). Ik heb die teksten gevonden als knipsels in Miskottes archief (UB Leiden), in nalatenschappen, via Delpher en andere databanken. Ik sluit niet uit dat er nog meer recensies geschreven zijn, maar deze teksten geven een gevarieerd beeld van de weerklink van Miskottes spraakmakende boek over de wortels van de ideologie van het Duitse nationaalsocialisme en van het ideologische verzet ertegen, geschreven toen de Tweede Wereldoorlog al was begonnen met de Duitse inval in Polen. Het boek werd na mei 1940 door de Duitse bezetter verboden, maar was toen waarschijnlijk al uitverkocht. De voorlaatste tekst is geen recensie, maar een brief aan Miskotte uit 1942 van de in Amsterdam wonende Duitse *émigré* dr. Fritz Rathenau, een reactie op het boek van een zeer belezen Joodse jurist, die ik heb opgenomen omdat Rathenau diep, empathisch én kritisch ingaat op het boek vanuit een zionistisch standpunt en dus een origineel geluid laat horen in een catastrofaal jaar. De annotatie en vertaling zijn door mij gemaakt. De laatste tekst verscheen na de oorlog, in 1951, in het Fries geschreven in een Fries tijdschrift. De vertaling is van mij, met hulp van kenners van het Fries.

Ik heb in de teksten alleen spelling en interpunctie aangepast, aperte fouten en verschrijvingen hersteld en – indien bekend – korte informatie over de bron en de auteur opgenomen. De annotatie is, tenzij anders aangegeven, die van de oorspronkelijke teksten. De teksten zijn in chronologische volgorde – voor zover mij bekend – gerangschikt.

Willem van der Meiden
november 2023 / april 2025

Inhoud

- 4 1 Anton van Duinkerken, *De Tijd*, 19 oktober 1939, 5.
- 7 2 *Algemeen Handelsblad (Nieuwe Rotterdamsche Courant)*, 7 november 1939, 9.
- 8 3 H. Berkhof, *Algemeen Weekblad voor Kerk en Christendom* jg. 16, nr. 3, 17 november 1939, 1-2.
- 11 4 *Het Volk*, 18 november 1939, 11.
- 12 5 G.H. van Senden, *Idee en Mythe* jg. 2 (1939-1940), nr. 2, 58-61.
- 15 6 R. Dijkstra, waarschijnlijk *Amsterdamsch Predikbeurtenblad*, z.d.
- 16 7 M.C. Slotemaker de Bruïne, *Woord en Wereld* jg. 1 (1939) nr. 6, 464-472.
- 22 8 S.H.J. James, *De Rotterdamsche Kerkbode*, 2 december 1939, 3.
- 23 9 D. Tromp, *Eltheto* jg. 94 nr. 3, december 1939, 40-45.
- 32 10 Roel Houwink, *Zoo juist verschenen – bibliografisch maandblad voor boekenvrienden*, jg. 2 nr. 10, december 1939, 2.
- 33 11 E.v.B., *De Stuwing*, jg. XXI, december 1939, 199-201
- 36 12 I. Maarsen, *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 75ste jg., nr. 32, 8 december 1939, 2.
- 39 13 W.H. Gispen, *De Standaard*, 19 december 1939, 10.
- 40 14 J.A. Blok, *Mensch en kosmos – maandblad voor Geestelijke Stromingen*, jg. 3, 1939, 382.
- 40 15 *Utrechts Dagblad*, 30 december 1939.
- 41 16 *De Gelderlander*, z.d.
- 41 17 *Zonder bron*, z.d.
- 42 18 *Eenheid - weekblad voor maatschappelijke en geestelijke stroomingen*, 700-703.
- 44 19 W. Banning, *Socialisme en Democratie*, 2^e jg. nr. 1, 15 januari 1940, 71.
- 45 20 C.A. de R., *De Nederlander*, 19 januari 1940, 1.
- 47 21 A.K.K., *Algemeen Protestantsch Kerkblad - weekblad voor de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië*, z.d.
- 48 22 J. de Vries, *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie*, jg. 33, 1939-1940, 149-152.
- 53 23 K.J. Brouwer, *Tijdschrift voor Zendingwetenschap - Mededelingen*, 84ste deel – 1ste stuk 1940, 92-95.
- 55 24 Bg., *Onze Vacatures (Christelijk Schoolblad)*, z.j., 4.
- 55 25 J.D.V. in *Die Kerkbode*, 14 Februarie 1940, 282.
- 56 26 K. Steur, *Het Schild – apologetisch maandblad*, jg. 21, 1939-1940, 265-266.
- 57 27 J. de Vries, *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, jg. 29, 1940, 151-157.
- 61 28 A. Samsom, *Stemmen des tijds – maandschrift voor christendom en cultuur*, 29ste jg. 1940, nr. 1, 56-72.
- 70 29 *Volk en Vaderland*, 9 februari 1940, 1
- 71 30 *De Locomotief*, 23 februari 1940, 2. Dagblad voor Ned. Indië, uitgegeven te Semarang.
- 73 31 S. Pinkhof, *Ha'ischa – orgaan van de joodse vrouwenraden in Nederland*, jg. 12, 1 maart 1940, 70-76.
- 84 32 L. Lichtveld (Albert Helman), *De Groene Amsterdammer*, 16 maart 1940, 4.
- 86 33 G. Ubbink, *Woord en Geest*, jg. 15 (1940), 190-191.

- 88 34 *Volk in Nood*, april 1940
- 89 35 S.E. van Praag, *De Stem (Critisch Bulletin)*, 20ste jg. 1940, 534-538
- 91 36 K.L. Bellon, *De Maasbode*, 7 mei 1940, 5
- 93 37 G. Alblas, *Nederland – Nationaal maandblad*, jg. 92, nr. 22/23/24, 1 december 1940, 519-541.
- 118 38 A.M. Brouwer, *Aristo- – algemeen cultureel en literair maandblad*, jg. XI nr. 1, april 1941, 1-17.
- 129 39 Brief van Fritz Rathenau aan Miskotte, 27 oktober 1942.
- 139 40 J.J. van Weringh, *De Tsjerne* jg. 6 (1951) nr. 5 en 6, 146-157 en 177-188.

1 Wezen van de Wodansdienst

Dr. K.H. Miskotte - Edda en Thora - Een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie - Uitgever C.F. Callenbach - Nijkerk - z. j. (1939).

Dr. Miskotte is bang geweest dat zijn onderzoek naar de diepste gronden der zogenaamde ideologie van het Duitse nationaalsocialisme niet voor voldoende ernstig en verantwoord zou worden gehouden. Hij schuwt de oppervlakkigheid, maar vooral: hij vreest haar, en om er zelfs de schijn van te vermijden! heeft hij zijn werk zo Germaans-*gründlich* verricht dat de ernstige lezer soms kregel wordt en hem zou willen herinneren aan de uitspraak van Rudolf Pannwitz, op wiens autoriteit hij zich immers verscheidene malen beroept: “Auch die Tiefe ist Oberfläche, sie hat die Oberfläche nur weit unten”. Dezelfde Germaanse denker heeft trouwens elders beweerd: “Das Vergleichen ist die Quelle der Irrtümer” en ook dit woord komt de lezer wel eens even ironisch voor den geest wanneer hij zich heenworstelt door de vierhonderd en twintig met citaten overladen bladzijden van dr. Miskotte. Niet dat diens werk teleurstelt! Het bevat werkelijk alles wat men ervan verwachten mag, maar het mist de overtuigingskracht van de eenvoud. De schrijver heeft natuurlijk veel moeten lezen en studeren, en het kon niet anders of hij moest nu en dan de boeken op tafel leggen. Doch hij voert ons het studeervertrek binnen, terwijl dit nog geheel wanordelijk is van de arbeid. Bladzij na bladzij is overwoekerd door geleerde, doch slecht geordende fiches. Nu eens staan de citaten in een voetnoot, dan in de tekst, zonder dat dit onderscheid op enige reden berust; de auteur haalt Edda en Bijbel, naar gelang het hem schikt, in het Duits of in het Nederlands aan; hij citeert Henri Massis beurtelings in het Frans en in het Duits; hij overrompelt u met overbodige boekenkennis en dan trekt het altijd de aandacht dat deze — hoe uitgebreid ook — nooit volledig kan zijn. Zo komt herhaaldelijk Leopold Ziegler ter sprake, maar diens buitengewoon indrukwekkend boek *Überlieferung* van 1936, dat voor een deel verwante onderwerpen behandelt, is ten onrechte door dr. Miskotte niet geraadpleegd, met het gevolg dat de lezer een verkeerd idee van Zieglers betekenis krijgt. De Duitse belletrise, die teksten leveren moet om het betoog te steunen, had evenals de Duitse wijsbegeerte, die werkelijk geplunderd wordt, in een samenvattend en overzichtelijk aanhangsel veel stelselmatiger besproken kunnen worden, want voor iemand die niet van de vroege morgen tot de late avond zit te lezen, en dan nog bij voorkeur Duits zit te lezen, duizelt het chaotisch en dit hindert te meer omdat de schrijver juist de Wodansdienst, dat is de dienst van een afgod die “woede” heet, bestrijden wil wegens zijn prosternatie voor het chaotische. Spijts de strakke, logisch doorgedachte lijn van het betoog en de werkelijk indrukwekkende compositie van het boek, schort het aan klaarheid en maakt het de indruk van kolkend haastwerk, dat bij ordenende revisie meesterlijk zou geworden zijn. Men betreurt dit echter uit bewondering, want we hebben hier te maken met een zeldzaam ernstig onderzoek naar de laatste beweegkrachten van de moderne geest in Europa. De schrijver is een gereformeerd theoloog, die zich reeds op jonge leeftijd gezag verwierf als vertegenwoordiger en verdediger der Barthiaanse richting. Hij bezint zich in dit werk op het onderscheid tussen de Germaanse mythe, zoals wij die hoofdzakelijk uit de Edda kennen, en de Joodse oergodsdienst, voornamelijk vastgelegd in de Pentateuch. Hierbij gaat hij uit van de veronderstelling dat beide bronnen ons in aanraking brengen met het primitieve aanzijn van het religieus besef. Hij bekent daarenboven dat wij (alle Nederlanders?) Germanen zijn

en dat wij deswege een diepe rasverwantschap ervaren bij de lectuur der Edda. Aard en kracht van deze ervaring zal echter bij verschillenden verschillend zijn, en al kan men de stelling onderschrijven dat in elke natuurlijke mensenziel de streving, ja de begeerte naar het heidendom werkdadig aanwezig is, de gedachte dat voor ons, omdat wij tot het Germaanse ras heten te behoren, juist het Germaanse heidendom zo aantrekkelijk zou zijn, komt voort uit een in hoofdzaak subjectieve waarneming. Persoonlijk gesproken lijkt die gedachte mij niet zo stevig gefundeerd. De goden der Middellandse Zee zijn zeker niet minder aantrekkelijk dan die der Noordelijke IJszee en bij Homerus zal menig Nederlander dieper tot de elementen van het mysterische inkeren dan bij de Edda. Het feit dat ons volk zo vatbaar was voor het klassieke humanisme, terwijl het betrekkelijk zo weinig waardevoels voortbracht in de romantiek, stemt wel tot enige twijfel jegens onze vooropgezette Germaansheid, en bij de eerbiedige belijdenis van dr. Miskotte dat wij de Edda ondergaan “in het bloed” bekruipt mij althans de lust voorlopig te antwoorden: “speak for yourself, sir”, al erken ik de kans dat verscheidene van mijn kennissen en geloofsgenoten hetzelfde “voelen” op dit gebied als dr. Miskotte. Deze spreekt ergens van het “eeuwige protestantisme” der Duitsers en misschien omdat ik meen hieraan geen deel te hebben, verhoud ik mij anders tot de Edda dan de auteur. Het hele boek grijpt mij minder aan dan het Babylonische Gilgamesj-epos. En ben ik de enige die zich stoot aan de verwarde grootspraak, de verwilderde mateloosheid, de kinderachtige krachtvergoding van dit zogezegd geweldige boek, dat nooit aflat bij mij associaties te wekken met een worsteltent? Het is er dr. Miskotte tenslotte om te doen ons te overtuigen dat verwilderde mateloosheid verkeerd is en dat zij nochtans de moderne Duitse geest in menig opzicht — en met name in “ideologisch” opzicht — kenmerkt, doch hij komt tot deze slotsom langs een kapitale en eerbiedwekkende worsteling tegen de bekoringen die het Germaanse oerheidendom voor hem heeft. Wie die bekoringen niet voelt, mist waarschijnlijk iets in het leven, maar is dientengevolge eerder overtuigd. Voor hem zou men zulk een boek moeten schrijven tegen het waarachtig Panische heidendom, dat allesbehalve geweldig en daverend is, maar dat, met azuren hemel boven het hoofd en een fraai uitzicht naar de edele vormen der dingen, het aardse geluk der begrensdeheid viert als het beginsel der scheppende distinctie, die vormkrachtig is en daarom de mens tot maat van al het wordende maakt, en misschien ook van het ongewordene. Dit is een ander heidendom dan het Germaanse waaromtrent dr. Miskotte dan ook met het volste recht vaststelt, dat het “weinig olympisch” moet worden genoemd. Door deze verscheiden wezensvormen van de “natuurlijke mens” verschillen schrijver en beoordelaar misschien te veel dan dat zij elkander hartelijk zouden waarderen, maar dit neemt geenszins de grote bewondering weg die dr. Miskotte opwekt door zijn vergelijkende ontleding van de structuur der beide behandelde oerreligies. De schrijver gaat hier diep, en al betwisten wij, wanneer ook wij “het heidendom viëren” willen, zijn opvatting als zou buiten Gods openbaring niets anders mogelijk zijn dan de chaos, al erkennen wij daarentegen de natuurlijke verhevenheid van de *recta ratio* en de natuurlijke suprematie van de rede boven de ongebonden levenskrachten der dierenziel (ook de rede is een deel van de natuur!), wij volgen ademloos het duel van de protestant met hetgeen voor ons in het ferment der Reformatie onafscheidelijk besloten ligt: het natuurlijke tweespaltsbewustzijn der ziel, die vermoedt dat de structuur van de logica slechts een listig zelfbedrog is. “Faustisch” heet dit vermoeden. De naam klinkt ons als een tegendeel van “Aristotelisch” in de oren, en wij zijn nu eenmaal niet te winnen voor de gedachte dat het kreunende zoeken van Faust edeler of diepzinniger zou zijn dan de toegewijde doelbewustheid van Aristoteles. Onze wegen scheiden dus reeds in het begin, maar lopen nochtans evenwijdig. Wanneer de schrijver zich niet zonder

zelfverwijt de uitspraak van Joseph Konrad voor ogen houdt: “Ihre Grundfragen sind aus demselben Geist gestellt aus dem ihre Antworten gegeben werden”, dan zien wij daarin slechts de maat van de rede genomen, en buiten dit gebied heeft ook voor dr. Miskotte de discussie geen betekenis, zodat wij hem dankbaar volgen wanneer hij de schokken van het emotionele onderwerpt aan de controle van een strenge seismograaf. Wij miskennen de waarde van die schokken allermintst, maar herinneren ons de “loi statistique que les grandes découvertes, à cause de la malheureuse condition de l'homme et de sa faiblesse à porter la vérité, semblent, surtout quand elles portent sur le monde des sens, avoir besoin des violentes stimulations affectives, qui, tout en excitant et guidant la recherche, inclinent par ailleurs l'intelligence à l'erreur”. Jacques Maritain, door wie deze paradox aldus geformuleerd is, legt daarin ten opzichte van de “natuurlijke mens” een heel ander wantrouwen aan de dag dan dr. Miskotte, die, eindeloos gewapend tegen de hoogmoed der rede, vrijwel weerloos blijft tegen de schok des gemoeds en dan ook als conclusie niet de Thora-aanvaarding eist op redelijke gronden, maar de gegrepenheid door de genade als enige voorwaarde stelt voor de scheiding der geesten die zich in het moderne heidendom voltrekken gaat. Juist dit is ons ernstig bezwaar. Voor zover de geleerde schrijver met klem van redenen aantoonde dat de Thora verheven is boven de Edda, dat de ordenende, want “scheidend-scheppende”, dus “geestelijke” God Jahwe de ware God is en de woedende vernieling eisende, dus “natuurlijke” God Wodan geenszins, heeft hij om zo te zeggen a priori de verzekering van onze bijval en wij bewonderen alleen de nauwkeurig gedetailleerde manier waarop hij deze tegenstelling uitwerkt door de achtereenvolgende diepgaande vergelijking der beginselen van Chaos en Schepper, Kosmologie en Geschiedenis, Schicksal en Raad Gods, Heidendom en Gerechtigheid, Loki en Satan, Walhalla en Paradijs, Godenschemering en Messiaans Rijk. Uit deze ontledende vergelijking is heel veel te leren, in ieder geval wel zoveel dat de dankbaarheid ons dwingt kleine detailkritische opmerkingen achterwege te laten en de auteur onze volle genegenheid te schenken. Maar zodra het op de beslissende conclusie aankomt, staan wij weer precies net eender tegenover elkander als in het begin, dat is in het onderscheid van de natuur: Aristotelisch tegenover Faustisch, en in het onderscheid van de Genade: katholiek tegenover protestant. Geen tekort aan eerbied dwingt ons de slotsom af te wijzen, dat de heldere keuze van het “natuurlijk” heidendom door de massa, waarna een kleine kudde van begenadigden overblijft, de noodzakelijke en gewenste oplossing zal zijn, maar de essentiële onverzoenbaarheid tussen katholieke breedheid en Barthiaanse smalheid van basis in het geloof. Het zou uiteraard veel “eenvoudiger” zijn als allen die niet vurig geloven maar dadelijk afvielen, doch is deze eenvoud niet een al te menselijk structuurfenomeen, dat Gods oneindige barmhartigheid geweld aandoet? Miskottes interpretatie van Haeckers uitspraak (*Der Christ und die Geschichte*, blz. 137) dat een zondig mens kan deelhebben aan de waarheid die verborgen blijft voor een “fatsoenlijk” mens, is hierom onhoudbaar dat hij deze tekst losmaakt uit het verband met de stelling waarmede bij Haecker de vierde paragraaf van zijn achtste hoofdstuk begint: “Es ist sehr leicht zu sagen, dass die Kirche Christi in ihren menschlichen Vertretern ihr politisches Prinzip so oft verraten habe, denn das ist vor aller Augen und sehr leicht zu sehen. Aber viel schwerer scheint zu sehen zu sein, was doch auch durch die Geschichte und in ihr offenbar ist, dass selbst von den menschlichen Vertretern der Kirche Christi immer wieder zurückgekehrt worden ist zu deren Prinzipien. Und zwar existentiell, also durch Heiligkeit.” De schildering van de kleine schare der “bevrijders” bij Miskotte komt met dit beeld allermintst overeen, en wanneer de auteur dan ook van de leden van deze schare veronderstelt: “Zij verdedigen geen cultuur”, kan hij ons niet naast zich verlangen,

want wij die geloven in een erkenbare God, achten uiteraard het vermogen tot erkenning geroepen om aan de natuur de wet van de rede — beeld en gelijkenis van de Schepper — op te leggen. Zegt hij ten slotte “De kerk zelf moet één worden”, dan heeft hij onze algehele en opgetogen instemming, echter onder een voorwaarde welke hij niet accepteert! Duidelijker kan niet worden uitgedrukt dat onze verhouding tot de hoge “ironie” van dit werk een polemische moet zijn en dat wij dit boek, zeker het meest belangwekkende Nederlandse boek over het wezen van het moderne Germaanse heidendom, slechts met warmte aanbevelen aan kritische lezers.

Anton van Duinkerken, *De Tijd*, 19 oktober 1939, 5.

Anton van Duinkerken, ps. van W.J.M.A. (Willem) Asseldonks (1903-1968), was RK literator en essayist en vanaf 1952 hoogleraar Nederlandse Letterkunde aan de KU Nijmegen. De Tijd (1845-1974) was een landelijk katholiek dagblad.

Reactie van Miskotte

“Bezorgd wordt, door een particulier, de eerste grote bespreking van *Edda en Thora* door Anton van Duinkerken, in *De Tijd*. Bewondering – en toch: haastig klodderwerk, en zo gaat het olie-en-azijnstel voort beurtelings een druppel te leveren. Hij voert Aristoteles tegen het ‘protestantisme’ te velde en merkt niet dat de Thora tegen Aristoteles optrekt.

Uitvoerige brief aan Van Duinkerken over het wezen van het heidendom, dat Hellas en Germanje gemeen hebben – als antwoord op zijn beaming van Hellas en afschuw van de Germaanse mythe (in recensie van *De Tijd*).” (28 oktober 1939)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 760.

2 “Edda en Thora”

Onder de titel *Edda en Thora, een vergelijking van Germaansche en Israelietische religie* heeft Dr. K.H. Miskotte, Nederlands-Hervormd Predikant te Amsterdam, bij G.F. Callenbach te Nijkerk een boek uitgegeven dat een analyse van de geestelijke wereldcrisis geeft. Hij onderzoekt daarin speciaal de geestelijke achtergrond van het nationaalsocialisme, en vindt als zodanig een zuiver en ernstig gemeend *heidendom*.

Dit is een uitvoerig, en een zeer geleerd en diepzinnig boek. De strekking is dat de kerk de wereld van het moderne heidendom redden moet. De schrijver drukt dit aan het eind aldus uit: “De Kerk zélf moet één worden, d.i. haar woord moet verenigd worden ‘tot de vreze van de Naam, die éniġ is.’ Dit zijn verre, zeer verre dingen; niettemin hangt daaraan het mogelijke heil der wereld. En de Kerk moet aan volk en overheid de Thora leren. Dan zal er nog hoop zijn ook voor de wereld, die nu aan de mythe schijnt teloor te gaan of zichzelf opheft in een laatste, krampachtige vertwijfeling.”

Dr. Miskotte ziet de nationaalsocialistische geest dus als een religie. Heidendom is *geen* atheïsme, maar een zeer stevig, welgedaan geloof (pag. 29), en dit geloof wil zich verbreiden, wil de overhand verkrijgen; “deze furor, deze religieuze bezetenheid, die vele vademen dieper ligt dan de gronden die voor de rassenleer en -politiek plegen te worden aangegeven”. De schrijver van dit werk is het dus niet met Rauschning eens, die het nationaalsocialisme als “*die Revolution des Nihilismus*” ziet; zo negatief is het naar zijn

inzicht volstrekt niet, maar integendeel juist een geweldige *positieve* kracht. Deze kracht stelt hij in het gehele werk tegenover die van het Evangelie, dat hij echter in de Thora, de geopenbaarde leer van het Jodendom, representeert.

Dit is het pikante en gedurfde van het boek. Al geven wij nog zo geredelijk toe dat het christendom in het Jodendom wortelt, daarom zal nog niet ieder deze representatie terstond kunnen volgen. Waarom Edda en Thora tegenover elkander, waarom niet Germanendom en christendom? Wij kunnen de motivering niet in haar geheel overnemen, maar ontleen er het volgende aan. In de eerste plaats omdat de strijd daarginds tegen het Jodendom, tegen Israël en het Oude Testament gaat, speciaal die elementen der Joodse leer die in het wezen der christelijke belijdenis zijn opgenomen. Zo wordt een verdediging van het Oude Testament ook vanzelf een verdediging van het “christendom”, van de belijdenis der kerk. Daarbij komt dat het christendom rijk geschakeerd en veelzijdig is, en een veel te weinig primitief verschijnsel om tegenover een zo elementair gegeven als de Germaanse mythe te worden geplaatst. Maar tussen Thora en Edda zijn, bij al hun polariteit, zeer bepaalde parallellen. Ten slotte – zo betoogt hij ter adstructie van zijn opzet – is in de verwerping van de Thora de verwerping van Christus latent inbegrepen.

Ziedaar een voorbeeld van de scherpzinnige en oorspronkelijke dialectiek van het boek. Wij kunnen overigens niet veel meer doen dan de bedoeling van het werk aangeven, gelijk wij hierboven al hebben gedaan, en de indeling opnoemen. Na de inleiding komen de hoofdstukken, twaalf in getal; zij bevatten Rekenschap, In den beginne – Chaos en Schepper, Het worden - kosmologie en geschiedenis, Het lot – Schicksal en de Raad Gods, De Deugd – heldendom en gerechtigheid, De weerstand – Loki en Satan, Het Generzijds – Walhalla en Paradijs, De Voleinding – godenschemering en Messiaans Rijk, Tweespalt en Afval, Syncretisme, De Scheiding der Geesten. Men ziet uit deze titels reeds enigszins hoe dr. Miskotte de beide polen voortdurend scherp naast en tegenover elkaar stelt. Een boek met grote vergezichten, omdat er ontzaglijk veel kennis en inzicht in verwerkt is.

Algemeen Handelsblad, 7 november 1939, 9.

Deze bespreking is hoogstwaarschijnlijk van de hand van dr. Ph. Kohnstamm (1875-1951) en werd op dezelfde dag ook afgedrukt in de Nieuwe Rotterdamsche Courant.

Het Algemeen Handelsblad (1828-1970) was een in Amsterdam uitgegeven landelijk dagblad, dat in 1970 met de Nieuwe Rotterdamsche Courant (1844-1970) fuseerde tot NRC Handelsblad. Sinds 2022 is de naam NRC.

3 Het gelaat van het nieuwe heidendom

door H. Berkhof

Men leest dit boek niet zonder een zekere ergernis. De woordkeus is vaak gewild, de vormgeving der gedachten moeizaam, de samenhang ervan wel in hoofdlijnen duidelijk, maar in de onderdelen dikwijls ondoorzichtig. De zin der woorden is zelden bij eerste lezing duidelijk en niet zelden zelfs duister. De verdeling met Romeinse cijfers brengt vaak het

tegendeel van overzichtelijkheid. We worden overstort met gedachten en gedwongen om door de Europese cultuurgeschiedenis heen en weer te springen.

Maar moeizaam voortworstelend in dit boek, komt een ander gevoel met stijgende nadruk de ergernis vergezellen. Het gevoel: we staan hier voor een heel bijzonder werk. Al dit ergerniswekkende blijkt de keerzijde van een oorspronkelijke, echte en diepe gedachte. We ontdekken al lezende dat we in een min of meer vertrouwde wereld op geheel nieuwe wijze worden ingeleid. We zien dingen en samenhangen die ons tot nu toe verborgen waren. We worden meegenomen in een grootse gedachtevlucht, die zich ontwikkelt op de basis van een weergaloze belezenheid. Nieuwe wegen worden ingeslagen, daarom gaat het vaak moeizaam. Maar zo is een rijk boek gegroeid, breed en diep, waarvan de verschijning een evenement mag heten. Men moet het eenmaal doorgeworsteld hebben voor men dit klaar beseft. Maar dan sluit men het werk met het vaste voornemen door een spoedige herlezing de ontdekte rijkdommen te verwerken.

Het is niet gemakkelijk de inhoud te karakteriseren. Twee structuren worden onderzocht, vergeleken en getekend in hun samengaan en uiteengaan in de Europese, specifiek Duitse geestesgeschiedenis. Het gaat om de “natuurlijke” levensvisie, zoals de Edda die uitbeeldt, tegenover de openbaring van de “vreemde” God in de Thora, de oudtestamentische onderwijzing. Het gaat Miskotte om de scheiding der geesten. Daarom wordt de radicale tegenstelling Edda-Thora veelzijdig belicht. Zodoende heeft dit boek (afgezien van zijn betekenis als appel) een tweeledige waarde: Enerzijds biedt het een eigensoortige theologie van het Oude Testament vol nieuwe uitzichten, alleen niet systematisch maar bijna aforistisch. Anderzijds werpt het van de tegenstelling Edda-Thora uit een verrassend licht op een stuk Europese cultuurgeschiedenis. Men kan over dit boek alleen óf heel kort óf heel lang spreken. Wie meer wil doen dan de betekenis ervan aanduiden, weet niet waar hij in de rijkdom van gedachten moet beginnen of ophouden.

Wel moet nog iets gezegd worden over de eigenlijke bedoeling van dit boek. Blijkens de inleiding ligt die in de ontmaskering van het nieuwe heidendom, inzonderheid van het ondoorzichtige, Proteusachtige nationaalsocialisme. Miskotte verstaat deze beweging als een weer-opwaken van de geest der oud-Germaanse sagenverzameling die Edda heet. En wie dit boek leest, bemerkt dat daarmee zeer wezenlijke elementen van het nationaalsocialisme worden geraakt.

Maar dit geniale in-één-zien der beide gedachtekringen heeft ook zijn gevaren. Waar zulke omvattende verbanden gelegd worden, bestaat het gevaar dat het één naar het ander wordt geïnterpreteerd, dus dat hun onderscheid (dat ook wezenlijk kan zijn) niet klaar aan de dag treedt. Over de Edda zwijg ik, als volslagen onbevoegd. Maar het wezen van het nationaalsocialisme treedt door de opzet van het boek toch niet met die klaarheid naar voren die de inleiding belooft.

Het valt al op hoe weinig Miskotte ingaat op de concrete verschijning van het nieuwe heidendom, speciaal zijn literatuur. Hij doet dit uit ridderlijkheid, zegt hij (blz. 10). De grond daarvan is duidelijk. Miskotte wil het heidendom ernstig nemen, terwijl de nieuwste uitingen ervan juist een gemis aan ernst tonen, een oppervlakkigheid en dilettantisme die pover afsteken tegen de geest van de Edda. Miskotte wendt zich dus liever tot de voorlopers, speciaal Nietzsche, in de hoop dat het huidige gemis aan ernst niet wezenlijk zal blijken. Daarin verschil ik met hem van mening. Mijns inziens is het juist wezenlijk voor het nieuwe

heidendom in tegenstelling tot het oude dat het zichzelf niet ernstig neemt, dat het ten slotte niet leeft in zijn eigen wereldbeschouwing.

Alle vastheid en orde in denken en daad ontbreekt hier. Vandaag heet de strijd tegen het bolsjewisme het doel, morgen is Rusland de grote vriend. Vandaag heet het “*völkische*” beginsel richtsnoer der politiek, morgen wordt een vreemd ras ingelijfd. Trouw bestaat niet. Waarheid en gerechtigheid is dat wat het volk dienstig is, dus bestaat ook niet. Men proclameert de mythe die men nodig heeft, het hangt alleen van de constellatie af of dat de staatsidee van Hoedemaker is of het bloed-en-bodembeginnsel van Rosenberg of nog wat anders. Alle wereldbeschouwing is een masker. Daarachter verbergt zich het wezen, dat in zijn beginselloosheid niet meer te omschrijven is, tenzij dan met de door Rauschning overgenomen term van Nietzsche: het nihilisme.

Het is begrijpelijk dat Miskotte, die het heidendom ernstig wil nemen, deze term van de hand wijst (blz. 8). Alleen de duivel leeft uit het niets, zegt hij. Laten we dit nihilisme dan preciseren met het predicaat “vitalistisch” of “dynamisch”. Het nieuwe heidendom heeft geen normen meer. Het leven is zichzelf tot norm en dit “Leven” is daad, beweging, wil tot macht. Ook “volk” of “ras” is geen normbegrip, maar een term als machtsmiddel in dienst van het onverzadigbare streven der heersende groep. Het nationaalsocialisme is niet wat de massa ervan denkt (verondersteld dát die denkt), maar de levensvorm van de leidende groep. Het is geen wereldbeschouwing, maar wil tot macht, gecamoufleerd naar eis der omstandigheden.

Natuurlijk heeft het ook als zodanig verwantschap met bepaalde theorieën, namelijk met die welke het leven als Daad verheerlijken ten koste van alle theorie, met het pragmatisme en vitalisme. En als Miskottes interpretatie van de Edda juist is, dan ligt ook in deze mythe een nihilistische tendens, die hij telkens aanwijst (vooral blz. 212, 293, 417vv.). In dezelfde mate waarin Miskotte terecht deze tendens aanwijst, is ook de verwantschap tussen Edda en nationaalsocialisme wezenlijker. Maar dan zie ik niet hoe dat te rijmen is met zijn afwijzing van het nihilisme als karakteristiek van het nieuwe heidendom. Zo blijft het eigensoortige van het nieuwe heidendom vaag. Om te weten waar wij op het ogenblik aan toe zijn, moet men Miskottes boek en Rauschnings *Revolution des Nihilismus* tezamen lezen.

Maar ook op grond van Miskottes eigen tekening van de Edda blijf ik tussen Edda en nieuwheidendom een afstand zien die even wezenlijk is als hun verwantschap. De verhouding tussen beide lijkt op die tussen Thora en *Aufklärung*, zoals Miskotte die tekent. De Thora predikt een verhouding van Schepper en schepsel, waarbij het leven gezien wordt als begrensd en onder normen gesteld. In de *Aufklärung* valt die verhouding weg en de Thora-deugd komt los te staan. Laten we zeggen: de dogmatiek verdwijnt en alleen de ethiek blijft over. Evenzo in het nationaalsocialisme. De achtergrond waar de Edda uit leeft speelt geen wezenlijke rol meer. Ik bedoel niet alleen de godenfiguren, maar heel het kosmisch besef. Er is geen verhouding meer tot het meer-dan-menselijke.

De mythe valt weg, alleen de “ethiek” blijft, en die is ook naar Miskottes treffende analyse nihilistisch. De wereldbeschouwing eromheen is als een toneeldécor om een pantserwagen. Men gebruikt de mythe nog, men speelt ermee, maar men leeft er niet meer uit.

Het nieuwe heidendom kan er niet meer in ernst heen terug. De vraag is maar waarom niet. Is het soms omdat we niet meer terug kunnen achter de ontgoddelijking van de wereld, die

de Thora in onze cultuur heeft gebracht? Is het soms omdat Jahve ons al te diep in Zijn element, de woestijn heeft gebracht?

H. Berkhof, *Algemeen Weekblad voor Kerk en Christendom*, jg. 16, nr. 3, 17 november 1939, 1-2.

Dr. H. (Hendricus – Henk) Berkhof (1914-1995) was hervormd predikant, rector van het hervormd seminarie en vanaf 1960 kerkelijk hoogleraar in Leiden, als opvolger op de leerstoel van Miskotte. Toen hij deze recensie schreef was hij predikant in Lemele. Het blad is de voortzetting van het Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur (1924-1939), dat begon in 1917 als het weekblad Bergopwaarts, en wordt wel eens gezien als de voorloper van het naoorlogse tijdschrift Wending.

Reactie van Miskotte

“Het *Algemeen Weekblad* heeft een bespreking van *Edda en Thora* van H. Berkhof (Lemele). Gewilde woordkeus, vormgeving moeizaam, grootse gedachtevlucht, weergaloze belezenheid. Nationaalsocialisme is wél nihilistisch (pro Rauschning en contra K.H.M.). Brief aan Berkhof – over recensie.” (18 november 1939)

“Antwoord van H. Berkhof: hij is geschrokken en spreekt bescheiden.” (21 november 1939)

“Brief aan Berkhof (5 folio) over beoordeling van *Edda en Thora*.” (22 november 1939)

“Brief van Berkhof met zeer goede analyse van fouten van mijn stijl.” (28 november 1939)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 785, 788, 790 en 797.

4 “Edda en Thora”

Dr. K.H. Miskotte, de jonge ‘Barthiaanse’ Amsterdamse predikant, heeft de reeds indrukwekkende rij van zijn geschriften verrijkt met een wetenschappelijk-gedegen verhandeling, *Edda en Thora; een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie*. In dit boek, waarin zeer veel geleerd weten verwerkt is en dat niet tot de makkelijk-populaire alledagsliteratuur gerekend mag worden, herleidt de theoloog Miskotte het huidige antagonisme tussen christendom en ‘nieuw-heidendom’, zoals dat onder andere in de Duitse kerkstrijd openbaar werd, tot een oerstrijd en oercrisis tussen Edda en Thora, de boeken der oud-Germaanse en der Israëlitische wijsheid.

Zijn boek is ontstaan uit voordrachten in 1934 in Nederland en in 1937 in Nederlands-Indië gehouden en het bedoelt “een poging te zijn het nieuwe menstype, dat openbaar schijnt te worden in de totalitaire volksstaat, te herkennen als een variant van de oude, de ‘eeuwige’ mens, d.i. de heidenen.”

“Geloof staat tegen geloof; fronten tekenen zich steeds duidelijker af. Geen tactische omwegen, geen camouflage, geen raffinement kan meer verbergen dat het aangaat op een worsteling tussen de werkelijkheid van het heidendom en die waarheid die kerk en synagoge gemeen hebben, voor zover zij het Oude Testament gemeen hebben.”

Een dagblad is helaas niet de aangewezen plaats voor een zeer vakkundig-theologische bespreking van dr. Miskottes boek, daarom zij hier volstaan met de aandacht van allen die

zich tot bestudering van de problemen die ook een Rauschning, een Steinhausen, een Huizinga en vele, vele anderen aan de orde stelden, aangetrokken voelen, op dit boek te vestigen. Het paart koele wetenschapszin aan profetische hartstochtelijkheid, indringende kennis aan dichterlijke kennis.

(Uitg. G.F. Callenbach, Nijkerk, f 5.25)

Het Volk, 18 november 1939, 11.

Het Volk was vanaf 1900 het landelijke dagblad van de SDAP, na de oorlog als Het Vrije Volk (1945-1971) dat van de PvdA.

Reactie van Miskotte

“Kritiek van *Het Volk* op *Edda en Thora*.” (11 december 1939)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 814.

5 Dr. K.H. Miskotte, *Edda en Thora; een vergelijking van Germaansche en Israëlietische religie*. Callenbach, Nijkerk [1939]

Dr. K.H. Miskotte, schrijver van een doorwrocht boek over *Het wezen der Joodse religie* (1933), heeft nu bovengenoemd werk het licht doen zien, hetwelk wij gaarne, al wijzen wij het principieel af, hetzelfde getuigenis geven. Des te liever omdat het “laatste” vragen stelt, waarin te onzent weinig inzicht, ja waarvan weinig vermoeden is.

Eerst echter iets over de structuur. Na inleidende hoofdstukken zet schrijver in zeven volgende principiële elementen uit *Edda en Thora* (de vijf eerste boeken van het Oude Testament) uiteen, welke hij dan steeds onder de ondertitel: herkenning confronteert. De titels van deze hoofdstukken mogen voor zich spreken: In den beginne: Chaos en Schepper – Het Worden: Kosmologie en Geschiedenis – Het Lot: Schicksal en Raad Gods – De Deugd: Heldendom en gerechtigheid – De Weerstand: Loki en Satan – Het Generzijds: Walhalla en Paradijs – De Voleinding: Godenschemering en Messiaans Rijk. De titels van de drie laatste hoofdstukken zijn niet minder tekenend: Tweespalt en afval, Syncretisme, De scheiding der geesten.

Een volledige kritiek heeft in de eerste plaats de vraag onder de ogen te zien of de vergelijkingsobjecten juist gekozen zijn. Er is zeker bezwaar te maken. De *Thora* vertegenwoordigt een fase in de geschiedenis van Israël, welke de Germaanse eigenlijk al niet meer gekend heeft, een veel meer uitgewerkte systematiek. Aan de andere kant is de *Edda*, hoeveel meer primitief en ongeordend, niet meer zuiver-Germaans. Wat schrijver op blz. 10 zegt: “Bovendien is het duidelijk, dat Eckhart, Goethe, Beethoven, Wagner doordrongen zijn van ‘christelijke’, Bijbelse, Europese elementen, die men op geen wijze wegdenken en omduiden kan” geldt niet slechts van vele *Edda*-verwerkingen in de latere tijd maar ook reeds enigermate van de *Edda*. Echter, een andere keuze van stof had vooral niet minder bezwaar gehad: een vergelijking van de religie in het Richten-tijdvak en die van de Germanen uit vroegere tijd dan de *Edda* moge uit formeel oogpunt aanbeveling verdiend

hebben, er zou lang zoveel niet “in” gezeten hebben. Men moet zich echter het gevaar van deze keuze wel bewust blijven.

Een tweede vraag is of wat schrijver uit Edda en Thora heeft naar voren gebracht door hem juist wordt geïnterpreteerd. Wij hebben in beide gevallen – vooral waar het de Thora betreft zij het in alle bescheidenheid gezegd tegenover een zo goed kenner van de Israëlitische religie – wel onze bezwaren, maar zullen daarover toch niet uitweiden. Onze kritiek zou in dit geval te gedetailleerd worden en aan principaliteit inboeten, wij wensen ze anders aan te vatten. Slechts één opmerking: op de woorden “in den beginne was de chaos” doet schrijver blz. 57 volgen: “Daaruit volgt onmiddellijk dat alle onderscheidingen tussen de wezens uiteindelijk onwezenlijk moeten zijn”. Dit betwisten wij, dit is Indisch, niet Germaans. En het is ook moeilijk overeen te brengen met het blz. 96 gezegde: “Een overdreven, een om eigen as wentelende, al te eenzame mannelijkheid heeft zich in de Germaanse mythe geprojecteerd”. Evenmin dunkt ons juist dat “de wereld Reuzen en Azen tezamen en met gelijk bestaansrecht omvat” (blz. 76) en “alle grenzen toevallig zijn” (blz. 199). Tot de Noordse mythe behoort wel degelijk een besef van (ongescheidene) ook axiologische onderscheidenheid.

Komen wij nu tot de hoofdzaak. Schrijver zegt (blz. 15/6), dat “aan een voor ons laatste norm gemeten, er slechts drie soorten van mensen zijn, namelijk *heidenen*, *joden en christenen*”. Als wij dit op onze wijze opvatten mogen (dat is zeker op andere wijze dan schrijver) beamen wij dit ten volle.

Vooreerst hierover slechts dit dat deze bewoordingen typologisch zijn te verstaan, het wezenlijke betreffen, niet het uiterlijke. Het Joodse kan verschijnen in christelijke, het christelijke in Joodse gestalte en van het heidense geldt mutatis mutandis hetzelfde. Dit is ook bij de beoordeling van dit boek te bedenken.

Vrijwel niets is hierin te vinden over het onderscheid van Joods en christelijk. Zou men hierop willen zeggen dat dit nu eenmaal niet het onderwerp van dit geschrift is, dan zouden wij antwoorden dat zo eenvoudig de zaak toch niet ligt. Het moge waar zijn dat schrijver de waarheidsvraag in zijn boek niet stelt (blz. 72), allerm minst betekent dit dat hij tegenover de door hem vergeleken grootheden niet waarderend, kiezend staan zou. De toon brengt dit reeds overal aan de dag. De waarheidsvraag moge niet aan de orde komen, zeker de zedelijke waardenschatting, die hem bijvoorbeeld op blz. 120 zeggen doet: “de ernst van het leven hangt aan de uitschakeling van de wordende God, van het kosmisch Worden”, met andere woorden: aan een keuze vóór het Joodse en tegen het Germaanse. Christen naar confessie moge hij zijn, zijn keuze inzake Joods en Germaans is volmaakt duidelijk.

Hijzelf verantwoordt zich waarom hij het Israëlitische, niet het christelijke, tegenover het Germaanse plaatst (blz. 44 v.v.): “De grond ligt, zoal niet geheel, dan toch grotendeels in de geestelijke situatie van het heden. Wat het christendom, het dogma der kerk, ‘meer’ bevat dan de Thora, werd reeds van overlang in de bestrijding van het christendom over het hoofd gezien. De leer der triniteit, der twee naturen van Christus, der satisfactie kwam niet meer ernstig ter sprake.” Twee vragen zouden wij hier willen stellen: is het juist het uitgangspunt van een betoog door de tegenstander te doen bepalen? En laat wat het christendom meer heeft dan de Thora het door de Thora geleerde wézenlijk onveranderd? Ons zou dunken dat dit dan zeer uiterlijk ten opzichte van de Thora staan zou en iets verkrijgen van het toegevoegde en bijkomstige, om niet te zeggen: minder belangrijke.

Er is in dit boek meer dat in de lijn gaat van een overigens door de auteur zeker niet gewilde verheffing van het Israëlitische, die niet anders kan zijn dan ten koste van het christelijke. Blz. 346/47 heet het: “de uitlegging van het N.T. mag, hoezeer de heilsfeiten die het verkondigt nieuw zijn, nimmer in strijd komen met de grondstructuren van de Thora; dat ligt in de belijdenis van de éénheid der beide testamenten opgesloten”. In een betoog dat historisch en fenomenologisch wezen wil, doet een zo apriorisch-dogmatische constructie wonderlijk aan. Maar afgezien daarvan: is het zo van christelijk standpunt? Op genoemde grond ontkennen wij dit. Merkwaardig is ook dat schrijver, die in het alzo geheten hoofdstuk het syncretisme zo radicaal mogelijk verwerpt, op blz. 46 neerschrijft dat het christendom, gemeten aan de Schrift, ook aan de Thora, een syncretistisch verschijnsel is. Men zou geneigd zijn hier een heimelijke voorkeur te lezen, voor het Israëlitische boven het christelijke. Misschien is hier te veel gezegd. Maar dat wij hier een christendom vinden in sterk Joodse interpretatie (gelijk trouwens het geval is met Calvinisme en Barthianisme en in andere zin ook met de achttiende-eeuwse *Aufklärung*) en hier veel te vinden is van de tweeheid Joods-christelijk tegenover heidens, weinig van de in de aanvang geponeerde drieheid staat vast.

En dit is van zéér principiële betekenis, waarbij onze kritiek aansluit. Waar tweeheid is, is enkel *antithese*.¹ Voor ons zijn heidendom, Jodendom en christendom echter de leden van een dialectisch verband, in hetwelk het laatste de *synthese* is. – Iets gans anders dan het syncretisme, “een probleemloos samenvoegen van elkander wezensvreemde elementen” (blz. 364) – Al kan zelfs in het syncretisme erkend worden een anticiperend en daardoor noodwendig zeer gebrekkig grijpen naar de synthese.

Bij zulk een synthetisch verstaan van het christendom (hetwelk steeds gevaar mag lopen in syncretisme terug te vallen, doch dit is niet het wezen der synthese) is nodig noch mogelijk allerlei antithetisch, exclusief te stellen. Het “in den beginne was de chaos” is niet onverenigbaar met de gedachte van Gen. 1 vs. 1 (zie *Idee en Mythe*, 1^e jg. blz. 71/2); scheiding wordt ongescheiden-onderscheidenheid, transcendentie zintranscendentie (zie ons geschrift: *Het vraagstuk van de transcendentie in de theologie*, 1936). En, om nog iets te noemen, het verbindt heldhaftigheid en deemoed tot onlosmakelijke eenheid, gelijk bijvoorbeeld ook Eckhart en Van Eeden gedaan hebben.

Zulk een christendom staat objectiever tegenover heidendom en Jodendom beide. Het kan gemakkelijker minuszijden aan het Israëlitische erkennen, als bijvoorbeeld blz. 62, 65, 275 ook Dr. Miskotte aarzelend doet. En eveneens het wezenlijk-grote aan het Germaanse, hetwelk hij (hier inconsequent?) evenmin nalaat, hetzij dankbaar erkend (blz. 37, 75, 92, 160, 208, 240)², zij het eveneens aarzelend, blijkens een uiting bijvoorbeeld als “wij erkennen gaarne, of liever ongaarne, maar eerlijkheidshalve en in zoverre gaarne”...

Inderdaad, wij staan op een geheel ander standpunt dan onze auteur. Desondanks is er voor dit geschrift bij ons wel een reële waardering.

¹ Blz. 396 haalt schrijver uit een ons niet bekend geschrift van Tillich aan: “Es ist das ungeheure Schicksal des Judentums die Raumgebundenheit der menschlichen Völker ... gebrochen zu haben, durch das was Hegel das Prinzip der Entgegensetzung nennt”. Bij Hegel is echter nimmer “Entgegensetzung”, zonder dat deze naar een synthese heenwijst.

² Blz. 81 heet het zelfs dat de God der mythe “onloochenbare waarheid” is. Terwijl (blz. 82) de God der Thora geloochend kan worden. Als voor het loochenbare gekozen moet worden, waar blijft dan de superioriteit van “onweerlegbare argumenten” (blz. 97)?

v.S.

G.H. van Senden, *Idee en Mythe* jg. 2 (1939-1940), nr. 2, 58-61.

Dr. G.H. van Senden (1884-1968) was theoloog, religieus monist en voorman van de Woodbrookersbeweging (Barchem, Korteheemmen). Hij was kritisch-congeniaal met Miskottes werk, maar was in de Tweede Wereldoorlog i.t.t. Miskotte Duitsgezind. Idee en Mythe kende vanaf 1938 drie jaargangen en werd geheel door Van Senden volgeschreven.

Reactie van Miskotte

“Idee en mythe, tijdschrift van Van Senden, heeft een beoordeling van Edda en Thora. Stoort zich aan de antithese tussen Germaans en Israëliisch. Bestreeft een synthese; dapperheid bijvoorbeeld en deemoed kan best samengaan.” (19 december 1939)

“Brief aan dr. Van Senden over zijn recensie in Idee en Mythe. Hij verwondert zich erover dat ik het heidendom wil ‘eren’ – en verstaat niet dat dit geen respect bedoelt, maar een aanvaarden van het heidendom niet als ‘goddeloosheid’ maar gelijk het in waarheid is, als religie.” (22 december 1939)

“Bij de post: antwoord van Van Senden: “formeel” (mijn verwijt over zijn recensie van Edda en Thora), zou een kwestie zijn van instelling.” (28 december 1939)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 826v., 833 en 846.

6 Edda en Thora. Een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie door Dr. K.H. Miskotte. G.F. Callenbach N.V. Nijkerk, geb. f 5.25

Dit boek is ontstaan uit voordrachten in Nederland en in Nederlands-Indië tussen de jaren 1934 en 1937. Een magistraal boek dat bedoelt de wereldcrisis van heden als van een geestelijke totaliteit te peilen: zoals geloof hier staat tegen geloof, een worsteling tussen de werkelijkheid van het heidendom en de waarheid die kerk en synagoge gemeen hebben, voor zover zij het Oude Testament gemeen hebben.

Het boek is streng-wetenschappelijk gehouden, objectief, dat wil zeggen zonder eigen ideeën kritisch naar voren te schuiven. Daarom geen “vragen van de dag” of journalistieke gegevens. Boeken als Rosenbergs *Mythus* staan niet in het middelpunt, noch de Duitse oorlogsyriek van het Derde Rijk.

De schrijver ziet een vlucht uit de spookachtig geworden civilisatie in een totaliteit van leven en verantwoordelijkheid als een verzet tegen het luchtledige.

Het lijkt mij een meesterlijke greep de Edda van de Germanen en de Thora van de Joden naast elkaar te leggen en van hieruit de wereld van nu te kenschetsen. Chaos en Schepper, Kosmologie en Geschiedenis, Lot en Deugd, Loki en Satan, Walhalla en Paradijs, Godenschemering en Messiaans Rijk, zijn alle verbluffende tegenstellingen die in het leven wortelen. Wij zijn hier bevrijd van de journalistieke vrijbuitery, die een mens wel dol kan maken, hier is rustige kracht, zelfbeheersing, en diep-snijdend argument, hier is werkelijke kennis van de geestelijke verschijnselen. Zulk een boek is voor de leiders. Zullen ze tijd

hebben om zich van de journalistiek los te maken? Zo niet, dan blijft dit werk eenzaam, onweerlegd. En wee dan onze wereld!

R.D., waarschijnlijk R. Dijkstra in het *Kerkbeurtenblad voor Amsterdam en Omgeving* (1927-1953), z.d.

Ds. R. (Rients) Dijkstra (1883-1956), collega van Miskotte, hervormd predikant, van 1924-1946 in Amsterdam, vanaf 1935 van de Oude Kerk. Tekst gebaseerd op een knipsel van Miskotte, Inv. 555.

7 Heidendom, Jodendom, Christendom

Dr. K.H. Miskotte, *Edda en Thora*. Een vergelijking van germaansche en israëlietische religie. G.F. Callenbach N.V., Nijkerk, 1939. Gebonden f 5,25.

Het is onmogelijk in een korte bespreking aan dit boek recht te doen. Het heeft bij een rustige taal- en begripsbeheersing een rijkdom aan verwerkte ideeën en geverifieerde gevoelens, die het lezen vanzelf tot overlezen maakt. En niemand die een bladzijde twee keer leest zal zich over onvruchtbare bodem beklagen. De schrijver schijnt alle menselijke dingen te kennen en te beheersen.

Vergelijkende godsdienstwetenschap is hier gesteld in dienst van de totale levenscrisis die wij beleven. Daardoor heeft het boek een hoge actualiteit, opmerkelijk hoog gespannen voor een wetenschappelijke studie.

“De krampachtige vlucht uit de spookachtig geworden civilisatie in een ‘*Ganzheit*’ van leven en verantwoordelijkheid, het verzet tegen het luchtledige, gaat ons ter harte. Om de achtergrond daarvan beter te doen verstaan, werd dit boek geschreven. Door middel van vergelijkingen met de grondlijnen van het Oude Testament willen wij trachten het wezen van de sacrale strijd der geesten, die gaande is, aan de dag te brengen” (11).

“Dit boek bedoelt een poging te zijn het nieuwe menstype, dat openbaar schijnt te worden in de totalitaire volksstaat, te herkennen als een variant van de oude, de ‘eeuwige’ mens, d.i. de heiden. Ons scheen het de hoogste tijd zulk een poging te wagen, waartoe wij op het spoor gebracht werden niet alleen door ons geloof, maar ook door de bijval die is toegebracht aan hen die openlijk de verdediging van het heidendom, met name van het Germaanse, op zich namen. Het moet mogelijk zijn tot objectieve klaarheid te komen over de vraag wat heidendom eigenlijk *is* en wat in het bijzonder het Germaanse heidendom is” (7).

“Dat het werkelijk om niets meer of minder gaat dan om de glorieuze herleving van het heidendom bleef velen lang verborgen, dat de mythe zoveel gedaanteverwisselingen verdraagt en nochtans zichzelf blijft, was niet zo spoedig in te zien. Toch is dit het hele geheim van de wereldhistorische geestelijke omwenteling waarin wij staan, en waarvan de Duitse kerkstrijd slechts één symptoom is, een signaal voor heel de kerk. Ik ben overtuigd dat het standhouden van het Duitse nationaalsocialisme aan veel primitiever feiten te danken of te wijten is dan de religieuze mythe, maar even zeker schijnt het mij dat evenwel

een voorhoede zich bewust vastklampt, zo niet aan de mythe, dan toch aan een door 'Einfühlung' verkregen mythisch levensgevoel, dat haar zware, menigmaal harerzijds als 'bovenmenselijk' aangeduid werk, richten en ordenen kan. Het zijn geen ijdele woorden wanneer telkens weer door de leiders gezegd wordt dat zij handelen vanuit een 'geloof'. Geloof staat tegen geloof; de fronten tekenen zich steeds duidelijker af. Geen tactische omwegen, geen camouflage, geen raffinement kan meer verbergen dat het aangaat op een worsteling tussen de werkelijkheid van het heidendom en die waarheid die kerk en synagoge gemeen hebben, voor zover zij het Oude Testament gemeen hebben" (9 v.).

Dankbaar stellen we vast dat hier de verzetsgrond erkend wordt van die omwentelende bewegingen die door onze wereld gaan. De ontevredenheid met de bestaande levensnormen en levensinhouden is niet meer nood van enkelen of groepen (klassen) die de last dragen, maar begint deel te worden van een volksfilosofie, van een dampkring die allen ademen. Wat een gedrongen diagnose zit er in dit boek! "De krampachtige vlucht uit de spookachtig geworden civilisatie in een *Ganzheit* van leven en verantwoordelijkheid". Miskotte hoort tot degenen die hun hoorders en lezers permanent overschatten. Ik wil niet zeggen dat hij ook zichzelf overschat, maar dat een mens doorvoelt en doordenkt wat in deze enkele zin, en dan verder in dit hele boek, is samengedrongen zonder te bezwijken is een mirakel. Ik herinner me dat een jaar geleden een Joodse emigrant in Berlijn tegen me zei: "ich bin erledigt, und wenn Sie dies alles erfahren haben sind Sie auch erledigt." Er bezwijkt veel. Ook in die mensen die erdoor komen is de innerlijke last in wezen ondraaglijk. "Wer nicht vergessen kann wird entweder ein Kündler oder ganz böse", heeft iemand gezegd. Het kan zijn dat de weeheid van een liberalistische levens-'orde' sommigen naar een situatie van beslissingsnoodzaak heeft doen verlangen, maar die hebben dan niet geweten waarom ze vroegen. Het levend bewijs wordt dagelijks om ons heen geleverd door de onweerstaanbare opstuwing naar vlakke methodiek van beheersing en genot, waarbij de beslissingssituatie als aanleiding en tonicum optreedt, maar de diepe noodwendigheid ontvlucht wordt. Dat is de grote zwendel van onze tijd, dat het soortelijk gewicht der mensen die het beleven onevenredig is met dat wat zich aan en door hen voltrekt. Ik ken maar één plaats waar deze feitelijkheid tot goddelijke waarheid wordt opgeheven, de fragmenten van de grote Israëlitische profeten. En ik ken geen plaats waar juist dit behoudende oordeel over ons mensen zo tragisch-geraffineerd wordt verijdelde als in de tegenwoordige heenwending naar de primitieve mythe. Daarom ben ik hardgrondig dankbaar voor dit boek van Miskotte, omdat het juist profetische en mythische visie analyseert vanuit en ten dienste van het modern bewustzijn. En of hij nu zelf alles zo ondergaat als de aperte slachtoffers of misschien meer als een plaatsvervangend gespaarde, doet er verder niet toe. Elk waar woord dat in onze wereldsituatie gesproken wordt neemt onmiddellijk grotere maat aan dan de mond die het uitsprak. En dit boek is vol kostbare waarheid.

Een hoogbewuste eerlijkheid en onkreukbaarheid is hier geboden. 'Spookachtigheid' loert aan beide zijden, aan de kant van de schimmige mensen schendende civilisatie waarmee wij ons laten afschepen, en aan de kant van geëxalteerde mythisering van de grondkrachten van het leven waarin ons een herwinning van onze eerste mensenrechten beloofd wordt. De tweede spookachtigheid is anders en niet dadelijk doorzichtig, maar even voos. De primitieve heiden was met zijn mythe een gavere verschijning dan de moderne, en zo

werkelijk als men maar wensen kan. Hij was in zijn mythe eerlijk prijsgegeven. De moderne heiden forceert zich, met behulp van de mythe die hem past, zin en daadkracht. Mythisch denken en handelen is alleen zuiver en wettig bij een zekere mate van primitiviteit. Miskotte onthoudt ons helaas een diepere analyse van deze eigenaardige heenwending naar de mythe in een overrijke cultuur, hoewel zijn boek vol zit met herinneringen aan deze verwarde gesteldheid.

Het nationaalsocialisme usurpeert ook hier, want wij waren ongetwijfeld aan een vernieuwd doorleven van de problematiek tussen mythisch “plaats nemen” (v.d. Leeuw) en existentieel God-eren toe, maar die verleiding om vijgen van distelen te lezen kost onze beste krachten. Wat dit alles betekent voor een samenleving als de West-Europese, waar men uit nood en verdriet, dat in de natuur geobjectiveerd was tot een technisch beheersbaar materiaal (zowel fysisch als moreel), een vervaarlijke subjectiviteit terugroept door zich met de haar dynamiek erkende natuur te identificeren, dat is ons aller brandende vraag, die wij midden in de tegenwoordige oorlogssituatie hebben te doorstrijden. Dat is de diepe actualiteit van dit boek.

Miskotte dwingt zich om het wezen van dat “heidendom” helder voor zich te krijgen en verdiept zich daartoe in het Germaanse heidendom, speciaal naar de oorkonde van de Edda, met als voortdurende tegenhanger de Israëlitische religie naar de oorkonde van het Oude Testament. In zeven hoofdstukken rangschikt hij de stof onder typische kenbegrippen, waarin telkens Edda en Thora als betrekkelijk vergelijkbare grootheden hun wezen naast en tegen elkaar vertonen. Het zijn: In den beginne (Chaos en Schepper), Het Worden (Kosmologie en Geschiedenis), Het Lot (Schicksal en Raad Gods), De Deugd (Heldendom en gerechtigheid), De Weerstand (Loki en Satan), Het Generijds (Walhalla en Paradijs), De Voleinding (Godenschemering en Messiaans Rijk).

Edda en Thora, twee structuren, twee ‘*Ganzheiten*’, worden in ons boek opgeroepen. Het is een zeldzame gave om in een zo natuurlijke orde deze twee structuren te beheersen en ze zo bezonnen en oorspronkelijk te beschrijven. In werkelijke betekenis oorspronkelijk, met de oorsprongen altijd vlakbij, de oerkrachten in hun aangrijpend doelloos restloos worden en het vreemde ontnuchterende voorwaarts richtende spreken van Jahve, alles in existentiële ernst geschreven. Hier werkt ongetwijfeld een heel diep gekoesterd fenomenologisch behagen mee, een bijna zorgwekkende plasticiteit van ziel, waarbij dan juist de geest wordt gedreven tot onvermoeid wakker zijn om de beslissende onderscheidingen te erkennen en te eren. Want dat is hier gebeurd en hoewel de theoloog in Miskotte zich bewust op de achtergrond heeft gehouden, is het niet te miskennen in welke school hij zijn zakelijke vrijmoedigheid geleerd en geoefend heeft. Zulk werk is precies wat ook in die streken waar het primitieve heidendom nog levender is moet gebeuren en waar de missie-krachtige godsdiensten hun objecten en concurrenten de diepere werkelijkheid van het ‘heidendom’ te lichtvaardig ontwennen. Dat gaat onwillekeurig door de natuurbeheersende en -exploiterende tendensen van de moderne cultuur en door het vergevorderd culturele karakter van alle missie-godsdiensten. Daarom is het verschijnsel van een hoogmodern ‘heidendom’ een van de belangrijkste op het gebied van de godsdienstgeschiedenis en een nieuw appel op het geestvermogen van ieder die de strijd der geesten meemaakt, waar hij ook leeft en werkt.

Een nauwkeurige begripsbepaling wat onder *mythe* is te verstaan geeft Miskotte eerst verderop (84), en daar zo kort schematisch dat het niet meer is dan een aantekening. Dit is geen verwijt, het is een notitie over de vragen die tot de verzwegen voorstudies van dit machtige boek behoren en die tegelijk punten vormen waar men met de schrijver door wil spreken. Hij onderscheidt drie manieren waarop het woord mythe gebruikt wordt. Eerst “elke vorm van denken, die van het modern-wetenschappelijk denken verschilt”; in die zin gebruikt Miskotte het hier niet. Daarmee laat hij de hele vraag naar de verhouding van *muthos* en *logos* rusten, die twee Griekse benamingen voor “woord”, die samen het totale geestesleven en de geestesstrijd van de antieken omvatten. Het zou tot belangrijke uiteenzettingen kunnen leiden als hij het profetische “woord”, dat aan ons mensen geschiedt, tegen beide af ging grenzen (verg. 122).

De tweede betekenis van mythe is “een verbeelding van religieuze of metafysische of transcendentale waarheid, die een eigen structuur vertoont, n.l. die der ‘concretescentie’ (Cassirer), de samengroeiing van ding en betekenis”. Deze betekenis heeft mythe doorgaans in Miskottes boek. Mythisch leeft de mens die geen kritische afstand brengt tussen ding en betekenis, tussen beeld en duiding. Is eigenlijk daarmee al gezegd dat het mensenleven in het natuurleven ingebed blijft? Het is mij niet helemaal duidelijk geworden hoe Miskotte nog een derde betekenis van mythe onderscheidt, door hem slechts een enkele keer gebruikt, namelijk “die verbeeldingen die het ‘eeuwige’, zich herhalende natuurgebeuren vertolken, nee meer: begeleiden, en eigenlijk: bevatten”. Zodra hij een bepaalde gedachte van de Edda bespreekt, wordt in een of andere vorm de “natuur” opgeroepen. Mythe is hier een vertolkend, begeleidend, bevattend woord en wat erin bevat wordt is een centraal natuurgebeuren, waarin ook de mens moet opgenomen. In deze mythe gebruikt de mens zijn redelijk vermogen, waarmee hij zich van de natuur onderscheidt, om die afstand teniet te doen, daarmee een eigensoortige zingeving bewerkend. Wil men echter de aansluiting aan het natuurgebeuren als een apart kenmerk van bepaalde mythe beschouwen, dan moet mythe als zodanig ook anders omschreven [worden], namelijk als “zelfinschakeling van de mens in een oorspronkelijk gebeuren”, waarbij in het midden blijft of dit “oorspronkelijk gebeuren” een natuurwerkelijkheid is of een werkelijkheid van andere orde. Er zijn ook inderdaad sacramenten, die geen natuursacramenten zijn; de bijbehorende mythe is dan ook geen natuurmythe. En men kan ook met historische gebeurtenissen mythisch verkeren, zie de viering van de *Machtergreifung* van 1933.

De hoogte van de hier bedoelde taak doet voelen dat we maar juist voldoende toegerust zijn door de enorme voorarbeid van de vele deelwetenschappen (taal, geschiedenis, filosofie) om het wezen van de verschillende grootheden op te sporen. In hoeverre Miskotte zijn voorstudies heeft kunnen uitstreken tot zelfstandige kennis van het reusachtige materiaal dat hij verwerkt, weet ik niet. Zeker is dit aan te nemen ten aanzien van de Joodse religie. Men zou graag weten of zijn duiding van de Edda, die voor een leek overtuigend klinkt, ook juist is. Aan het “begin” de oerelementen en daaruit voortgekomen de Reuzen en de Asen. “De Reuzen leven van geweld, ter wille van het Leven; de Asen leven van een strijd tegen het geweld ter wille van een Orde, waarin de chaotische oorsprong aller dingen zoveel doenlijk zal zijn “opgeheven” ... Deze belijdenis kan men horen als in zekere zin de begrenzing en in een andere zin de ontgrenzing van ons leven. Te vragen naar een diepere grond van de “chaos” heeft volgens dit mythisch besef geen zin, geen antwoord zou meer verklaren dan

dit zwijgen. Achter deze grens gaat de geest niet terug, dit negatieve voornemen is evenwel geladen met een positief besluit, namelijk het leven als leven te eren, het gegevene in zijn dualiteit, polariteit en hogere (te vermoeden en daarom te belijden) identiteit te *bejahren*, en in zoverre vertolkt de mythe evenzeer een gevoel van ontgrenzing, een wil en een vermogen al wat bestaat te laten gelden, eenvoudig omdat het bestaat... De mythische onwil of onmacht te vragen naar een grond van de chaos, de onwankelbare verering van goden, hoewel ze gewórden zijn, het diep besef van de nachtzijde der dingen, het inzicht in de onvermijdelijke strijd tussen Ymirs en Buri's kroost (Reuzen en Asen) – het zijn tezamen trekken van één “wezen”, dat wij in sommige gedachten en strevingen van onze tijd kunnen herkennen (57-61).

Daartegenover een gedrongen schets van wat de Thora leert over het “begin”, eindigend in de slotsom: “Wij menen duidelijk te zien dat het ‘*bereschith*’, de scheiding, het uitspansel, het getal, de dagen, de eigennaam van den Nameloze, de nameloosheid van de eigennaam, de ‘menselijkheid’ van de Schelder en het kritische van zijn ‘menselijkheid’, de eenheid van vrijmacht en trouw, tot één ‘wezen’ behoren, waarvan de Germaanse mythe het volkomen tegendeel vertoont” (74).

Zo gaat het zevenmaal, telkens onder een ander gezichtspunt, dezelfde structuren tegenover elkaar beschrijvend, zodat ze helder als elkaar uitsluitende tegendelen oprijzen. En als een extra volgt dan bij alle zeven een hoofdstuk ‘Herkenning’, dat de gevonden kenmerken demonstreert aan losse grepen uit de geschiedenis, zodat de lezer systematisch geoefend wordt in het doorschouwen van die strijd der geesten die wij nu aan den lijve ondergaan.

“De waarheid der Thora, hoewel ‘hoger’, kan geloochend worden, die van de Edda, hoewel ‘lager’ niet. We zijn het zelf, het is ons eigen leven. De mythe toch verbeeldt niet Godsontmoeting, maar wereldwerkelijkheid, ‘onze’ wereldwerkelijkheid. De levende God is iets anders dan de Godheid. De schepping is iets anders dan de wording en vorming der wereld. De eindige wereld van de Thora is ‘oneindiger’ dan het oneindige wereldbewegen van de Edda. “So wie der lebendige Gott der metaphysischen Theologie durchaus nicht ‘der’ lebendige Gott war, sondern blosz die gestaltete” (Rosenzweig). Als vanzelf denken wij aan de aanvang van Pascals *Mémorial*: “Feu, Dieu d’Abraham, Dieu d’Isaac, Dieu de Jacob, non des philosophes et des savants” (83).

Deze zeven hoofdstukken kunnen niet genoeg voor herhaalde bestudering worden aanbevolen.

Met drie hoofdstukken na de fenomenologische beschrijving eindigt het boek: Tweespalt en afval, Syncretisme, Scheiding der geesten. Het boek loopt uit op een openlijke keuze. “Zij ligt feitelijk al daarin dat we alle religie voor heidendom houden en alle te respecteren heidendom voor religie. Waar halen wij de moed vandaan, bij de ontzaglijke verschillen der godsdiensten, dit te stellen? Natuurlijk juist vanuit die instantie die van meet af minstens de strekking gehad heeft alle goden tezamen te ontkennen, zodat zij in de ogen der gojim niet dan atheïsten heeft gekweekt. De varianten der menselijke religie op één noemer te brengen, dat is alleen mogelijk vanuit een ‘metareligieus’ gegeven. Het totalitaire begrip: ‘heidendom’ daagt in Israël. De macht ervan wordt alleen beseft door wie ontkwamen. De nóg grotere macht van de God van Israël kan alleen geloofd en beleden... Het schrikkelijk pleit om de ziel en het leven van de mens, dat is: van de heiden, houdt aan. En niemand die

bewust leeft ontkomt aan de eis tot een beslissing en nu zonder uitstel te komen. Men behoeft niet Christus te kiezen, maar men zal moeten kiezen. Heidenen, joden en christenen, dat zijn de gestalten van de vereenvoudigde morfologie der geestesgeschiedenis; gestalten waarover wij het 'objectief' eens kunnen wezen, dat zij zó en niet anders zijn. Heidendom is mythos van het 'Al', jodendom profetie van de Verwachting, christendom getuigenis van vervulde Verwachting" (399v.).

"De belijdenis van de God der Thora is het nieuwe en ten slotte het enige teken van hoop, zowel tegenover de bekoring der mythe als tegen de verwildering die doorbreekt zodra de mythe omslaat in een volstrekt nihilisme, dat, gewapend met al de mechanische macht van de moderne staat, zich stort op de wereld als een geestelijk-politiek imperialisme van het Oer" (417).

In het begin had Miskotte al gezegd dat men tegenwoordig "plotseling tot het inzicht komt, dat er, aan een voor ons laatste norm gemeten, slechts drie soorten van mensen zijn, namelijk: heidenen, joden en christenen." "Wij zien 'gestalten', 'typen', die in zekere zin onherleidbaar in zichzelf, in geen geval uit elkáár kunnen worden afgeleid, in zoverre dus láátste religieus-antropologische gegevens. Tegelijk ontdekken wij dan, hoezeer de mácht dezer werkelijkheden de andere gegevens van volk, ras, geschiedenis, cultuur, wereldbeschouwing betrekkelijk maakt. Drie werelden, drie namen" (16). Ik heb deze laatste citaten zo uitvoerig gegeven, omdat er voor mij een vraag in ligt besloten die het boek niet scherp beantwoordt, wel oproept. Heeft Miskotte in dit boek die absoluut centrale en wezenlijke keuze waarvoor de mens staat, gesteld als een keuze tussen drie of tussen twee? Hij noemt drie werelden, maar gebruikt er maar twee. Hij geeft daarvan rekenschap (44-47), door te verwijzen naar de geestelijke situatie van het heden, waarin de nieuwe aanval van heidendom zich richt tegen een levensleer en een levensgevoel dat, al heet het "christelijk", vrijwel geheel "israëlitisch" is. De Duitse verruwing vat bij voorkeur al het "andere" samen als joods. Het "christendom" wordt voor "joods" gehouden voor zover het zich niet laat "gelijkschakelen" aan de "*Weltanschauung* van de mythe". Miskotte aanvaardt deze positie, omdat verdediging van het Oude Testament als zodanig ook en vanzelf een verdediging van de belijdenis der kerk wordt; "en waar wij van elke rechtstreekse verdediging afzien wordt de omschrijving van het wezen der Thora mede een omschrijving van de vooronderstellingen van het Evangelie en van de kerkelijke verkondiging". Bovendien, zegt hij, is het "christendom" zulk een samengestelde grootheid, dat het geen geschikte partner vormt voor een zoveel meer elementair gegeven als de Germaanse mythe; de Thora levert een tenminste vergelijkbare structuur. Deze overwegingen bevredigen niet geheel. Of het christendom is een eigen "onherleidbare gestalte" en kan dan niet zijdelings in de huidige strijd op leven en dood optreden, als "hogere" vorm [van] jodendom; dan is er een keus tussen drie; óf met de keus voor de Thora is tevens voor het christendom gekozen en dan vervalt zijn onherleidbaarheid, en blijft de wezenlijke keus die tussen heidendom en jodendom. Wie dat aanvaardt, die laat zich zijn vraagstelling in deze heilige zaak door de moderne omwending naar "meer elementaire gegevens" opdringen en ik kan niet zien dat wij daarmee op de goede hoogte komen. Wel wordt een zekere frontterminologie erdoor in de hand gewerkt, die het syncretisme met elementaire slagen uiteenbreekt. Het blijkt echter wel hoe moeilijk het is om in de volle actualiteit te staan, waarbij het evangelie der vervulde verwachting volledig meedoet. Ik geloof dat de overwinning van de mythe in het jodendom

een voorlopige en historisch en wezenlijk onuitgegroeide is. Het ware jodendom heeft dat ook altijd geweten en beleden in zijn messiaanse verwachting; het is ook een *inzet* tot werkelijke “geschiedenis” geweest, die voor de voltrekking is teruggefallen en daardoor nu veroordeeld tot een in wezen geschiedloos bestaan. “De wijngaard is aan anderen gegeven”. Aan de positie tegenover de mythe zou men de betekenis van het goddelijke “woord” door Israël heen tot in de kerk moeten beschrijven. De apostolische strijd voor de “vrijheid” van het evangelie leert dat er ook afstand is gekomen van Israël. De passie waarmee die strijd toen werd gevoerd bewijst zijn existentiële noodzaak. En die is er opnieuw, als we de weg van de “mythe” weer overdoen.

Dr. M.C. Slotemaker de Bruïne, *Woord en Wereld* jg. 1 (1939) nr. 6, 464-472.

M.C. (Martinus Cornelis – Tinus) Slotemaker de Bruïne (1897-1986) was hervormd predikant, secretaris van de NCSV en rector van de theologische hogeschool in Buitenzorg (Nederlands-Indië). Hij was in de oorlog actief in het verzet en ontwikkelde zich na de oorlog tot psycholoog. Boven het artikel in Woord en Wereld staat abusievelijk dr. G.H. Slotemaker de Bruïne, de latere politicus. Wel is de auteursnaam correct weergegeven in de inhoudsopgave. Woord en Wereld, uitgegeven door Callenbach, kende slechts drie jaargangen (1939-1941) en heette onder critici ‘Barthiaans’ te zijn.

Reactie van Miskotte

“*Woord en Wereld* bevat bespreking van *Edda en Thora* door Tinus Slotemaker – die jongen is er verrukt van. Dat troost mij bij alle afbrekende kritiek, al is de laatste van vakmensen.” (21 december 1939)

“Tinus Slotemaker begint al met te zeggen: ‘deze schrijver schijnt alle menselijke dingen te kennen en te beheersen’. Maar dat maakt alles wat komt onwaarschijnlijk, als het ernstig gemeend is. Let men op ‘schijnt’ dan is het mogelijk, maar maakt de auteur KHM ook belachelijk. Toch heeft Tinus het goed bedoeld, hij is wel gecompliceerd, maar een heimelijke hoon stilletjes te luchten is hem zeker vreemd.” (21 december 1939)

“Tinus Slotemaker in *Woord en Wereld*: “Ik wil niet zeggen, dat hij ook zichzelf overschat, maar dat een mens doorvoelt en doordenkt wat in deze enkele zin en dan verder in dit hele boek is samengedrongen zonder te bezwijken, is een mirakel.” (27 december 1939)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 830, 831 en 844.

8 Dr. K.H. Miskotte, *Edda en Thora. Een vergelijking van Germaansche en Israëlitische Religie*. Uitgever: G.F. Callenbach, Nijkerk.

Dat is nu weer een van die boeken die je nooit uitleent uit vrees het kwijt te raken, en dat je nooit bij een antiquair brengt en in je boekenkast een ereplaats geeft en telkens weer ter hand zult nemen en nog eens zult lezen als er tenminste tijd voor is te vinden. Een boek om als Nederlander en als hervormde trots op te zijn. Ook het beste wat Miskotte tot nu toe heeft geschreven en nog veel van hem doet verwachten. Een bewijs dat God altijd weer nieuwe leiders bij name roept. Het onderwerp werd in verband met onze tijd geniaal

gekozen. Een vergelijking van de Israëlitische godsdienst met de Germaanse, die volgens Miskotte de achtergrond vormt van de instelling van het Germaanse woelen in deze tijd. Hoe geweldig wordt het verschil aangegeven tussen de opvatting van de Edda over de oergrond zonder begin of grens en dus zonder doel en de geschiedenisopvatting van de Bijbel, tussen de beschouwingen van het Lot aan de ene en van de Raad Gods aan de andere kant. Uit de veelheid kan in de *Kerkbode* niet meer aangehaald worden. Wij moeten hier in een artikel nog eens op terug komen. Het is één woord prachtig, tot nadenken prikkelend en tot heroriëntering van allerlei theologische inzichten dwingend werk.

Wat is deze geleerde belezen in alle klassieke en moderne literatuur.

Callenbach gaf het boek uit in overeenstemming met de waarde van zijn inhoud.

En nu nog een beetje kritiek. Anders zou men denken dat ik het niet goed gelezen zou hebben. Maar het is kritiek van een Lilliputter, die zijn pink opheft tegen een Gulliver. De titel is niet juist gekozen om de eigenaardige klank en om het effect. Miskotte neemt niet de Thora, de wet van Israël als tegenstelling, maar het gehele Oude Testament. Hij heeft mij niet overtuigd dat de Duitse mentaliteit (er wordt hier wel voorzichtig, maar toch duidelijk genoeg over gesproken) uit de oude Germaanse godsdienst voortkomt. Zo diep zit het daar niet. Het lijkt ons meer opportunisme dan bondgenootschap met de Reuzen uit het oude IJsland, behalve dan misschien bij enkelen. De exegese lijkt mij evenals bij Barth, waarvan Miskotte ook hier weer geestverwant schijnt te zijn, vaak gezocht en gewrongen.

Het gebruik van de meest ongewone vreemde woorden zal de wens van de schrijver dat ook eenvoudigen dit kunnen lezen niet in vervulling doen gaan...

S.H.J.J. (James), *De Rotterdamsche Kerkbode*, 2 december 1939, 3.

Ds. S.H.J. James (1877-1960) was hervormd predikant, van 1914-1943 in Rotterdam. Hij stond bekend als een geducht kanselredenaar.

De Rotterdamsche Kerkbode verscheen vanaf 1881 en ging ca. 1970 over in Hervormd Rotterdam.

9 Edda in de chaos van het nihilisme

In deze titel ligt een verwijzing naar twee zeer belangrijke boeken. Het ene is van Dr. K.H. Miskotte, getiteld: *Edda en Thora*, het andere is van Hermann Rauschning: *De nihilistische revolutie*. Het laatste in vertaling en bewerking, met toestemming van de schrijver, door Menno ter Braak. Wat de feitelijkheid en grotendeels de interpretatie van de feiten in dit laatste boek betreft, deze heb ik wel te aanvaarden. Hoewel ik er zelf van overtuigd ben dat we hier niet met '*Greuel-Märchen*' te doen hebben, maar met een vreselijke werkelijkheid. Wat de Edda betreft, deze is niet bepaald bekend en veel gelezen. Dr. van Senden heeft er zich in verdiept en erover geschreven. En er is een vertaling van Prof. J. de Vries. Gemeenschappelijk is in deze boeken het pogen om duidelijk te maken wat er eigenlijk leeft en streeft in het nationaalsocialistische Duitsland. De beide boeken zijn wel zeer verschillend. En toch niet vreemd aan elkander. Miskotte geeft een kleine kritiek op Rauschning: "al dragen deze tegenstellingen een schijn die de beschuldiging van 'nihilisme'

zou kunnen rechtvaardigen, het beeld dat Rauschning in zijn bekende gedegen boek heeft getekend, komt ons ten slotte onwaarschijnlijk voor. Zo negatief, zonder beginsel, zonder wereldbeschouwing leven mensen nu eenmaal nimmer; in deze zin negatief is alleen de duivel. Daarom zal het onze plicht zijn achter de ontkenningen naar de positieve waarden te zoeken waaruit de 'nieuwe mens' leeft" (8). Dat is een fundamentele kritiek. En geeft aan wat Miskotte zich voorgesteld heeft: "zoeken naar de positieve waarden". Rauschning zegt ergens, op zijn zakelijke wijze die hem verbiedt in dit alles positieve waarden te zoeken: "deze tijd brengt ons in verleiding om een compromis te sluiten, zelfs met het onmogelijke, uit vrees voor het komende, dat nog erger kan zijn" (1). Ik citeer deze uitspraak omdat ik sterk de indruk heb dat, aangezien Miskotte deze duivelse negatie niet aanvaardt, in zijn zingeving, geleid door de Edda, toch onwillekeurig zoekt naar een compromis. Hij bevolkt de nihilistische chaos met de schaduw der gedaanten uit de Edda. Dat men zo negatief, zonder beginsel, zonder wereldbeschouwing zou kunnen leven, schijnt hem uitgesloten. Hoewel Rauschning op zijn stugge manier dit bladzijde na bladzijde zegt.

Twee belangrijke boeken. Beiden zijn ze moeizame lectuur. Rauschning schrijft stug. Miskotte beschrijft de godennamen van de Edda. En wie kan al die op het oog kleine toegevoegde woorden en zinnetjes van Dr. Miskotte geheel doorzien? Tot het laatste moment is eraan gewerkt, en er is een voorraad kennis en inzicht in vastgelegd die we eerst ontdekken na herhaalde lezing.

Ik kan het niet geheel eens zijn met de titel van de Hollandse vertaling van het boek van Rauschning. "De nihilistische revolutie" schijnt mij toch iets anders te zijn dan: "de revolutie van het nihilisme". In de laatste titel wordt het nihilisme openbaar als revolutie. Dat er een revolutie gaande is, weten we al sinds jaren. Maar dat het een revolutie is van het nihilisme, dat is de visie van Rauschning. En daarmee spreekt hij uit dat de mensen die deze revolutie opriepen en leiden inderdaad zonder beginsel, zonder wereldbeschouwing leven, dat ze alleen negatief zijn, als de duivel zelf, en dat er geen positieve waarden zijn te ontdekken waaruit deze "nieuwe mensen" leven. Dit nihilisme valt zeker niet samen met de baaierd die in zichzelf '*schöpferisch*' is.

Rauschning schrijft als 'insider', zonder ressentiment. Hij was enige jaren president van de senaat in Danzig, en heeft in die kwaliteit vertrouwelijke omgang gehad met de belangrijkste figuren van het nationaalsocialistische Duitsland. Op het ogenblik leeft hij, als zovele echte Duitsers, buiten Duitsland. Hij is een conservatief politicus. Zijn voorliefde gaat meer uit naar het verleden dan naar de toekomst. Dit feit onderscheidt hem van velen die over het nationaalsocialistische Duitsland schrijven. De conservatieve Rauschning is gevlucht uit het nationaalsocialistische Duitsland. Vandaar dat het boek geen richtlijnen bevat voor de toekomst, tenzij zij samenvallen met de toestand van "vroeger", maar een voortdurende blootlegging is van wat er eigenlijk gebeurt, soms ook achter opgestelde conservatieve coulissen.

Ter Braak spreekt terecht van plebejisch nihilisme. En inderdaad, dit rustig geschreven boek, met zijn beheerste documentatie, laat een nihilisme zien dat een kwelling is voor ieder humanistisch en oprecht conservatief besef. Ik zeg opzettelijk niet: christelijk besef, omdat dit besef meer bepaald wordt en steeds meer wordt door de apocalyptische visioenen van onze Bijbel en daardoor gewend is met andere ogen te lezen, naar andere woorden te horen

dan de humanist pleegt te doen. Deze is spoediger verbijsterd dan de goede lezer van de Bijbel, omdat deze laatste steeds in de verte dreigende geluiden hoort.

Rauschning vraagt zich af wat uit de revolutionaire activiteit en slopende inspanning onvermijdelijk zal groeien. En ook: wat is deze revolutie eigenlijk? En hij constateert: een nationale “opmars”, die de duidelijkste kentekenen vertoont van een radicale, alomvattende revolutie, met uiterlijke discipline en orde, waarachter de vernietiging van de gehele staatsorde zichtbaar wordt. Geweldige uiterlijke arbeidsprestaties, die de roofofbouw en de vernietiging van onvervangbare, door generaties geoogste materiële, geestelijke en morele goederen niet maskeren kunnen, een rusteloze activiteit, die de innerlijke verslapping niet meer vermag te verbergen. Wat is dit Derde Rijk in werkelijkheid, wordende nieuwe orde of ondergang, nationale wedergeboorte uit de historische krachten van het volk of een steeds voortschrijdende nihilistische revolutie, waardoor een dictatuur van het geweld aan de macht weet te blijven? Wat is hier schijn en wat is werkelijkheid, wat is bedrog of zelfbedrog, en wat is het ware gezicht van deze beweging? Zo vraagt Rauschning, en hij wenst niet meer te vluchten in bewust-idealiserende struisvogelpolitiek. Zijn boek wil antwoorden op deze vraag. En zijn antwoord is: het is niet anders dan revolutie. Waarvan? Van het nihilisme. Wat bedoelt hij daarmee? Het verval van alle waarden waarop de Duitse cultuur tot nu toe rustte, een verval van christelijke, humane, historische waarden. En in plaats ervan een politiek waarmee men wraaknemingen, ressentiment en sadisme meent te kunnen verantwoorden (blz. VI). En kortweg karakteriseert hij de “nationale wedergeboorte als de monsterachtigste vervalsing die misschien ooit in de geschiedenis heeft plaatsgevonden. Nationalisme immers heeft te zijn eerbied voor de onvervreemdbare waarden, voor geest en traditie van een volk, voor geestelijke en zedelijke orde. Zonder die waarden is nationalisme geen ordenend beginsel, maar het hulpmiddel van een vernietigende revolutie. En wat is socialisme zonder recht en persoonlijke vrijheid?” (blz. 2).

Rauschning schrijft zijn boek met het doel aan te tonen hoe men deze revolutie en haar despotische dictatuur zou kunnen overwinnen. Daarom allereerst verheldering van politieke inzichten. De revolutie zelf was mogelijk door een combinatie: het verkrijgen van de wettige macht met parlementaire middelen en het verkrijgen van de revolutionaire macht door de eigenlijke staatsgreep: de inenting van de revolutie op de wettige verhoudingen. En spoedig blijkt dat het niet gaat om een nationale, maar om een revolutionaire beweging: de naakte drang naar macht en machtsposities met vernietiging van de bestaande ordelievende krachten.

“De wereld wordt door ons optreden alleen daarom verrast, omdat zij ons niet kent.” Zo sprak de leider der Duitse propaganda. Inderdaad, uit hun woord, hun ideologie, hun omschreven doelstellingen, uit hun literatuur zijn zij niet te kennen. Maar erger is dat zij zich zelf niet kennen. Omdat de eigenlijke factor het dynamisme der beweging is. En dat beoogt de algehele omverwerping van alle bestaande orde-toestanden en de algehele heerschappij van een eigen elite, die alleen aan de macht blijft wanneer het revolutionaire ontbindingsproces steeds verder wordt doorgevoerd. Programma is coulisse, het zoeken naar het heil voor het volk is montage, het wezen is de vernietiging. Vandaar dat alles ieder ogenblik kan gewijzigd worden. In de richting van het nihilisme kan alles anders, alle doeleinden wisselen in de richting van het éne “doel”. “Voor de massa zijn het

partijprogramma en de officiële wereldbeschouwing, de gebondenheid en het geloof, de elite is door niets gebonden, door geen wereldbeschouwing, door geen zedelijke norm" (29). Nu kan er aarzeling bij de massa wakker worden. En juist deze wordt door het ritme, het nieuwe tempo, de activiteit steeds belemmerd om uit te groeien. De leden van de elite hebben ondergaan de inwijding in de dynamiek der beweging: zij hebben daarom te zwijgen, en zouden trouwens niet veel kunnen zeggen waaraan een ander houvast heeft. Het enige doel, wanneer men het zo mag noemen, is vernietiging; en het belangrijke is om daarbij een belangrijke plaats in te nemen. Scrupules en programma's zouden alleen belemmerend werken. Het nationaalsocialisme leeft niet uit een wereldbeschouwing, maar bedrijft politiek mét een wereldbeschouwing. Juist omdat het geen eigenlijk programma heeft, is het een permanente revolutie. Het revolutioneert nog weer iedere revolutionaire doelstelling. Het is de dictatuur van de dictatuur. Soms staan zij voor een vergissing en gebruiken ieder ogenblik de vervalsing. Het is de beweging die allen meesleept, de dynamiek der ontkenning nu eens in de vermomming van nationalistische motieven, dan weer van socialistische neigingen. En heel vaak gehuld in onschuldig-burgerlijke en reactionaire vormen. Daarom zeggen sommigen wel dat het een 'burgerlijke' beweging is. Zo schijnt het ook vaak. Zelfs het begrip 'totale staat' behoort tot de camouflage. De nihilistische elite maakt de rest tot massa, maar spreekt over "volk". Men zegt: staat, het gaat om partij. Men zegt: regeren, het is geweldduitoefening. Het is een politiek die de massa volkomen ongeschikt maakt voor politiek. En waar bij beschaving wordt gestreefd om het geweld tot *ultima ratio* terug te dringen, is het hier *prima* en *unica ratio*. Al wat moreel en intellectueel nog leeft uit christendom en humanisme, holt er met zijn oordelen achteraan en kan deze beweging niet gispn. Men moet beginnen met in te zien hoe het begrip 'leider' geheel gerevolutioneerd is en wordt. En ontdekken dat van daaruit ook begrippen als staat en maatschappelijke orde het worden. Alles wordt ondergeschikt aan de vernietigende beweging. Het elite-begrip ontvangt zijn inhoud als "de laag, die boven komt drijven" bij de strijd om de macht. Dit is het verwarrende en verbijsterende dat vrijwel alle begrippen die zo voorkomen een andere inhoud ontvingen en nog steeds weer ontvangen. Macht is het in dienst van macht. Daarom is het nationaalsocialisme in wezen brutaal. Ieder die de macht zou willen gebruiken voor humane doeleinden wordt onder de voet gelopen. Het gaat niet om "bruikbaarheid", maar om onverbiddelijkheid en brutaliteit. Alles wordt brandstof in dit verbrandingsproces. Iedere stilstand zou noodlottig zijn, iedere neiging tot 'persoonlijkheid' is dodend. Nationaalsocialisme is wezenlijk geen levensbeschouwing, geen moraal, geen 'politiek', geen bloed- en bodemverering, maar is de dynamiek van de ontkenning van alles wat de macht in de weg staat. Geweten is verouderde weelde. Blindelinge volgzzaamheid in de beweging is primaire eis, wat men dan verder in het particuliere leven ook is. Onder schijn van "gemeenschap", mensenverachting.

Hier zou ook nog te schrijven zijn over de mediamieke talenten van de revolutionair, Hitler. Niet omdat het niet van beslissende betekenis zou zijn, maar omdat het ons te ver voert. Zijn vergoddelijking is bewuste propaganda, welke zorgt voor het verblindende licht. En hij staat erin als een mythische figuur. Het is een aanbidding waarin de haat en het ressentiment zich voeden. En er wordt gesuggereerd dat het leven ervan afhankelijk is. Daarom kan ook niemand overzien wat zou gebeuren als deze top zou verdwijnen.

Bewust immorele energie met een moreel pathos. Een vindingrijkheid in het vernietigen. Een propaganda die ieder redelijk argument verniet. Verbinding van raffinement en vaderlijke vriendelijkheid. Bezighouden als overrompeling. Zo, zo is het! En elite en massa gaan erbij dood! Al marcherende! Permanente revolutie! De nieuwe levensstijl is die van een marcherende troep.

Rauschning werkt deze kijk op het geheel naar verschillende kanten uit. Het is onmogelijk om de inhoud ook maar enigszins weer te geven. Waarop het aankomt is dat met een vaste hand alle maskers worden afgerukt. Men kan zeggen liefdeloos, maar dan een liefdeloosheid die voortkomt uit een onuitroeibare liefde tot land en volk en cultuur en traditie. Juist omdat hij Duitser is, kan hij hier alleen afwijzen. En dat afwijzen gebeurt niet op grond van allerlei oncontroleerbare verhalen, maar op grond van een inzicht in de wezenlijke, bewegende krachten. Hij voelt zich “belogen en bedrogen”. Uit stille verbondenheid aan dat volk wil hij niet “verzachten en kalmeren”, maar strijden en overwinnen. Om dat echter te kunnen is nodig bezinning.

Zo lezen we dit boek door. Met een beklemd hart leggen we het neer. Is dat het land van Luther, van Goethe, van Kant? Is dat het volk dat ons zo menigmaal zo verrassend verrijkt heeft? Het volk met de droom van “het rijk”? Het volk met zijn ongevormde kinderlijkheid? Met zijn onbegrepen grootspraak en zijn onbegrijpelijk vermogen tot dulden? Is het mogelijk dat dit innerlijk zo onbeschermd volk wordt opgenomen in de dynamische beweging van een nihilisme dat eigen karakter en begaafdheid verraadt en verloochent?

Maar Rauschning is dwingend in zijn nuchterheid en eerlijkheid en gedegenheid. En telkens lezen we door de woorden heen dat hij alleen maar gelukkig zou zijn in “zijn” Duitsland, dat Duitsland dat hij niet meer ziet en af en toe tegenkomt in een lotgenoot van de ballingschap. Dit Duitsland is niet het Duitsland van Luther, Goethe en Kant, niet van de Edda en niet van de Romantiek. Niet van de traditie met zijn diepe innigheid, niet van bergen en bossen, niet van de vlijt en de lange pijp, niet van de orde en de onkreukbaarheid. Niet alleen zijn de goden verdwenen, maar ook de helden, niet alleen de traditie, maar ook het gezin, niet alleen de trouw, maar ook het oude lied. *Kirche, Kinder und Küche* zijn verdrongen van hun plaats. Met een gebroken hart schrijft hij met een eerlijke en zakelijke onverbiddelijkheid dat er overgebleven is een beweging uit niets tot niets. Stellig, daar zijn oorzaken voor aan te wijzen. Maar hij is overtuigd dat het communisme in '33 niet meer het grote gevaar was. En ook dat de beweging die scheen te leven uit bittere vijandschap tegen het bolsjewisme, zelf ervan leeft en ertoe leidt. Vandaar dat de overeenkomst met Rusland hem niet verbaast. En weer: hij weet goed dat de andere mogendheden maar al te gauw in een farizeïsche houding hun oordeel kunnen uitspreken. Hij spreekt niet uit revolutionair sentiment. Omwille van het behoud van zijn volk behoorde hij tot de velen die aanvankelijk zijn meegegaan. En toen hij al tekenen van ontbinding zag, bleef hij nog standhouden om mogelijk zijn volk uit deze vernietiging mee op te vangen en te redden. Totdat hij er de onmogelijkheid van inszag en hem niets anders overbleef dan de vlucht, om dan, gescheiden van zijn volk, te wachten op het moment dat Duitsland weer dat land zal zijn zoals hij het lief heeft en zoals het leeft in zijn hart en zijn hoofd.

Juist daardoor is het een boeiend boek. Hij verontreinigt niet zijn eigen nest. Maar kan daarom niet verdragen dat het tegenwoordig bewind zulks doet. Hij wil zich niet langer iets

wijs maken. En nu weer: uit liefde tot zijn volk schreef hij zijn boek met het vernietigend oordeel.

Het is een edel boek. Omdat het geschreven is uit liefde en eerlijkheid. Natuurlijk vragen we ons af of het toegestaan zal zijn zo om te zien naar wat was en te hopen op een herstel, dat de structuur zal hebben van wat was, zonder imitatie ervan te zijn, doch een opstanding van de oude vormende en dragende krachten. In elk geval, het is geschreven zonder ressentiment, zonder persoonlijke nijdigheid, zonder liefdeloze partijdigheid. Maar in de hoop dat er een tijd zal dagen waarin weer met eerbied zal gesproken worden over zijn volk, en dat men bij het spreken over Duitse cultuur niet lachen en honen zal.

Zo is het, met al zijn stugheid, een bewogen boek. Het dwingt tot luisteren en tot eerbied. Hij staat in de houding van iemand die met pak en zak wacht op het moment dat de poort tot zijn volk weer opengaat. Hij zal overal een vreemdeling blijven, omdat hij alleen maar ruim ademen kan te midden van zijn volk. En het daarom niet doen kan te midden van zijn volk in de verwording.

Wie bezig is geweest met het boek van Rauschning en dan overgaat tot de lectuur van het boek van Dr. Miskotte, moet werkelijk omschakelen. Zij bewegen zich in dezelfde ruimte. Beiden hebben een scherp en geoefend oog. Maar dan houdt het ook op. Rauschning spreekt als de conservatieve Duitser, die derhalve ook spreekt “uit den geest van het christendom” en die aan het conservatisme, dat pas door de ineenstorting van het tegenwoordig regime weer mogelijk zal worden, de toekomstige roeping toedeelt het Duitse volk uit de tegenwoordige impasse te bevrijden, die spreekt over een zedelijke en geestelijke taak en over een gemeenschap die alleen berusten kan op begrippen van orde en waarde, die beseft worden als een uitstraling van de wereldorde en dus als verheven boven het veranderlijke en tijdelijke (116), die overtuigd is: “tegen deze ontwikkelingsgang helpt geen formeel herstel der oude toestanden, noch een revolutie van rechts, maar alleen een nieuwe beweging, die haar bezieling put uit de traditie” (109). Miskotte zet geheel anders in: “de theologie, de ware opponent van het nihilisme, moet zich eerst de moeite getroosten een zuivere scheiding der geesten teweeg te brengen, door de Thora-norm (Thora = onderwijzing, heilige Leer, wier grondtrekken de geest van het gehele Oude Testament bepalen) zuiverder voor het modern bewustzijn te vertolken, zó dat de Germaan, in wie nog iets naleeft van Bijbels besef, het geforceerde van een half-heidendom kan worden te binnen gebracht, en zó dat de werkelijk mythe-gelovige zich niet verschanst in onhoudbare verwijten en misverstanden” (412). Het is of hier bevestigd wordt wat Rauschning zegt: “steeds weer was dit Duitslands noodlot: het blijven steken in onopgeloste tegenstellingen in plaats van tot het bittere einde door te vechten” (100). Overigens waardeert Miskotte het wezen van de strijd geheel anders. “Een grote, sacrale strijd is uitgebroken: niet tussen ariërs en joden, die strijd is allesbehalve sacraal; ook niet tussen Germaanse en Joodse religie, maar tussen Mythe en Logos, tussen Edda en Thora, tussen heidendom en ‘Israël’, ten slotte... tussen mens en God, tussen absurdiologie en theologie” (416). Zijn hoop is dan ook geheel anders gericht: “de belijdenis van de God der Thora is het nieuwe en ten slotte het enige teken van hoop zowel tegenover de bekoring der mythe als tegen de verwildering, die doorbreekt, zodra de mythe omslaat in een volstrekt nihilisme, dat, gewapend met al de mechanische macht van de moderne staat, zich stort op de wereld als een geestelijk-politiek

imperialisme van het Oer" (417). In deze zin worden de begrippen nihilisme en mythe gebezigd, maar op een merkwaardige wijze, die beslissend is voor veel wat er in dit boek gezegd wordt: "zodra de mythe omslaat in een volstrekt nihilisme". En slaat deze daarin om, dan staan we voor de doorbrekende verwildering. Ik ben van overtuiging dat het niet een kwestie van omslaan van mythe in een volstrekt nihilisme is, maar dat de mythe een coulisse is, een beweegbare toneelwand, waarachter het nihilisme zich soms wel, soms niet vermomt, al naar gelang de mensen met wie het te doen heeft. Tegelijk weet ik dat Dr. Miskotte aan de mythe een andere betekenis toekent.

Het boek zelf is een doordacht boek. En knap van compositie. Ik kan niet ontkennen dat de vele citaten het lezen wat moeizaam maken. Het boek is er wat onrustig door. Daarbij komt dat de Edda-citaten veelal in de Duitse taal zijn gegeven. Ik weet dat de hier toegepaste fenomenologische methode dwingt tot het veelvuldig gebruik van citaten. Maar daarom is het toch niet minder moeizaam.

De schrijver zelf voelt zich in de gang en de toonaard der mythe, voor zover wij die verstaan, ten diepste aangestoken en aangegrepen. Wat hij daar hoort is "geest van zijn geest, bloed van zijn bloed" (37). Zowel hier als op andere plaatsen maakt hij het algemener en zegt: "wij" en "ons". Ik kan niet zeggen dat ik deze meervoudsvorm zo zonder meer kan overnemen. In ieder geval echter is ermee gezegd dat een 'Germaan' herlezen heeft de Edda en in het om en om gewentelde leven herkent allerlei structuren der oude mythen.

Het zijn doorsneden die hij geeft. Het zijn er zeven: in den beginne (chaos en Schepper), het worden (Schicksal en Raad Gods), de Deugd (heldendom en gerechtigheid), de Weerstand (Loki en Satan), het Generzijs (Walhalla en Paradijs) en de Voleinding (Godenschemering en Messiaans Rijk). Voorafgegaan worden zij door de hoofdstukken: inleiding en rekenschap, gevolgd door: tweespalt en afval, syncretisme en de scheiding der geesten. De genoemde zeven hoofdstukken bestaan uit drie gedeelten: Edda, Thora en Herkenning. De wijze waarop de Edda wordt gezien kan ik niet controleren. Ik vermoed dat er hier en daar door "kenners" wel wat op te merken zal zijn, het is immers geen kleinigheid om de Edda zo in deze structuren samen te vatten. Wat er gezegd wordt over de Thora – we kunnen gerust zeggen: over het Oude Testament; we kunnen gerust zeggen: het Oude Testament waarin het Nieuwe Testament verborgen is – is voortreffelijk. Deze korte hoofdstukken zijn van een overstelpende rijkheid en maken op zichzelf reeds dit boek belangrijk. Ze missen de dorheid van het vakkundige en schenken ons verrassing op verrassing. Menig hoofdstuk, menig begrip kijkt ons op een andere wijze aan. En we lezen weer met andere ogen. Ik denk hier aan wat Buber ergens meedeelt: "So wie von Rabbi Ensahja von Hanipol erzählt wird: zu Anfang der Rede, wenn sein Meister, der grosse Magid, den Satz der Heiligen Schrift vortrug, den er auslegen wollte, und mit den Worten der Schrift: 'Und Gott sprach' oder 'Und Gott redete' begann, ergriff ihn die Verückung und er schrie und bewegte sich so wild, dass er die Tafelrunde verstörte und man ihn hinausführen musste. So stand er dann im Flur oder in der Holzkammer, schlug an die Wände und schrie: und Gott sprach...!" Hij werd weggeslingerd uit de vanouds begane weg. Welnu, zo gaat het ons bij het lezen van de gedeelten over de Thora.

Maar waarover het nu echter vooral gaat zijn de gedeelten waarboven staat: herkenning, welke die trekken betreffen die én overeenkomen met de Edda én door de woordvoerders van de nationaalsocialistische wereldbeschouwing als het bij uitstek Duitse worden

aangewezen, hetgeen naar het schijnt door al meerdere volksenoten wordt aanvaard, tevens door kerk en academie (uitzonderingen daargelaten) wordt beaamd, bekrachtigd en verbreid, terwijl deze laatsten zich daarbij (niet ten onrechte) plegen te beroepen op de grote, klassiek-Duitse denkers (52).

Hier wordt, evenals bij Rauschning, het nihilisme onderzocht en wel in het licht van de Edda. Ik meen dat hier niet alleen het principiële verschil met Rauschning aan de dag treedt, maar ook dat hier mijn bezwaren liggen. Wanneer ik Rauschning lees en overga naar Miskotte, dan kan ik niet loskomen van het gevoel dat het hier te veel literatuur is. Ik kan ook zeggen dat ik de indruk heb dat Miskotte de beweegbare toneelwand heel scherp ziet, onderdeel voor onderdeel. En dat inderdaad bij het lezen van veel wat nu wordt geschreven over en in verband met de nationaalsocialistische wereldbeschouwing, er steeds herkenningen plaatsvinden, maar dat hij niet voldoende ziet dat het een toneelwand is, waarachter de revolutie van het nihilisme zich voltrekt, een revolutie die zich bitter weinig aantrekt van de aanprijzing en verering van de mythe. De literatuur gaat voor een deel door met: Schicksal, heidendom, Walhalla en zo meer. Maar de literatuur is niet beslissend. Zoals we in vroegere jaren Duitsland maar al te veel hebben vereenzelvigd met Goethe en de Romantiek, zo nu met de mythe. Maar waarom het uiteindelijk gaat is veel rauwer en grauwer: met de dynamiek van het nihilisme, dat er geen bezwaar tegen heeft dat er ook geschreven en gesproken wordt over de mythe, aangezien dat alles toch geen rem betekent in zijn vaart. Stellig, het is goed te begrijpen waarom de Thora moet vernietigd worden, al heeft men geen bezwaar tegen een 'Bijbelse' boodschap die zich beperkt tot "de ziel" en "de eeuwigheid" en zich niet al te veel en al te kritisch inlaat met het openbare leven. Maar bezwaren tegen de mythe? Waarom?! Men mag erover schrijven en spreken zoveel men wil. En af en toe zal men er ook gebruik van maken. Maar of dit alles door al meerdere volksenoten wordt aanvaard, of we trekken van de Edda herkennen in deze dynamiek, dat betwijfel ik. Ja, wel door kerk en academie (uitzonderingen daargelaten). Maar die zijn dan ook niet in het minst bepalend. Bepalend is het nihilisme, al heeft het niet de stalen zenuwen van Stalin. Het is nu eenmaal zo dat bij de doorsnee-Duitser de dingen steeds worden getrokken binnen een gevoels sfeer. En het is zo dat men steeds blijft steken in onopgeloste tegenstellingen. Maar wat Miskotte wezenlijk acht, is naar mijn mening coulisse. Vandaar dat ik meen dat Rauschning ons duidelijker laat gezien wat gebeurt dan Miskotte. Hoewel het overigens geen vreugde is dit te moeten constateren. Bij de Edda valt altijd nog iets te denken. Bij het nihilisme valt vrijwel niets meer te denken dan systematische vernietiging, ook van al datgene wat de trekken van de Edda draagt.

Heeft Miskotte dit zelf gevoeld? Hij spreekt ergens over het verbloemen van het nihilisme (405). En zegt hij niet: "het is niet waarschijnlijk dat de koude elite, die regeert, er zelf aan gelooft, wanneer het warmbloedige en toch altijd nog hartelijke volk erdoor wordt meegesleept" (409). – Ik vermoed dat wij dat "toch altijd nog hartelijke volk" wel onder de oudere generaties moeten zoeken, die niet de richting aangeven. – En nog even verder spreekt hij over "ons allen, die in het krachtveld van deze ten slotte nihilistische ideologie moeten leven" (411). Het is of de nuchtere wind van Rauschnings boek heeft gewaaid over die laatste bladzijden.

De zakelijkheid van Rauschning werkt verkoelend op het boek van Miskotte. Rauschning laat ons de eigenlijke revolutie zien. Miskotte laat ons zien hoe allerlei schrijvers – het is een eigenschap die we in het Duitse volk aantreffen – ondanks dat alles doorgaan met schrijven en te midden van het nihilisme schrijven over de mythe. Wellicht iets kinderlijks, iets dat we met weemoed en medelijden aanzien. Want gesteld dat dit volk geleid werd door een elite waarin werkelijk iets leefde van de mythe, wat zou er een diepzinnig heidendom uit geboren kunnen worden.

Maar zo is het niet. Het Duitse volk stelt niet alleen ons teleur. Het verloochent zijn aandrift, het verspeelt zijn droom, het vertreedt zijn mythe, het schreeuwt tegen het lot, het maakt het heldendom belachelijk. Het moet in bescherming genomen worden tegen zichzelf. En wie heeft niet soms de neiging om juist daar de mythe te redden als de oude Germaanse penaten? Het kan ons met treurigheid vervullen dat datgene wat eens als mythe inzicht gaf in het leven, nu alleen nog toneelwand is.

Wel zullen we Miskotte moeten bijvallen, wanneer hij weigert om zich te wapenen tegen het nihilisme met de wapenen die het nihilisme hanteert. En het conservatisme van Rauschning doet ons als reddende macht vreemd aan. Hier hopen we weer op een Bonifatius en Willibrord. Niet op een prediking die zelf zo on-Bijbels was dat zoveel heidendom ongehinderd kon blijven en ongehinderd kon gedijen. En Miskotte heeft wel gelijk wanneer hij zegt dat de prediking van de kerk niet zo diep in de volksziel is ingegaan als vele geschiedschrijvers en theologen in de 18de eeuw en ook nog wel in de 19de eeuw hebben gemeend.

De belijdenis van de God der Thora is het nieuwe en ten slotte het enige teken van hoop. “De kerk, die haar missionaire roeping verstaat en ondanks alle aanvechting aanvaardt, het nieuwe Israël, dat heel opnieuw begint te leven uit de heilige Leer, *dat* is de ster, het onaanzienlijk teken, dat is de smalle gloorstreep onzer hoop.” “En de Kerk moet aan volk en overheid de Thora leren.” Maar dat heeft die kerk te doen niet in het nevelachtige van de mythe, maar in de novemberstorm der nihilistische revolutie. Menigmaal zal zij haar gehoor van achter de mythe tevoorschijn moeten roepen opdat zowel zij zelf als het gehoor alles zien zoals het is. De mythe is een masker dat het ware gelaat verbergt. Het is goed om bij Rauschning te zien wat nihilisme is en bij Miskotte wat Thora is. Beide boeken zijn zeer belangrijk. Wie iets belangrijks wil lezen, wie kieskeurig is bij zijn lectuur, wie werkelijk uit medelijden en ootmoed wil verstaan wat er wezenlijk gebeurt, die late voor enige dagen zijn krant en zijn brochure liggen en leze in deze twee boeken. We zien hoe de Edda wordt verzvolgen in het nihilisme, en hoe de Thora niet zwijgen kan en uitroepen moet: hoor, de Heer uw God is een éinig Heer.

D. Tromp, *Eltheto* jg. 94 nr. 3, december 1939, 40-45.

Dr. D. (Dirk) Tromp (1888-1948) was hervormd predikant in Lemele, Heerlen, Zandvoort en Amsterdam. Hij was in de oorlogsjaren geestverwant van en bevriend met Miskotte en werkte mee aan de eerste jaargangen van In de Waagschaal. Toen Tromp deze recensie schreef was hij predikant in Zandvoort.

Eltheto, vanaf 1846, was vanaf 1908 het blad van de Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging (NCSV).

Reactie van Miskotte

“In *Eltheto* schreef Tromp over Rauschnings nihilistische revolutie en mijn *Edda en Thora*, onder één hoofd. Natuurlijk mis. Hij meent dat Rauschning de werkelijkheid van het nihilisme in het Derde Rijk ziet, terwijl ik mij door de coulissen van de mythe laat misleiden. Maar: 1) ik wilde het bewust niet over het nationaalsocialisme hebben, 2) het actuele van *Edda en Thora* ligt niet hierin dat een nihilisme latent in de mythe zelf wordt aangewezen, 3) dit nihilisme is anders gedacht dan dat van Rauschning. Dit laatste is een factisch-onmogelijk grensbegrip: van een doelloos en normloos leven; dit bestaat in menselijke vormen *niet*.” (21 december 1939)

“Brief aan Dirk Tromp, over zijn recensie. Waarlijk niet om mijn boek te verdedigen, maar om de onmogelijke volkpsychologie “de mythe is slechts façade” tegen te treden.” (22 december 1939)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 832v. en 833.

10 Edda en Thora

[De geestelijke behoeften van de moderne mens zijn bezig een ingrijpende verandering te ondergaan. Een nieuwe ernst schijnt zich onder de druk van de gebeurtenissen baan te breken. Men begint allerwegen tot het besef te komen dat er in deze dagen nog gans andere dingen op het spel staan dan de uiterlijke glans van onze Westerse beschaving.]

Een boek als dat van Dr. K.H. Miskotte, *Edda en Thora*, levert daarvan onder meer het bewijs. In dit boek wordt een uitvoerende vergelijkende studie gemaakt tussen de Germaanse en de Israëlitische religie en aan de hand van deze vergelijking een zo scherp beeld ontworpen van de fundamentele scheur die het Europese geestesleven doorklieft dat men zonder overdrijving zeggen kan dat wie dit werk niet gelezen en in zich opgenomen heeft geen inzicht vermag te hebben in de eigenlijke zin van de crisis die thans voor de tweede maal over het Westen losgebroken is. De fenomenale belezenheid waarover deze schrijver beschikt en die hem een overstelpende hoeveelheid materiaal ter staving van zijn betoog aan de hand heeft gedaan, maakt de lectuur van zijn werk niet altijd even gemakkelijk, doch wie zich enige inspanning getroosten wil (en wij behoeven zeker niet te zeggen dat deze dubbel en dwars wordt beloond!), zal diep onder de indruk komen zowel van het documentaire als van het kritische gedeelte van deze monumentale studie.

Roel Houwink, *Zoo juist verschenen – bibliografisch maandblad voor boekenvrienden* jg. 2 nr. 10, december 1939, 2.

Roel Houwink (1899-1987) was een protestants-christelijke schrijver en journalist, redacteur van Opwaartse Wegen en bevriend met de dichter Gerrit Achterberg. Hij schreef literaire kritieken en recensies, o.a. voor het Utrechts Nieuwsblad.

11 Van het geestelijk front

Dr. K.H. Miskotte: *Edda en Thora*. Een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie. Callenbach, Nijkerk. Geb. f 5.25.

Allerwegen vraagt men op het ogenblik naar een duidelijke uiteenzetting van de oorlogsdoeleinden der belligerenten. Dat is geen wonder. Oorlog te voeren en niet te weten waarvoor is een hopeloze geschiedenis. Iets dergelijks schijnt op het ogenblik plaats te vinden achter de geestelijke fronten van onze tijd, vooral daar waar christendom en heidendom tegenover elkaar staan. Waarom en op welke basis wordt deze strijd gevoerd? Aan de ene kant, waar men partij kiest voor antisemieten, bloed- en bodem-belijders, en aanhangers van de rassentheorie wordt luidkeels geproclameerd dat men daar ook en juist pal staat voor God, kerk, vrijheid, gerechtigheid en liefde. En de andere zijde – voor zover dit tenminste niet strijdt met opportunistische middelen uit politieke motieven – heeft even grote woorden klaar om het oorlogsdool aan haar kant te omschrijven. Men vecht hier voor de ‘godsdiens’ tegen ‘mensenvergoding’, voor de ‘democratische naastenliefde’ tegen de ‘heidense machtswellust’, voor de ‘christelijke wijsheid’ tegen ‘antichristelijke gewetensdrang’.

Hier dreigt een gevaarlijke spraakverwarring. De begrippen ‘christendom’ en ‘heidendom’ krijgen in beide kampen verschillende betekenis, waardoor het bijna onmogelijk wordt te begrijpen, ook voor de ‘oorlogvoerenden’ zelf, waarvoor en waartegen men nu eigenlijk strijdt.

Dit is waarschijnlijk mogelijk omdat bij beide zijden van eerbied voor het standpunt van de tegenstander bitter weinig te bemerken valt, waardoor de strijd alle ridderlijkheid mist. Beide partijen verachten elkaar als koppige, min of meer corrupte duisterlingen, die bestreden moeten worden, maar een eerlijk gevecht haast niet waard zijn. En omdat ieder van hen begint met om de argumenten van de tegenstander te lachen, voordat hij ze gaat weerleggen, komt geen der beide zijden ertoe tot de grond van deze argumenten, en daarmee tot het eigenlijke doel en de grondpositie van de vijand door te dringen. De verkenningstroepen mogen slaags zijn, de partijen staan van elkaar geïsoleerd. Hier ligt het gevaar: niet in de strijd zelf, maar in het feit dat door wanbegrip en onderschatting de strijd op het eigenlijke geestelijke front dreigt te verslappen, om ten slotte alleen nog maar te worden uitgevochten op het slagveld der opportunistische politiek, met alle gevaar van dien. Vanwaar deze merkwaardige toestand? De oorzaak zal wel tweërlei zijn. Ten eerste een min of meer onbewuste vrees bij beide partijen dat een beter verstaan van standpunt en doel van de tegenpartij wel eens het inzicht tot gevolg kon hebben dat men het in z’n hart meer met hem eens is dan men zou willen toegeven. En ten tweede het feit dat een duidelijke bepaling van eigen positie ook de zwakheid daarvan zou laten zien. Objectieve vaststelling der standpunten zou waarschijnlijk een merkwaardige verschuiving der fronten ten gevolge hebben.

Het boek van dr. Miskotte, dat begint met een inleiding over bovengenoemde spraakverwarring, grijpt met vaste hand in deze toestand in. Het is niet bang voor de

gevolgen van een objectief onderzoek naar de ingenomen stellingen. Het stelt elk in staat zich opnieuw te oriënteren over wat *heidendom* en *christendom* in wezen zijn. De schrijver wil niet alleen het christendom, maar ook het heidendom “eren” (blz. 28) om te voorkomen dat het bestreden wordt met argumenten die maar al te veel gebruikt, maar niet steekhoudend zijn.

Hij ziet het christendom zich terugtrekken op zijn meest aangevochten stelling: de beschouwing aangaande God en wereld, zoals die in de Thora, de eerste vijf boeken van het Oude Testament, is neergelegd. Hier staat de christen inderdaad op *eigen* grond, in het compromitterend gezelschap van de Jood, waarvoor hij allereerst moet leren zich niet te schamen. Want niet de verdediging van mensenliefde, democratie, gerechtigheid of vrijheid is zijn eerste plicht, maar de belijdenis van wat daar geschreven staat.

Ook het heidendom wordt ontdaan van alle in wezen niet ter zake doende leuzen en onderzocht op zijn diepste grond. Die diepste grond is voor de schrijver de heidens-Germaanse mythe, zoals wij die kennen uit de Edda, de overgeleverde goden- en heldenliederen, als teken van het Germaanse heidendom in 't algemeen. Van dit standpunt onderzocht blijkt het heidendom, dat zich meermalen in deze uit vele christelijke conventies levende tijd opwerpt tot kampioen hiervan, geen enkel recht te hebben om dit te doen. Maar nog veel merkwaardiger is het tweede resultaat, waartoe de schrijver met betrekking tot het heidendom komt: dat het heidendom een dergelijke christelijke camouflage allerm minst nodig heeft om aangenaam te zijn bij de mensen van deze tijd, geen van ons uitgesloten! Het kan ontdaan worden van vele uiterlijkheden, ook van de zo gemakkelijk te bestrijden rassentheorie (blz. 25), van vele innerlijke tegenstellingen zelfs (blz. 26), zonder ook maar iets in kracht te verliezen. Wij moeten constateren dat het klare heidendom ons ten slotte veel meer ‘ligt’ dan de belijdenis van de Thora!

Dit schijnt wat overdreven, als wij ons met dr. Miskotte gaan verdiepen in de primitieve voorstellingen van de Edda. Vele zonderlinge namen moeten we leren onthouden: Ymir, Buri, Reuzen en Asen, Odhin en Frigga, Loki en Thor, Yggdrasil en Ragnarök, en verstaan wat zij betekenen. Het zijn echter geen verhaaltjes over godenfiguren die de Edda geeft. Het is *mythe*, d.w.z. een “religieuze belijdenis, een projectie van de diepste levenservaring” (blz. 58). Deze levenservaring beleeft de wereld als een chaos, ondoorgrondelijk, waarin niettemin een wil tot ordening aanwezig is: een krachtgeladen organisme, waarvan wij allen deel uitmaken. “Maar de chaos is nimmer principieel te overwinnen, want hijzelf is de oorsprong aller dingen en de aandrift van alle wording” (blz. 76). Hoogstens kan er sprake zijn van wapenstilstand (blz. 89). Strijd blijkt elk geordend bestaan, de chaos kan ieder ogenblik weer overwinnen, dus moet steeds gevochten worden op leven en dood. Elke ordening moet gehandhaafd met kracht en geweld, men moet blijven overwinnen of men is verloren.

De mens moet zich hierin schikken. Heldhaftigheid is geen deugd, maar noodzakelijkheid. De held *moet* een held zijn, om de alles bedreigende, en ten slotte over alles heersende chaos in de ogen te zien. “Dat het leven zonder strijd leeg is, en de wereld zonder tragedie vervelend, dat is het heimelijk axioma van de Germaanse... mens” (blz. 110). Er is een opperste macht, een soort noodlot, die alles uiteindelijk weer naar de chaos terugleidt (blz. 143, 144). De mens zal ten slotte niet opgewassen zijn tegen de onherbergzaamheid der wereld. Hij beseft diep zijn onmacht, maar dat versterkt hem alleen in zijn trots om dit alles zonder klagen

onder ogen te zien (blz. 197). De moed van de Germaan is altijd oorlogs-dapperheid, op het eigen behoud gericht (blz. 194). Hij leeft steeds in een permanente instelling op de vijand, en voelt zich eindeloos bedreigd (blz. 239). Mensen en goden blijven altijd gesplitst: zij zien en aanvaarden de wereld als van oorsprong chaotisch, maar moeten zichzelf en het door hen gebouwde met geweld handhaven. Het beste is maar dat de mens dit inzicht en deze taak heroïsch aanvaardt. Zo maakt hij organisch deel uit van, en doet mee met het wezen van de kosmos. De intellectueel (Loki!) die over deze dingen nadenkt, en tot de grond van alles, de chaos, doordringt, kan daardoor niet veel anders dan kritiek leveren op elk ordenen en bouwen, en is dus steeds een destructief element.

Dit uittreksel van Miskotte's uitleg van de mythe is zeer kort en hoogst onvolledig. Hopelijk echter voldoende om te laten zien hoezeer het naakte heidendom de diepste problemen van het mensenleven heeft aangedurfd, niet om ze op te lossen, maar om de wereld en de mens te zien zoals die nu eenmaal zijn. Geen enkel element is er in de mythe dat wij niet persoonlijk kunnen navoelen, niets ontsnapt er aan de controle van ons eigen diepste levensinstinct. De Edda wijst de weg naar een levend geloof, waarin ook de moderne mens zich kan terugvinden.

Wat heeft de Thora, de Bijbel, hier tegenover te stellen. Ook een mythe, maar die is niet 'invoelbaar', niet controleerbaar door het eigen levensgevoel. Dit heelal is geschapen (waarom?) door een God wiens wezen boven het wezen van de door ons kenbare kosmos uitgaat. God, wereld, doel van de schepping, het zijn evenzovele raadselen, die ons slechts kenbaar worden als God zelf er iets van wil openbaren. God houdt het wereldgebeuren in Zijn hand, hij telt de scheppingsdagen uit, Hij zet grenzen, Hij schrijft het leven op aarde de wet voor. Het waarom van dit alles ligt in Hem besloten, en is niet uit de kosmos af te lezen. Er is geen organische ontwikkeling in de wereld, waaruit de mens zijn *eigen* plaats zou kunnen weten, om zich daarin vol trots te handhaven, maar God zet hem ergens neer en geeft hem ergens zijn werk. *God* maakt de geschiedenis, niet de mens. De mensheid heeft geen recht op een eigen tragiek, waarin hij de held kan zijn, maar hij wordt geleid en moet gehoorzamen. God rooft hem alle eer. Het Oude Testament kent geen tragische helden en heiligen, wel twijfelende en miskende gelovigen. De mens heeft er geen eigen gerechtigheid, tenzij in het geloof, als hij God blindelings volgt. De liefde bindt hem aan zijn taak, niet de noodzaak van de eeuwige strijdbaarheid. Het kwade, dat Gods werk verstoort in het Oude Testament is ook al een geheim, waarvan we het waarom niet kennen. Het hoort niet bij de schepping, het hoort niet bij God.

Het is nu geen wonder meer dat het heidendom een kruistocht organiseert tegen de 'vreemde' God van Israël en de kerk (blz. 26). Ook voor ons zelf ligt, als wij ons levensgevoel laten spreken, de Thora oneindig veel verder dan de Edda. Waarom dr. Miskotte zijn keuze doet voor de eerste, leze men zelf in het laatste hoofdstuk: de scheiding der geesten. Het is een geloofsbeslissing, die hier echter op zeer belangwekkende wijze wordt toegelicht.

Edda en Thora is geen gemakkelijk boek, (ook niet om te bespreken) maar het lezen ervan zal menigeen licht verschaffen die genoeg heeft van de vele goedkope argumenten vóór het christendom en tegen het heidendom, welke op het ogenblik in omloop zijn, en die de onverbiddelijke scheidslijn tussen beide trachten te verdoezelen.

E. v. B. in: *De Stuwing*, (jg. XXI) december 1939, 199-201.

De recensent is waarschijnlijk E. (Bert) van Bruggen (1913-1975), zoon van Miskottes Amsterdamse collega J.P. van Bruggen. Vader en zoon Van Bruggen waren actief in de AMVJ. Bert van Bruggen werd vanaf 1939 hervormd predikant, laatstelijk studentenpredikant in Rotterdam.

De Stuwing (1919-1941) was het tijdschrift van de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen (AMVJ), opgericht door de theoloog J. (Joop) Eykman, met als doelstelling: "De harmonische, dat is de geestelijke, verstandelijke, lichamelijke en maatschappelijke ontwikkeling van jongemannen, om aldus mede te werken aan de culturele ontwikkeling van het Nederlandse volk". De AMVJ organiseerde vanuit protestants-christelijke inspiratie vormings- en ontwikkelingswerk (avant la lettre), maar hield zich ook bezig met huisvesting van kansarmen, en veel met sport en cultuur. Knipsel secretariaat Dr. K.H. Miskotte Stichting.

12 Dr. K. H. Miskotte, Edda en Thora, een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie. G.F. Callenbach N.V. — Nijkerk.

Dit is een zeer bijzonder boek, dat wel heel duidelijke taal spreekt. Een zeer bijzonder boek, omdat de schrijver met grote kennis van zaken in een klaar en helder betoog een uiteenzetting geeft van de levensbeschouwing van de Germaanse religie en de Joodse godsdienst. "Het zuiver heidendom willen wij in het oog krijgen en opnieuw verstaan. Door middel van vergelijkingen met de grondlijnen van het Oude Testament, willen wij trachten het wezen van de sacrale strijd der geesten, die gaande is, aan de dag te brengen", zo omschrijft de auteur in de inleiding het doel dat hij zich heeft gesteld. In elf hoofdstukken behandelt hij achtereenvolgens: Rekenschap, waarin het probleem gesteld en belicht wordt, In den beginne, Het Woord, Het Lot, De Deugd, De Weerstand (Loki en Satan), Het Generzijds (Walhalla en Paradijs), De Voleinding (Godenschemering en Messiaans rijk), Tweespalt en afval, Syncretisme, De Scheiding der geesten. Ieder van deze hoofdstukken is zo ingedeeld dat na Edda Thora aan het woord komt, waarna in een slotbeschouwing, getiteld Herkenning een vergelijking wordt getrokken.

Het valt buiten het kader van deze bespreking om op de beschouwing die schrijver wijdt aan de totalitaire staatsidee in bijzonderheden in te gaan. Slechts dit zij hier aangestipt dat hij deze ideologie en de daarmee verbonden religieuze en filosofische stelsels niet ziet als negaties van bestaande godsdienstvormen, zoals dat tot nu toe in het algemeen pleegt te geschieden. Miskotte spreekt herhaaldelijk van "de roep om de goden" en daarmee bedoelt hij dat het hier gaat om een zeer positieve vorm van religie, die der Edda. Deze laat-IJslandse verzameling van mythische gedichten is de toetssteen, gelet op de geest van de huidige vernieuwers. De mythe is voor hem "wereldwerkelijkheid én de grond én de omlijsting van de cultus en is met deze van geslacht tot geslacht overgeleverd, bevestigd, voortgezet, ook gewijzigd, doch allicht niet zo dat het oorspronkelijk gehalte werd losgelaten". Teneinde zijn opvatting te staven, heeft schrijver een rijk documentatiemateriaal verwerkt. Het maakt hier en daar de indruk dat wat overhaast is gewerkt, ten gevolge waarvan de noten, waarin dat

materiaal is verwerkt, niet steeds even goed geordend zijn en ook niet systematisch gerangschikt. Misschien wilde de schrijver zijn werk niet langer uitstellen, gegroeid als het is uit een serie lezingen, omdat het zo *up-to-date* is. Hoe ook, moge het wellicht de ordening wat geschaad hebben, de conceptie van het brandende vraagstuk is er niet minder boeiend om. De beschouwing gaat diep, zeer diep en opent nu en dan verrassende vergezichten. Dan gaat de auteur hoog boven de stof uit en voert de lezer ongemerkt mee naar hoge uitzichttorens en hij wordt getroffen door hetgeen zich aan zijn blik vertoont.

Gelijk reeds gezegd acht ik het niet tot mijn taak te behoren om op Miskottes visie nader in te gaan. In het algemeen moge nog opgemerkt worden dat hij hier en daar m.i. wel sterk overlaadt. Maar dat ligt nu eenmaal in de lijn wanneer men een bepaald verschijnsel onder een zekere gezichtshoek gaat zien. Dan brengt men alles onder die gezichtshoek; ook wel iets dat bij een objectiever beschouwing wellicht daaronder niet gebracht ware.

In deze bespreking trekt ons als vanzelf meer hetgeen de schrijver over Thora vertelt. Op de voorgrond zij dan onmiddellijk gesteld dat men niet moet verwachten een met de historisch-Joodse strokende kijk op de Thora te ontmoeten. Zo verneemt men de zienswijze dat "de Thora gegevens aan oud-semitische mythe heeft ontleend" (pag. 68). "In de Thora wordt de mythe van binnenuit omgevormd en uitgehold" (pag. 104), "in Israël zijn mythologische resten aan te wijzen" (pag. 390). Daarmee wordt de goddelijkheid der Thora ontkend.

Toch toont de schrijver inzicht in de Joodse levensvisie en laat hij zich daarbij leiden door Martin Buber en Franz Rosenzweig! Zeer vaak worden Bijbelteksten naar hun vertaling weergegeven, terwijl ook uit hun wijsgerige geschriften wordt geput. Treffend zijn de opmerkingen aangaande het zondvloedverhaal (pag. 168), vergeleken met het Babylonische relaas. Schrijver handelt daarover in het hoofdstuk Het Lot. "De gerechtigheid wordt niet verslonden door de Noodwendigheid, maar wat als noodwendigheid ervaren wordt, is onderworpen aan de gerichtheid, het doeleind der Gerechtigheid... Een vergelijking met het Babylonisch zondvloedverhaal kan ons veel leren; daar is namelijk geen sprake van een gericht, maar een blind woeden tegen de wereld, waardoor zelfs de hemelwereld begint te wankelen. Alleen de list van een andere god verhindert de vernietiging der schepping; in het bijbels verhaal is een "twist" van de ruach met de mens en de ontketening der elementen staat juist in dienst van een goddelijk plan, nl. de schepping te zuiveren, de zin van het leven opnieuw aan de dag te brengen. Zo keert zich het oordeel tegen niemand zozeer als tegen het volk waarmee God zich heeft verloofd en juist met een verwijzing naar die verloving". Goed aan gevoeld is de beschouwing over het begrip Voorzienigheid, dat "niet een variant, maar het tegendeel is van de Noodwendigheid". Daarom is "het Lot geen raadsel, maar geheimenis" (pag. 174). Bij de bespreking van de Deugd worden behartigenswaardige dingen gezegd aangaande de zin van de geschiedenis van de patriarchen. Hier nadert de schrijver, zonder zich wellicht daarvan bewust te zijn, de opvatting van rabbijn S.R. Hirsch in diens Pentateuch-commentaar. "Er is geen plaats waar iemand aan anderen ten voorbeeld wordt gesteld; en ook het feit zelf van de teboekstelling van de daden der groten betekent echter een verkondiging van hetgeen God deed in hun leven" (pag. 14).

Zo zouden we kunnen voortgaan met citeren en... daarmee te kort doen aan de gang van het betoog. Daarom schijnt het me juister om nog op enkele onderdelen wat uitvoeriger terug te komen.

De schrijver tracht een levensbeschouwing van de Israëlitische religie op te bouwen en blijft

bij de grenzen van de Bijbel staan. Slechts een enkele keer worden deze overschreden en [wordt] iets uit de rabbijnse literatuur geciteerd. Dat heeft ten gevolge dat nu en dan wel eens gefantaseerd moet worden. In laatste instantie zijn deze vierentwintig boeken een te beperkte literatuur dan dat men daaruit het levensbeeld van de Bijbelse mens zou kunnen opbouwen. Hij die op de basis van het historische Jodendom staat, gevoelt zich dan ook nu en dan onwennig tegenover de schets van Miskotte. Zo bijvoorbeeld is hetgeen over dood gezegd wordt niet congeniaal Joods. Dat had verholpen kunnen worden indien ook van na-Bijbelse literatuur gebruik gemaakt ware. Niet verantwoord is het wanneer schrijver — zij het dan ook op gezag van Rosenzweig — verkondigt: “Wat de dood is, wordt in de Joodse ritus beleden onder de trouwhemel. De bruigom strijdt, met die liefde die sterk is als de dood (Hoogl. 8: 6), voor de toekomst van het volk, voor het leven, voor de voleinding der aarde” (pag. 306). Immers, het gebruik van het aantrekken van het zgn. sargenes (kittel genoemd) door de bruigom is van betrekkelijk late oorsprong. Bovendien heeft deze usus lang niet algemeen ingang gevonden en is slechts tot bepaalde landstreken beperkt. Maar nog daarbovenuit gaat de omstandigheid dat dit gebruik berust op één Talmoedplaats, waar de wijding van de bruiloftsdag vergeleken wordt met die van de Verzoendag. Om dat concreet uit te beelden, is de gewoonte hier en daar ontstaan om hetzelfde kleet van die dag der dagen aan te trekken. Dat geeft niet het recht om met Rosenzweig op de wijze van Midrasj “hinein zu legen”.

De schrijver weet zijn visie merkwaardig vrij te houden van christelijke denkbeelden en tekstinterpretaties. Men zou daarvan meer voorbeelden verwacht hebben dan in zijn boek worden aangetroffen. Wanneer hij in het hoofdstuk Voleinding meent “niet zonder innerlijk recht dus heeft de kerk Zach. 12, 10 gelezen als slaande op hem, de stichter van het christendom” (pag. 339), dan laat zich tegen deze conclusie nog heel wat inbrengen. Gelet op de samenhang ware eerder te begrijpen dat met “de doorstokene” bedoeld wordt op de godvruchtige hogepriester Onias III, die vermoord is (II Maccabeeën 4, 34). In deze vermoorde priester voelt zich God als het ware zelf getroffen; een koene beeldspraak, die herinnert aan de welbekende gedachte dat “God met Israël in ballingschap is”, “met hem ben Ik in de nood” enz.

Al met al is dit boek een bijzonder boek, dat in boeiende stijl, die niet altijd even gemakkelijk is, en klare formulering der gedachten een geheel persoonlijke kijk geeft op een crisis der geesten die zich staat te voltrekken. Het werk is mooi uitgevoerd en nagenoeg vrij van drukfouten. [Wel] onjuiste transscriptie van het Hebreeuwse: aschereth, lees: asereth (pag. 121), tsedikim, lees: tsadikim (pag. 307). De weergave ruach (pag. 73, 169) i.p.v. roeach is voor hem die het Hebreeuws niet machtig is, misleidend.

Rabbin I. Maarsen, *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 75ste jg. nr. 32, 8-12-1939, 2.

*Isaac (Itzhak) Maarsen (1892-1943), wetenschapper, rabbijn te Amsterdam vanaf 1919, vanaf 1925 opperrabbijn van Den Haag, vermoord in Sobibor.
Het Nieuw Israëlitisch Weekblad dateert van 1865.*

Reactie van Miskotte

“Bij het ontbijt ligt *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, met bespreking van *Edda en Thora*, door opperrabbijn S. [I.] Maarsen.” (13 december 1939)
K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 816.

13 Dr. K. H. Miskotte, *Edda en Thora (een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie)*. G.F. Callenbach N.V., Nijkerk

De grote belangstelling voor wat dagelijks gebeurt komt uit in bijna elk gesprek. En over het algemeen kan men bemerken dat in de verschillende kringen beseft wordt dat de geestelijke achtergrond het voornaamste, ook het benauwendste, is. Dr. Miskotte verklaart dat zijn bedoeling is te pogen het nieuwe menstype dat openbaar schijnt te worden in de totalitaire volksstaat, te herkennen als een variant van de oude, de “eeuwige” mens, d.i. de heiden. Met ‘Edda’ bedoelt hij in zijn onderzoek allereerst de overgeleverde goden- en heldenliederen, maar dan verder: alle aanverwante uitingen van het oud-Germaanse leven. ‘Edda’ staat dus als teken voor het Germaanse heidendom in het algemeen. Met Thora bedoelt de schrijver natuurlijk allereerst de Pentateuch, “de vijf boeken van Mozes”. De grondtrekken van deze onderwijzing (= Thora) in de Pentateuch bepalen de geest van het gehele Oude Testament. Wie de boeken van Dr. Miskotte kent, weet dat hij het zijn lezers niet gemakkelijk maakt, maar die weet ook dat hij schitterende bladzijden te genieten geeft en prachtige citaten biedt uit de werken van hedendaagse en vroegere schrijvers. Zo is ook dit boek een waardig specimen van Miskottes schrijfkunst. Achtereenvolgens behandelt hij na een Inleiding en Rekenschap: In den beginne (Chaos en Schepper), het Worden (Kosmologie en Geschiedenis), het Lot (Schicksal en Raad Gods), de Deugd (Heldendom en Gerechtigheid), de Weerstand (Loki en Satan), het Generzijds (Walhalla en Paradijs), de Voleinding (Godenschemering en Messiaanse Rijk), Tweespalt en afval, Syncretisme, de Scheiding der geesten. Of de schrijver de Edda juist interpreteert, kan ik niet beoordelen. Wel geloof ik dat hij de afval van het Christendom, die ook in het teruggrijpen naar de Edda zich openbaart, zuiver tekent. Ook is m.i. juist dat hij het antisemitisme in wezen niets anders acht dan een grenzeloze, veel te lang verzwegen haat tegen de God der Thora, die ook de God der Kerk is. Veel valt er in dit boek te waarderen. Met name noem ik de tekening der geschiedenis in de Thora (blz. 105-106), de ‘herkenning’ tussen de deugd in Edda en in Thora (blz. 231-260) en de hoofdstukken Tweespalt en afval, Syncretisme en de Scheiding der geesten. Op blz. 44-45 beantwoordt Miskotte de vraag waarom hij niet een vergelijking met het christendom heeft ondernomen. Zijn antwoord is dat de bestrijders van het christendom reeds van overlang over het hoofd zien wat het christendom meer bevat dan de Thora. De ‘anderen’ worden “Joden”. Is dit wel geheel juist? Ik denk aan de bestrijding van de ‘erfzondeleer’ van Paulus. Gelukkig acht ook de schrijver het Jodendom niet ident met de leer van de Thora (blz. 339). Inderdaad, het staat in principe zelfs niet zover van het heidendom, dat in dit boek wordt beschreven, af. Mijn voornaamste bezwaar tegen Miskottes boek is dat hij niet recht doet aan de eenheid der Schrift noch aan haar zelfgetuigenis. Hij spreekt van het elohistisch scheppingsverhaal (blz. 62), van het partij kiezen van menige profeet voor een vreemde mogendheid, in zoverre hij in haar Gods werktuig ziet om het volk te overtuigen (blz. 224). Hierbij wil ik niet over het hoofd zien dat

hij de éénheid van Oud en Nieuw Testament belijdt (blz. 346-347), maar een dergelijke uitspraak sluit niet uit dat verschil kan zijn in de wijze waarop men deze eenheid ziet. Al blijven er zó voor een gereformeerde vragen, het boek van Miskotte biedt veel waarmee wij het van harte eens kunnen zijn in de geestelijke worsteling van onze tijd. De uitgever zorgde voor een mooie band en heldere druk.

W.H.G. (Gispen), *De Standaard*, 19 december 1939, 10.

Dr. W.H. (Willem Hendrik) Gispen (1900-1986) was gereformeerd predikant en vanaf 1945 hoogleraar Oude Testament aan de VU te Amsterdam.

Het antirevolutionaire dagblad De Standaard, opgericht door Abraham Kuiper, werd uitgegeven van 1872-1944.

14 Dr. K. H. Miskotte; Edda en Thora, een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie. G.F. Callenbach N.V., Uitgever, Nijkerk.

Door vergelijking van de Noorse Edda met de vijf boeken van Mozes is de schrijver bevestigd in zijn christelijke overtuiging dat de Thora een hoger religieus inzicht vertegenwoordigt dan de genoemde relieken van de oud-Germaanse eredienst, een bijzondere vorm van 'het' heidendom, hier in het algemeen gedefinieerd als "de religie van de menselijke natuur, altijd en overal". Een dergelijk vergelijken van de beide godsdiensten is van actueel belang, nu tegenwoordig zich in sommige nationalistische kringen een rumoerige verering openbaart voor de oude helden- en godenfiguren, gepaard aan een soort wrok tegen de leer en zedelijke voorschriften van het internationale christendom. Voor zover deze niet langer tot de bierkelder beperkte Asencultus werkelijk gemeend en meer is dan een uiting van onrijpe romantiek, zou men er een opleving in kunnen zien van de nooit geheel en al door een vreemde religie verdrongen Germaanse oerinstincten. Hiermee rekening houdende acht Dr. Miskotte het noodzakelijk dat een scherpe scheiding worde gemaakt tussen hen die de Thora en de daarop gegronde christelijke levensbeschouwing willen aanvaarden of niet, want "er is een grote sacrale strijd uitgebroken: niet tussen ariërs en joden, die strijd is allesbehalve sacraal, en ook niet tussen Germaanse en Joodse religie, maar tussen Mythe en Logos, tussen Edda en Thora, tussen heidendom en 'Israël', ten slotte . . . tussen mens en God, tussen absurdiologie en theologie". Hoewel met goed recht betwijfeld kan worden of de schrijver wel slaagde in zijn streven een objectief beeld te geven van de beschouwde religies en hun onderlinge verhouding, is zijn werk toch belangrijk om de behandelde materie zelf en ook als document voor de religieuze inzichten van een bepaalde groep ernstige en wetenschappelijk aangelegde belijders van het christendom. Jammer dat deze studie lijdt aan een zekere onduidelijkheid van stijl en hier en daar besmet is met hinderlijke Germanismen. Een uitdrukking als het barbaarse "op één noemer brengen" komt herhaaldelijk voor.

J. A. B.

Mensch en kosmos - maandblad voor Geestelijke Stromingen, jg. 3, 1939, 382.

Waarschijnlijk van redactielid Ir. J.A. Blok (1876-1955), die veel recensies schreef voor dit blad en boeken publiceerde over Boeddha en het Boeddhisme. Hij was in 1916 medeoprichter van de Internationale School voor Wijsbegeerte. Mensch en Kosmos werd uitgegeven van 1937-1940.

15 (Zonder titel)

Eveneens bij de firma Callenbach verscheen dr. K.H. Miskottes jongste studie, inhoudende een vergelijking van de Germaanse en de Israëlitische religie en getiteld *Edda en Thora*. De auteur is een man die als theoloog een zekere vermaardheid wist te verwerven. Het onderwerp van het boek is niet alleen belangwekkend, doch tevens in menig opzicht actueel. Wij twijfelen dan ook niet of deze publicatie van Miskotte zal in brede kring belangstelling wekken en tevens met graagte, hetzij instemmend hetzij afkeurend, worden gelezen.

z.n.

Utrechts Dagblad, 30 december 1939.

Knipsel uit het archief van Miskotte, Inv. 555. Waarschijnlijk is bedoeld het Utrechtse kopblad van de katholieke krant Het Centrum (1884-1971) – met de ondertitel Utrechts Dagblad.

16 Edda en Thora, door Dr. K.H. Miskotte – Uitg. Callenbach, Nijkerk.

In dit boek worden het oudere en latere Germaanse heidendom (Edda) en de geopenbaarde godsdienst (Thora) met elkaar vergeleken, zoals men bijvoorbeeld het Confucianisme en het Boeddhisme op hun contrasten vergelijken kan. De schrijver stelt de tegenstrijdigheid van Edda en Thora in het licht, waarbij hij echter vermijdt het heidendom in zijn nieuwe uitingen rechtstreeks aan te vallen: het eigenlijke theologische terrein wordt door hem niet betreden. Voor degenen die kritisch kunnen lezen, zelf hun conclusies kunnen trekken en enige wijsgerige scholing hebben, valt er uit dit wetenschappelijk gerichte werk ongetwijfeld wel wat te leren.

z.n.

De Gelderlander, z.d.

Knipsel uit het archief van Miskotte, Inv. 555.

Het regionale dagblad De Gelderlander (1848-) had tot aan de jaren vijftig van de 20ste eeuw een uitgesproken rooms-katholiek karakter.

17 Dr. K.H. Miskotte, Edda en Thora. Uitg. G.F. Callenbach, Nijkerk, 422 blz. Geb. f 5.25.

Dit is een magistraal werk. Het geeft een vergelijking van de Germaanse en Israëlitische religie. Als typische uiting van de religieuze beweging van het moderne heidendom, vooral in de Germaanse landen, ontleedt de geleerde schrijver de oude godenliederen, die in de Edda-literatuur zijn bewaard. Er is bij menigeen in Duitsland een welbewust teruggrijpen naar wat de voorvaderen bezielde. De oude goden herleven, zij het dan in nieuwe gestalten. Dat is niet van de laatste jaren. Feitelijk is het in de wereld van de Germanen nooit geheel dood geweest, ondanks de christelijke vormen waarin het zich aandiende. Nu komt het echter onomwonden aan het licht. Dit boek, dat van een verbluffende belezenheid getuigt, laat het telkens duidelijk zien. Daartegenover stelt het de openbaring door het Woord van God. Thora is lering, openbaring. Deze gaat dwars in tegen het natuurlijk levensgevoel van de mens. In een reeks van tegenstellingen geeft de auteur er zich rekenschap van. Hij wijst er telkens op hoe er een grote, sacrale strijd is uitgebroken, niet tussen Ariërs en Joden, ook niet tussen Germaanse en Joodse religie, maar tussen Mythe en Logos, tussen heidendom en 'Israël', ten slotte tussen mens en God. Het is geen gemakkelijke lectuur. Er komt niet alleen veel Duits in voor, maar menige zin is meer een aanduiding dan een verklaring, zodat men soms naar de bedoeling van de schrijver moet raden. De hoofdstrekking is echter duidelijk en van buitengewoon belang, waarom wij de bestudering van dit prachtboek zeer aanbevelen.

Zonder bron, z.n.

Knipsel uit het archief van Miskotte, Inv. 555.

18 Dr. K.H. Miskotte, "Edda en Thora" – Een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie. Uitgave van G.F. Callenbach, N.V. Uitgeverij te Nijkerk. Prijs gebonden f 5.25.

In dit boek doet Dr. Miskotte een poging om te geraken tot de geestelijke achtergrond van hetgeen thans in Duitsland gebeurt. Reeds veel, heel veel is geschreven over het vraagstuk van het nieuwe heidendom, maar een uiteenzetting als thans gegeven wordt in dit boek kwam ons nog niet onder de ogen. Zo heel licht denkt men dat men met een volkomen nieuw verschijnsel te doen heeft, maar dit is geenszins het geval, wat Dr. Miskotte glashelder aantoonst. Dikwijls is niet scherp genoeg doorzien dat we hier inderdaad te doen hebben met een religie en maar niet met een staatkundig streven alleen. Het gaat, zoals schrijver terecht in de Bedoeling uiteenzet, om een wereldcrisis van geestelijke totaliteit, en hoe scherper we leren onderscheiden en onderkennen, hoe beter. Wie alleen denkt aan het loslaten van het christelijk geloof – voor zover dat ooit wortel heeft geschoten in Duitsland – ziet niet diep genoeg. We citeren een gedeelte uit deze Bedoeling: "De nieuwe mens, door het fascisme geprojecteerd, stelt zich tegen de kerk, tegen Israël, tegen de humaniteit, tegen het wereldbeeld der civilisatie, tegen de gelijkmoedige observatie der wetenschap, en tegen de transcendente zin der kunst. Hij verwerpt de ascese én het burgerlijk behagen, het pacifisme én de oorlog om de petroleumvelden, hij verwerpt de rede en de mystiek, hij is 'antisemiet', omdat de jood 'egoïst' óf omdat hij 'altruïst' is, omdat de jood de arbeid schuwt, maar ook

omdat het begrip nuttige arbeid van joodse oorsprong is, omdat de jood individualist is of omdat hij 'communist' is van aanleg, en aan de tegenstrijdigheden is geen einde; *ze zijn zó instinct-gedreven, dat ook elke opheffing of omkering mogelijk zal blijven.*" Merkwaaardig is dat de schrijver een paar keer zinspeelt op een samengaan van het Derde Rijk en de Sowjets – op blz. 271 noemt hij het iets ondenkbaars! – nog voordat de wereld voor dit wonderlijke feit gesteld werd. Maar het laatste gedeelte van onze aanhaling zegt ook hier genoeg. Scherp formuleert de schrijver wanneer hij zegt: "Het geheel van deze wereld ademt nerveus, en draagt een stalen gelaat, de mond spreekt grote dingen; wartaal kan het ons schijnen, terwijl het orakeltaal *is*; orakeltaal mag het de begeesterde schijnen, terwijl het wartaal *is*". En verder: "Dat het werkelijk om niets meer of minder gaat dan om de glorieuze herleving van het heidendom bleef velen lang verborgen, dat de mythe zoveel gedaanteverwisseling verdraagt en nochtans zichzelf blijft, was niet zo spoedig in te zien. Toch is dit het hele geheim van de wereldhistorische geestelijke omwenteling waarin wij staan, en waarvan genoemde kerkstrijd slechts één symptoom is, een signaal voor heel de kerk". "Geloof staat tegen geloof; de fronten tekenen zich steeds duidelijker af. Geen tactische omwegen, geen camouflage, geen raffinement kan meer verbergen dat het aangaat op een worsteling tussen de werkelijkheid van het heidendom en die waarheid die kerk en synagoge gemeen hebben, voor zover zij het Oude Testament gemeen hebben." Schrijver behandelt de gehele stof op ridderlijke wijze: uitsluitend Duitse werken en schrijvers worden geciteerd, waarbij hij boeken die hij voor geheel minderwaardig houdt – zoals Rosenbergs *Mythus*, ook al oefenen ze officieel gezag uit – buiten beschouwing heeft gelaten, evenals de Duitse oorlogsyriek en poëzie uit het huidige Derde Rijk "op hope tegen hope dat dit alles zal blijken *niet* wezenlijk te zijn." Dat hier ontgoocheling mogelijk is, is de schrijver zich naar ons inzien welbewust! Het gaat er voor de schrijver om te trachten het wezen van de sacrale strijd der geesten, die aan de gang is, aan de dag te brengen. Hij zegt daarbij "algemeen-verstaanbaar" geschreven te hebben voor hen die met deze dingen meer of min ernstig bezig zijn. "Wij stellen ons voor dat de een dit boek nauwkeurig zal bestuderen en dat een ander het zal gebruiken als leesboek, om een beeld van deze geestelijke strijd te ontvangen, en dat het dan voor beiden van enig nut zal kunnen zijn". Laten we eerlijk zeggen geen kans gezien te hebben dit magistrale boek te "lezen", het eist naar ons inzien gezette bestudering, maar het loont ruimschoots alle moeite en alle tijd eraan besteed! Talrijk zijn de gedeelten die men telkens en telkens wil herlezen en zou willen citeren. We denken bijvoorbeeld aan: "Onze eeuw is anders; ze vlucht uit het relativisme terug in een omsloten zekerheid, uit de mensheid in de natie, van de wetenschap naar de belijdenis, uit de kennis naar de keuze, uit de waarheidsvraag naar de ontdekking der werkelijkheid, uit het futurisme naar het sur- en hyperrealisme, van het trouwhartig vragen naar een verbeteren, vermeend weten. De *verschuiving in de waarderingen* is groot en nauwelijks te meten. Woorden als 'eenvoud', 'deugd', 'mannelijkheid', ernst enzovoort gaan het omgekeerde betekenen van wat zij in de taal van de heroën der 19de eeuw betekend hebben, al zijn er natuurlijk ook voorlopers van het huidige aan te wijzen, zo zeker als de continuïteit van het geestelijk leven der mensheid immers nooit geheel verbroken wordt." Dit laatste toont schrijver in de loop van zijn boek ook wel scherp aan ten opzichte van het Duitse denken! "*Deze tijd roept de goden*. Hij bouwt geen systemen meer; hij schept ook geen nieuwe goden; dit is zijn diepgang, dat hij de oude goden roept. Misschien is het ook

het zegel op zijn vertwijfeling!” Maar er zijn te veel gedeelten die zich aan ons opdringen voor een citaat om ermee door te gaan. Schrijver deelt het boek in in 12 hoofdstukken: Inleiding, Rekenschap, In den Beginne: Chaos en Schepper, het Worden: Kosmologie en Geschiedenis, het Lot: Schicksal en Raad Gods, de Deugd: Heldendom en Gerechtigheid, de Weerstand: Loki en Satan, het Generzijds: Walhalla en Paradijs, de Voleinding: Godenschemering en Messiaans Rijk, Tweespalt en Afval, Syncretisme, de Scheiding der Geesten. Een voortgezette scherpe analyse van *Edda en Thora* stelt elk der problemen in het licht, de behandeling is werkelijk bewonderenswaardig, en al was het alleen maar om een diep inzicht te krijgen in de Thora, dan nóg was het boek de studie ten volle waard. Alle trekken van het nieuwe heidendom worden onder de loep genomen en vergeleken met wat de Thora zegt, het is één voortgezet blootleggen van de grote strijd tussen heidendom en openbaringsreligie. En men mene niet dat dit heidendom beperkt is tot één rijk: we lezen in het slot: “Azië en Europa worden één. Alle heidenen gaan elkaar herkennen over het rond der aarde. Japanse Shinto en Germaanse Edda, hoe hebben zij elkaar de laatste jaren reeds verheerlijkt. Hoe lijkt de positie der kerk in Japan tot in kleinigheden op die in het Derde Rijk! De kerk komt als Israël in ballingschap en in de verstrooiing. En ontmoet in alle landen van Oost tot West dezelfde weerstand en dezelfde geestelijke wapenen. De gojim worden één, ook voor onze ogen, en klaarder naarmate wij de enigheid van Israël zien. Daarom: Israël en kerk moeten één worden. De kerk zelf moet één worden, d.i. haar woord moet verenigd worden “tot den vreeze van den Naam, die éénig is”. Dat zijn verre, zeer verre dingen; niettemin hangt daaraan het mogelijk heil der wereld. En de kerk moet aan volk en overheid de Thora leren. Dan zal er nog hoop zijn ook voor de wereld, die nu aan de mythe schijnt teloor te gaan of zichzelf opheft in een laatste, krampachtige vertwijfeling.”

Edda en Thora is een magistraal werk dat, naar we van harte hopen, heel velen zal mogen bereiken. Lichte lectuur is het niet, maar wie het boek ernstig doorwerkt zal vreugde gevoelen over zijn arbeid. En de verzorging is uitstekend; hier past een woord van lof aan de uitgever, terwijl de prijs naar ons inzien beslist laag genoemd mag worden.

Eenheid – weekblad voor maatschappelijke en geestelijke stromingen, z.d., 700-703.

Eenheid werd uitgegeven van 1910-1940. De auteur van deze recensie is onbekend. Tekst afkomstig van krantenknipsel in het archief van Miskotte, Inv. 755.

19 Dr. K.H. Miskotte: Edda en Thora, een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie. Nijkerk, Callenbach, 1939. F 5,25 geb.

De schrijver heeft, uit ridderlijkheid, naar hij in een voorbericht meedeelt, de tegenwoordige nationaalsocialistische “filosofen” (Rosenberg) en ook de oorlogsyriek en de poëzie van het huidige Derde Rijk buiten beschouwing gelaten. Hij wil zijn pleidooi niet te gemakkelijk gewonnen hebben. Hij wil “het zuivere heidendom” toetsen aan de Openbaringsgodsdienst (Jodendom en Christendom) en doet dat telkens aan enkele centrale stellingen: Chaos en Schepper, het Lot, de Deugd (heldendom tegenover gerechtigheid), de Weerstand tegen het goddelijke (Loki-Satan), de opvatting van het hiernamaals, de Voleinding (godenschemering en Messiaans Rijk). Het boek leest niet makkelijk, maar is principieel. Men weet waar men

aan toe is en de schrijver beschikt over rijke kennis. Hij ziet de grote geestesworsteling van deze eeuw als een sacrale strijd, niet tussen Germaanse en Joodse religie, maar tussen Mythe en Logos, tussen Edda en Thora (415, 416). De scheidingslijn gaat tussen hen die de God der Thora belijden en hen die, op welke wijze ook, natuurlijke gegevens in de Mythe vergoddelijkten. Ik koester voor de principiële keuze van dit boek en voor de wijze waarop die is verdedigd, bewondering, ik erken er ook het betrekkelijk recht van. En toch is de probleemstelling mij te dogmatisch en te schematisch. Valt in het huidige Europa alle geestelijk leven onder dit schema? Er is nog wel een en ander aan te wijzen dat noch Mythe noch Logos noch Edda of Thora kan heten en dat toch waarde, ook eeuwigheidswaarde vertegenwoordigt. Daarmee houdt dr. Miskotte bewust geen rekening. Desondanks: tot scherpe herkenning van principiële tegenstellingen een belangrijk boek.

W.B. (Willem Banning)

Socialisme en Democratie, 2^e jg. nr. 1, 15 januari 1940, 71.

Dr. Willem Banning (1888-1971) was vrijzinnig hervormd predikant, theoloog en socioloog, voorman van de Woodbrookers Beweging, architect van de Doorbraak en medeoprichter van de Partij van de Arbeid. Hij was hoofddocent van Kerk en Wereld en vanaf 1946 hoogleraar kerkelijke en wijsgerige sociologie in Leiden. Toen hij deze recensie schreef was Banning predikant te Sneek en partijbestuurder van de SDAP.

Socialisme en Democratie kende twee jaargangen vóór de oorlog en werd na 1946 tot op heden voortgezet, vanaf 1970 als tweemaandelijks orgaan van de Wiardi Beckmanstichting.

20 Edda en Thora?

Men zal zich afvragen of het na alles wat er al geschreven is over het nieuwe Germaanse heidendom nog mogelijk is iets nieuws erover in het midden te brengen en inzonderheid na Hermann Rauschnings fundamentele kritiek. Een recent boek bewijst inderdaad dat dit mogelijk is. Het nieuwe is dat de schrijver niet het nationaalsocialisme als geïsoleerd verschijnsel onthult, maar, uitgaande van de Germaanse religie, zoals die weerspiegeld is in de Edda-sagenwereld, het van daaruit benadert en ontmaskert als een herontwaken van wat eeuwenlang in de Germaanse geest ingesluimerd heeft gelegen. Hoofdstuk na hoofdstuk wordt uit de oude mythe de Germaans-heidense visie op het Begin, het Worden, het Lot, de Deugd, de Boze, het Generzijds en de Voleinding losgepeld, en hoofdstuk na hoofdstuk telkens daartegenover gesteld de visie der Thora (de wet, het Oude Testament), waarna telkens in een derde hoofdstuk Herkenning verschillende elementen uit de Duitse geestesgeschiedenis en het nationaalsocialisme met deze tweeërlei structuur worden geconfronteerd. Zo komen tegenover elkaar te staan: Chaos en Schepper, Kosmologie en Geschiedenis, Noodlot en Raad Gods, Heldendom en Gerechtigheid, Loki en Satan, Walhalla en Paradijs. Godenschemering en Messiaans Rijk. Tweeërlei levensvisie rijst inderdaad voor ons op: die van het Germaanse heidendom en de Thora.

Somber en groots is de Edda-visie, zoals dr. Miskotte die tekent. Buitengewoon heeft ons gefascineerd deze weergave van de oude mythe, die het ons duidelijk maakt dat het hier

werkelijk niet om oude “verhaaltjes” gaat! Hoe beklemmend actueel is deze godenwereld, de wereld der Asen en der Reuzen. In deze wereld hebben de Asen, die zelf ontsproten waren aan de chaos, een orde gevestigd die zij in voortdurende strijd tegen de Reuzen moeten behoeden voor de chaos. Want deze loert op hen en zal onverbiddelijk haar oude rechten weer hernemen in de Godenschemering, als aan het einde der tijden alles, óók de goden, weer in de chaos ondergaat. Wij begrijpen dat [in] een dergelijke visie het hele leven als strijd gezien moet worden, tot het oogsten van het koren toe (*Getreideschlacht!*), dat de dapperheid bijna de enige deugd wordt; dat de grenzen van goed en kwaad vloeiend zijn en de vroomheid moet opgaan in buigen voor het noodlot. De parallellen met het heden liggen hier inderdaad voor het grijpen! De vechtlust van Thor vindt een twintigste-eeuwse echo in uitingen als van Ludendorff, dat voor de man de strijd is wat voor de vrouw is het kraambed! De kritiek van Loki, de bastaard uit Asen- en Reuzenbloed, de afvallige, die de orde der Asen doorziet als tirannie, herrijst in woorden als dit van Jünger: het beste antwoord op het hoogverraad van de geest jegens het leven is het hoogverraad van de geest jegens de geest: het behoort tot de hoge en wrede genietingen van onze tijd mee te werken aan het tot stand brengen van deze explosie”.

Tegenover de Edda-visie zet Miskotte die der Thora, eigenlijk in alles het tegenbeeld van de Edda: nuchter, ondramatisch, onheldhaftig, vol liefde voor het “gewone” leven. De schrijver heeft hier de lijnen minder doorgetrokken. De lijn die het Oude Testament zelf aanwijst: naar de Nieuwtestamentische prediking, heeft hij laten liggen. Dat is begrijpelijk, want als die lijn wordt doorgetrokken, komt meteen nog en andere tegenstander in het zicht: de Griek! Tegenover het Germaanse heidendom staat inderdaad het Oude Testament, als tegenfront, tegenover het Nieuwe Testament het Griekse heidendom. En eigenlijk óók nog het “jodendom”. Het was de schrijver slechts om één front te doen: dat tegen het herleefde Germaanse heidendom. Ook bij deze beperking is het interessant te zien hoeveel van wat wij geleerd hebben als Europees cultuurgoed te aanvaarden (het begrip “naaste”, de liefdevolle verzorging van het leven, ook het zgn. minderwaardige, enz.) eigenlijk een erfdeel der Thora is. Onze Westerse cultuur, die zich wel eens voor autonoom gehouden heeft, blijkt wel voor een groot deel. of wij het weten of niet, te leven uit de geest der Thora. Maar zoals gezegd, deze lijnen zijn minder doorgetrokken in verband met de bedoeling van het boek. Er is in de voortdurende herleiding op twee noemers die Miskotte toepast iets visionairs. Het boek eindigt dan ook met een toekomstvisioen. “De wereld woelt zich bloot en toont alom dat het mythisch leven steeds op de rand van het zinloos woeden zweeft. Azië en Europa worden één. Alle heidenen gaan elkaar herkennen over het rond der aarde. Japanse Shinto en Germaanse Edda, hoe hebben zij elkaar de laatste jaren reeds verheerlijkt! Hoe lijkt de positie der kerk in Japan tot in kleinigheden op die in het Derde Rijk!...” “De Gojim worden één, ook voor onze ogen en te klaarder naarmate wij de enigheid van Israël zien.” En daartegenover: “De Kerk die haar missionaire roeping verstaat en, ondanks alle aanvechting, aanvaardt, het nieuwe Israël, dat heel opnieuw begint te leven uit de heilige Leer, dat is de ster, het onaanzienlijke teken, dat is de smalle gloorstreep onzer hoop...” “Het zijn de zeventuizend die hun knieën voor Baäl niet gebogen hebben; of de twee of drie die in Jezus’ naam vergaderd zijn. Maar zij zullen zich bevrijden van het bijgeloof, slechts epigonen te zijn.” “Daarom: Israël en de Kerk moeten één worden. De Kerk zélf moet één worden, d.i. haar woord moet verenigd worden ‘tot de vreze van de naam, die éniġ is’. Dit zijn zeer verre

dingen: niettemin hangt daaraan het mogelijk heil der wereld. En de Kerk moet aan overheid en volk de Thora leren. Dan zal er nog hoop zijn, ook voor de wereld, die nu aan de mythe schijnt teloor te gaan of zich zelf opheft in een laatste, krampachtige vertwijfeling". Dit is visionair gezien. Een dergelijke visionaire beschouwingswijze brengt ook haar gevaren mede! Men vraagt zich onwillekeurig af of de werkelijkheid niet toch iets nuchterder zou kunnen zijn. Niet iedere Thora-gelovige is even belezen als Dr. Miskotte. Niet iedere nationaalsocialist even consequent als bijvoorbeeld Ernst Jünger. Waren beide partijen zich even fel hun geestelijke oorsprongen bewust als deze beide woordvoerders, dan zou inderdaad de "scheiding der geesten" op handen zijn. Wij geloven echter dat dat zeker niet het geval is, aan geen van beide kanten. En zo zullen wij veilig doen, wanneer wij, ziende hoe verward de situatie is, de mogelijkheid openlaten dat onze wereld nóg alle kanten uit kan en zelfs nu nog wel weer hier terugkeren tot het gemoedelijke syncretisme van vroeger dagen. Mét deze vraag rijst een andere in ons op: in hoeverre de schrijver toch misschien het nationaalsocialisme overschat heeft. Miskotte richt zelf onze aandacht naar het boek van Rauschnig: *De revolutie van het Nihilisme*. Rauschnig houdt de "Germaanse renaissance" in Duitsland voor niets anders dan camouflage, waarachter een nihilisme schuilt dat alle religieuze binding afwijst. Miskotte wijst dat af. "Zo negatief, zonder beginsel, zonder wereldbeschouwing leven mensen nu eenmaal nimmer". Wij zouden zeggen: zo geestelijk bewust, bijna overbewust als de schrijver leeft de massa zeker niet. Zij "gelooft het wel". En toch moet toegegeven worden dat zonder religie ook de massa niet kan leven. Berdjajev heeft terecht het religieus karakter van het Russische communisme aangetoond. Rauschnig evenzeer het nihilistisch karakter van het nieuw-Germaanse heidendom. Doch, na de lezing van Miskottes boek, schijnt het ons onmogelijk te ontkennen, dat het streven in het nationaalsocialisme om de oude goden weer op te roepen meer is dan camouflage. Er bestaat geestelijke verwantschap tussen "oude" en "nieuwe" Edda. Iets anders is het of deze "renaissance" kans heeft dóór te zetten! Lukt dit haar niet, blijkt het dat de oude goden tóch dood zijn en men niet meer achter het christendom terug kan gaan, dan moet zeker het nihilisme, dat thans nog latent is, gevaarlijker worden dan wij ons zelfs nu nog kunnen indenken. Toekomstvisioenen mogen ons nu en dan verschrikken of onze verbeelding meeslepen, alles vloeit nog te veel om zich te verdichten tot toekomstgestalten. Samenvattend concluderen wij dat het boek van Miskotte ons, naar wij menen, toch wel verder brengt dan Rauschnig. Rauschnig blijft te veel de conservatieve Duitser die zich met verbazing afvraagt wat voor een duivelse geest zich van zijn volk heeft meester gemaakt. Miskotte heeft, naar wij menen, overtuigend aangetoond dat deze geest niets anders is dan een herontwaken van wat eeuwenlang in de Duitse geest gesluimerd heeft. Zijn boek leert ons dat de "scheiding der geesten" inderdaad doorgaat tot "de verdeling der ziel en des geestes en der samenvoegselen en des mergs", zoals de Bijbel zegt [Hebr. 4: 12], of, om het in onze taal te zeggen: tot in merg en been van onze Europese cultuur.

C.A. de R., *De Nederlander*, 19 januari 1940, 1.

Auteur C.A. de R. is nog niet geïdentificeerd.

De Nederlander was een christelijk-historisch dagblad, dat van 1893-1941 en van 1945-1946 uitgegeven werd, in de naoorlogse periode als De Nieuwe Nederlander.

21 Edda en Thora, door Dr. K.H. Miskotte. Een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie. Uitg. G.F. Callenbach N.V. Nijkerk, prijs f 5.25.

Edda en Thora, twee namen uit het verleden. De eerste de titel van een IJslandse mythenverzameling, de tweede de verzamelnaam van een aantal boeken uit het Oude Testament. Ogenscheinlijk dus een tam werk.

Ogenscheinlijk, want reeds op de eerste bladzijde blijkt dat het niet zo is. Integendeel.

Miskotte laat ons zien dat Edda en Thora beide voedingsbodem zijn van tweeërlei geestesstructuur, geen slapende literaire rariteiten, doch uitingen van verschillend, tegengesteld levensgevoel. En als zodanig leggen zij beslag op de geesten van de mensen. Edda krijgt zo dus een meer uitgebreide betekenis en staat als teken voor het Germaanse heidendom in het algemeen. Als zodanig is de Edda actueel en achtergrond van wat er in het huidige Duitsland verkondigd en uitgeleefd wordt. Moge het ons onmogelijk schijnen enige lijn te ontdekken in de maniakale zinsvervoering van de geestelijke leiders in het Derde Rijk, zodat zelfs de oud-senator van Danzig, Rauschning, slechts kan spreken over “*die Revolution des Nihilismus*”, Miskotte voert ons op meesterlijke wijze door het labrynt naar de goden van de Edda. Hij laat ons zien dat de achtergrond van dit Duitsland niet het nihilisme is maar de chaos waaruit Odin, Wodan, Loki en alle anderen zijn opgekomen.

Al lezende neemt de bewondering toe voor de wijze waarop hij deze verwarde en daarom verwarrende structuur peilt, waarbij een fenomenale belezenheid aan de dag treedt. Wij worden door bijna de gehele Duitse cultuurgeschiedenis heen gevoerd, waarbij we wel eens duizelig worden, maar het ons overal duidelijk wordt gedemonstreerd hoe het Germaanse levensgevoel steeds onder de oppervlakte ligt.

De oude Germaanse goden worden weer opgeroepen in het heden. Waartoe? Niet tot afweer van de verjoodste democratie, bolsjewisme of rasvermenging; dat is slechts het mom waarachter het verzet verscholen ligt tegen de God van de Thora, het Oude Testament, de God die de christelijke kerk belijdt. Immers die God is de “andere”, aan wie onze grenzen zichtbaar worden, ons scheepsel zijn en tegelijk ons zondaar zijn. Volkomen verrassend is in dit verband het licht dat op de prediking van het Oude Testament geworpen wordt.

Heel dit Germaanse heidendom verschijnt voor het voetlicht als opstand tegen God. Het kiest daarom goden die potenties zijn van wat in de Germaanse mens leeft, goden van ongebreideld “heldendom”, mannelijke kracht, maar ook van doelloze vernietiging, goden van de chaos, die tot een soort sacrale zinsvervoering uitgroeit.

Edda en Thora, “het zijn onoverbrugbare tegenstellingen en niemand is erbij gebaat dat een amalgama van voorstellingen en gevoelens in de volksziel zou voortduren. Integendeel, het zal meer en meer tot schade van allen zijn. Het maakt de zielen ziek.” (p. 381)

De grondige analyse heeft dus een doel, en wel “de scheiding der geesten”, de geloofskeuze. Een diepe kloof is opengestaan en er is geen overbrugging mogelijk van Chaos naar Koninkrijk der hemelen. Hier is alleen ruimte voor een of... of en niet voor een zowel... als.

Dit boek wil een appel zijn, het drijft ons in de hoek, het maakt ons benauwd – om ons tot de waarachtige verlossing te brengen.

Daarom is dit boek in de hoogste graad profetisch. Beschouwingen zijn er genoeg in deze wereld, maar profetie niet. Derhalve dient de verschijning van dit werk aangemerkt te worden als een gebeurtenis.

A.K.K. in *Algemeen Protestantsch Kerkblad* – weekblad voor de Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië, z.d.

Dit weekblad verscheen vanaf 1934. De auteur is onbekend. De recensie is als knipsel aanwezig in het archief van Miskotte (Inv. 555).

22 K.H. Miskotte, *Edda en Thora, Een vergelijking van Germaanse en Israëlitische Religie* (Nijkerk 1939)

De gebeurtenissen der laatste jaren hebben de belangstelling voor de Germaanse Oudheid belangrijk doen toenemen; dit is echter een belangstelling die hetzij door mateloze overschatting hetzij door kritische afweer, aan de verbreiding van een juiste kennis van het oude Germaanse geestesleven weinig nut brengt. Er zijn twee vragen die scherp gescheiden moeten blijven. De ene is deze: Wat is de structuur van het geestesleven der Germanen, of in engere zin, hoe is de godsdienstige instelling van den Germaanse mens ten opzichte van het leven en zijn talloze problemen? De tweede vraag is deze: wat steekt er van die oude structuur nog in onze eigen geest, of alweer in engere zin, welke betekenis heeft het Germaanse heidendom voor ons moderne mensen?

Heden ten dage bekommeren zich weinigen om het eerste; om het tweede gaat echter een verbitterde strijd. Te oordelen naar de beschouwingen die men voor en tegen lezen kan, gaat het om niet meer of minder dan het bestaan van onze christelijke cultuur. Geven wij die op, zegt de een, dan zinken wij in een wereld van barbaars geweld terug, aanvaarden wij het heidendom, zo betoogt de ander, dan keren wij na vele eeuwen dwaalweg eindelijk tot onze waarachtige lotsbestemming terug.

De ernst van dit conflict is daarin gelegen dat het niet een geleerdenstrijd is, maar dat het te midden van het praktische leven uitgevochten wordt, zodat de nationale zowel als de internationale politiek daarvan de invloed ondervindt. De ernst ligt vooral daarin dat het niet maar een romantische bevlieging is die zich een Walhalla à la Wagner droomt, maar dat het is een levende werkelijkheid, een noodwendigheid, die uit het diepste der Duitse — wil men, der Germaanse — ziel opwelt. Men vleie zich vooral niet met de hoop dat dit een kunstmatige wedergeboorte is van een om zijn heroïsche glans aanbeden verleden; het reikt heel diep en het zit heel vast in de Germaanse ziel. De Franse godsdiensthistoricus G. Dumézil, die onlangs een uitmuntend boekje over de Germaanse godsdienst onder de titel *Mythes et Dieux des Germains* geschreven heeft, vestigde hierop nadrukkelijk de aandacht. De nieuwe heidense propaganda, die systematisch een nieuwe levensbeschouwing aan het Duitse volk inprent, moge op zichzelf reeds een belangwekkend religieus verschijnsel zijn, “beaucoup plus intéressant, en tout cas, est le mouvement spontané par lequel les chefs et la masse allemande, après avoir éliminé les architectures étrangères ont coulé naturellement leur action et leurs réactions dans les moules sociaux et mystiques dont ils ne savaient pas toujours la conformité avec les plus anciennes organisations, les plus anciennes mythologies des Germains”.

Dit zou niet mogelijk geweest zijn indien er in die heidense mythologie — om dit woord nu maar te gebruiken voor het geheel van godsdienstige verschijnselen dat ons van de Germanen bekend is — niet inderdaad elementen van zedelijke en intellectuele waarde aanwezig waren. De reactie in ons land was en is onvoorwaardelijk afwijzend; men begeert zelfs niet nauwkeurig te weten wat en waarom men veroordeelde. Zulk een domme massahouding is begrijpelijk, zij is pijnlijk wanneer men haar aantreft bij mensen die uit hoofde van hun ambt geacht mochten worden zich van geestelijke verschijnselen rekenschap te geven en althans voor het heden niet te verzuimen wat voor het verleden hun duurste plicht is. Er zijn er maar weinig die door de weetgierigheid van de echte zoeker naar waarheid zelf willen zien en zelf willen oordelen.

De schrijver van het hier besproken boek behoort tot die weinigen. Hij heeft — tot zijn smartelijke verbazing soms — leren inzien dat velerlei van wat het Germaanse heidendom bevat, nog levend deel is van onze eigen ziel en dat wij daartegenover ook heden met een beslissend ja of nee moeten staan. Maar de schrijver is daartoe eerst gekomen nadat hij zich heeft kunnen verheffen boven de verontwaardiging die het chaotische geestesleven van het Derde Rijk bij hem opwekte. En — laat ik het dadelijk uitspreken — hij is nog te kort op de weg der onbevooroordeelde kennis gekomen om anderen een betrouwbare gids te kunnen zijn.

Het geldt vanouds dat het tegenover elkander plaatsen van twee culturen verhelderend werken kan op het onderkennen van ieders karakter; de verschillen vestigen de aandacht op punten die men zonder deze belichting niet zag. Maar men weet ook bij ervaring dat deze belichting eenzijdig is en dat men aldus geen juist beeld van beide beschavingen krijgt.

Plaatst een onderzoeker Rome tegenover Hellas, dan kunnen wij van tevoren al wel uitrekenen hoe zijn kijk op beide zal zijn. De methode wordt gevaarlijker als men niet volkomen vrij staat tegenover de beide vergelijkingsobjecten, vooral als men in een houding van strijd tegenover een van beide staat. *Edda en Thora* is een schone bemanteling van het eigenlijke dilemma: hier Germaans heidendom, daar het Joods-christelijke wereldbeeld. En hier gaat de strijd om het allergewichtigste voor de mensenziel; het is hoe dan ook gebroken in wijsgerig of filologisch betoog, de strijd van Satan tegen God.

Men kan hiertegen, zelfs van een wetenschappelijk standpunt, geen bezwaar hebben. Het enige dat men moet opmerken is dit: de uitgang van de strijd in de geest van de onderzoeker kan alleen geldigheid hebben voor zijn geestelijke structuur en het probleem als historisch verschijnsel is daarmee geen stap nader tot zijn oplossing gebracht. Men mag alleen de eis stellen dat ook deze strijd met eerlijke wapenen gestreden wordt, vooral dat men het onderwerp waarover men nadenken wil en a fortiori waarover men anderen wil voorlichten, ook grondig bestudeerd heeft. Ik betwijfel of dat hier het geval is.

Het is allereerst duidelijk dat de schrijver de Germaanse bronnen niet in de oorspronkelijke tekst lezen kan: wat dit betekent wanneer men godsdienstige teksten wil verklaren zal iedere ingewijde beseffen. De schrijver gebruikt zelfs zo slaafs een Duitse vertaling — en wat de Edda aangaat, zelfs een die allermint de beste is — dat hij al zijn citaten in die taal mededeelt, waardoor zijn betoog een vermoeiende doorenmengeling van Nederlands en Duits is. Mythologische namen zijn vaak zonderling verhaspeld, de etymologische verklaringen zijn meermalen verouderd en onjuist. De filologische vragen die moeten worden opgelost vóór men over de inhoud en de betekenis der Eddagedichten oordelen kan, zijn de schrijver maar vagelijk bewust; hoe kan men anders een bundel als de Edda, die gedichten bevat zozeer uiteenlopend als de 8ste en de 12de eeuw, dat wil dus zeggen 200 jaar voor en 200 jaar na de bekering, als gelijkwaardige bronnen voor de kennis der heidense

religie gebruiken? Niet minder verontrustend is dat de saga-literatuur slechts hier en daar, waar het toeval gelegenheid bood, wordt aangehaald en dat de skaldiek volkomen ontbreekt.

Merkwaardig is ook de literatuur die de schrijver geraadpleegd heeft. Hij kent een prijzenswaardig aantal van verhandelingen en bespiegelingen die in de laatste jaren door Duitse bewonderaars van het oude heidendom geschreven zijn – zelfs een fantast als Wirth geniet de eer vele malen geciteerd te worden! Wellicht achtte de schrijver dit noodzakelijk om de slag voor de Thora en tegen de Edda te winnen, maar dit moet een Pyrrhusoverwinning zijn daar toch ten slotte het ware aanschijn van de Edda en niet het “Zerrbild” dat de mythografen van het Derde Rijk ervan maakten ons voor ogen moet staan. Dat de schrijver de Scandinavische literatuur over de Edda niet kent, moge men vergoelijken in iemand die geen vakgeleerde wil zijn, maar het is ontoelaatbaar dat hij geen enkel der fundamentele werken over de Oudgermaanse godsdienst waar dan ook onder zijn bronnen vermeldt. Zeker is het bevreemdend dat hij van een landgenoot zo weinig heeft leren kennen, hij blijkt althans nergens gebruik gemaakt te hebben van mijn *Altgermanische Religionsgeschichte* waarvan in 1937 het tweede deel verschenen is, noch ook de onderzoekingen die daaraan voorafgingen; hij vindt slechts éénmaal gelegenheid mij te noemen en dan om te polemiseren tegen een opmerking die ik ergens gemaakt heb en... bij dit citaat wordt geen bron vermeld! Dan vraagt men zich toch met wrevel af: waarom al die ballast van Wirth, Felix Dahn, Rosenstern, Harder enz. enz. en waarom niet de namen van Mogk, Grönbech, Golther, Helm, Heusler; waarom niet de Edda-commentaar van Gering-Sijmons (de tweede alweer een Nederlander), waarom niet de Edda-vertaling van Genzmer, terwijl toch alleen het doorbladeren van het *Archiv für Religionswissenschaft* de schrijver op de goede weg had kunnen helpen?

Ik wil niet uitvoerig stilstaan bij de talrijke kleine en grote onjuistheden. Ik zou daartoe rekenen de foutief gespelde woorden (hamingga, Angeboda, Alaserhviae enz.) noch ook andere onjuistheden; ik ga voorbij de door de feiten gelogenstrafte beweringen dat de vrouwelijke godheden zouden ontbreken, dat er nauwelijks sporen van magie zouden zijn en slechts geringe dodencultus, evenals de scheve voorstelling van de Baldr-mythe en het verkeerde begrip voor de ware betekenis van de Voluspá. Ik laat terzijde de eenzijdigheid van de behandeling der Loki-figuur of ook dat de schrijver verzuimt te wijzen bij de behandeling van het Walkurenlied, dat dit sterk onder Keltische invloed staat. Ik wil ook niet telkens weer aantonen hoe de bronnen jong van oorsprong en literair van karakter met even veel autoriteit worden bekleed als de boeken van het Oude Testament. Eindelijk ga ik natuurlijk met stilzwijgen uitvallen voorbij tegen de moderne Duitse mentaliteit die niet zijn vrij te pleiten van partijdigheid (ik noem bijvoorbeeld dat de Duitser verweten wordt recht en politiek te scheiden, maar verzuimd wordt te wijzen op de Engelse spreuk, “right or wrong, my country”, of dat het strijd karakter der Duitse cultuur verduidelijkt wordt door een “zo monstrueuze Leuze als *Getreideschlacht*”, terwijl men daarnaast toch ook die van “geestelijke herbewapening” stellen kan).

In het algemeen kan men zeggen dat de schrijver een beeld geeft van de Germaanse mens, zoals die in bepaalde kringen van de Wikingtijd als ideaal verheerlijkt werd, maar dat de IJslandse of Noorse boer, de werkelijke drager dus van de oude Germaanse cultuur, volkomen buiten het gezichtsveld blijft. De schrijver schijnt daarvan zo weinig besef te hebben dat hij hier en daar de indruk wekt alsof dit een mentaliteit van primitieve nomaden en jagers zou zijn; hij weet dus niet dat sedert de bronstijd de Germanen reeds de landbouw beoefenden. En deze boeren hadden niet zo een opgeschroefde Nietzscheaanse

Wikingnatuur maar het waren sober levende landlieden, gehecht aan hun erf, hun familie en hun land. Ook voor de Germaan geldt ten volle hetzelfde als voor de Jood: het gezin is de kern van de samenleving, ook geestelijk en politiek. Dat de schrijver dit niet gezien heeft, is eenvoudig onbegrijpelijk. Op IJsland, waar de Edda grotendeels tot stand kwam, is er van staatsvormende gedachte die boven het familieverband uitging bitter weinig terecht gekomen. Overal waar een staatsvorming optrad, zien wij de invloed van het Frankische rijk, dat zelf weer erfgenaam van het Romeinse imperium wenste te zijn.

De Homerische Griek kent niet de strijd om de strijd, zegt de schrijver en hij beroept zich op het schild van Achilles, waarop rustig volksleven afgebeeld staat. De Germaan schijnt dus alleen te vechten om het plezier van het vechten; zonderlinge misvatting, die door de geschiedenis van Volksverhuizing en Wikingtijd volledig wordt gelogenstraft. Of was soms niet het eind van de Noormannenperiode de stichting van vreedzame staten als Normandië en het IJslandse gemenebest, het scheppen van orde in de Slavische chaos? Het ware dan toch eerlijk geweest in dit verband daarop te wijzen dat bij het grote Joeloffer de tweede dronk gewijd werd aan Njord en Freyr tot het verwerven van “rijke oogst en vrede”. En wat dat schild aangaat, weet de schrijver niet dat er ook Germaanse schildbeschrijvingen bestaan en dat de skald Bragi uit de 9de eeuw ons als een der afbeeldingen op zulk een schild beschrijft hoe Gefjon met haar ossen het grasrijke Seeland van het Zweedse vasteland afploegde? Was er hier geen aanleiding te herinneren aan het verhaal der Njála dat de tot ballingschap veroordeelde Gunnarr zijn land niet verlaten kan, als hij achter zich de blinkende korenvelden liggen ziet?

De schrijver beweert dat er in de Germaanse religie geen spoor te vinden is van het inzicht dat het lijden de mens verheffen kan. Waarom wordt hier niet de mythe van Odin aan de wereldboom behandeld en waarom niet gewezen op enkele sagafiguren die tot een ander oordeel konden leiden? De verhouding van het Germaanse gevoel jegens de Nornen zou te beschrijven zijn als een afhankelijkheidsgevoel ten aanzien van een “Welt ohne Wert”. Fraaie, maar holle woorden! Hier wreekt zich de onbekendheid met de skaldenpoëzie; men leze slechts Hallfrödr, die na zijn bekering zijn afscheid aan de goden met zulk een weemoedige blik naar het verleden uitspreekt en daarbij zegt: “nu moet ik mij van het nornenlot scheiden”, en die aan het eind van zijn leven een de heiden volkomen onbekende zieleangst laat zien als hij zegt: “ik weet dat ik voor niets vrees — iedereen moet sterven — behalve voor de hel”...

Ik grijp een andere bladzijde. De god Thor zou een wezen zijn waarin “eenzijdig de strijdbare kracht verheerlijkt” werd; hoe kan men dat zeggen van een god die zo typisch voor een landelijke boerencultus was en bij de ritus van het huwelijk de voornaamste plaats vervulde? Het is waar, zulke dingen leest men in de saga; maar de schrijver had in de Edda althans deze vingerwijzing kunnen vinden dat deze zogenaamde krijgsgod bespot wordt als een god van slaven. Het blijkt telkens dat de schrijver zijn onderwerp onderschat en geen besef daarvan heeft hoe ingewikkeld de problemen inderdaad zijn. De voorstelling van het Noodlot is een der moeilijkste vragen van de Germaanse godsdienst, omdat de voorstellingen van zeer verschillende tijden door elkander heen lopen. De Nornen zijn van het reuzengeslacht en daaraan knoopt de schrijver een beschouwing vast die daarop uitloopt dat het daarom het Germaanse volk onmogelijk gemaakt werd “ooit in recht en gerechtigheid te geloven”. Arme Grieken, die ook immers meenden dat de Moiren dochters van Nux waren en kleindochters van Chaos. Wat bewijst het verder voor de macht van Odin en voor de positie van de Azen in het algemeen dat hij wijsheid haalt bij Mimir of bij de Nornen, als wij ook van den Homerische Zeus horen dat hij aan het besluit der Moiren onderworpen is? De

Noodlotsgodin Urdhr wordt als het “verleden” verklaard, hetgeen niet anders is dan een kinderlijke volksetymologie; dit verhindert de schrijver niet er wijdloping over te filosoferen. Maar die naam betekent juist het “Worden” en zelfs oorspronkelijk het “Wenden” of “Draaien”.

Ik moet mij beperken. Als ik aan dit boek terugdenk dan voel ik elk ogenblik tegenspraak op de lippen komen. Bij alle knapheid van constructie, bij alle eerlijk gemeende poging tot doordringing van de Germaanse geest, bij alle bezinning op het gestelde probleem, kan ik niet anders zien dan dat er van de Germaanse mentaliteit een volkomen scheef beeld getekend is. Dit is begrijpelijk uit de opzet van dit boek. Het is de schrijver er niet om te doen het religieuze denken dat in de Edda gekristalliseerd is op zichzelf te leren kennen, noch ook om de Germaanse mens — die dan ten slotte toch niet anders is dan een abstractie uit de zo verschillende typen der Germaanse volkeren — in al zijn veelzijdigheid te tekenen. Maar hij wilde het beangstigende Duitse probleem te lijf, omdat hij de volledige ernst van wat er in het Derde Rijk gebeurt beseft en hij wilde in de ideologieën van het moderne Duitsland de geest der Edda terugvinden en daarmee de Edda zelf in het hart treffen. In de strijd der meningen die op het ogenblik woedt zal dit boek zeker dankbare lezers vinden, maar als een bijdrage tot een diepere kennis van de Edda en van het godsdienstig denken der Germanen kan men het niet beschouwen. Daarvoor zijn nodig degelijker kennis en evenwichtiger geest.

Leiden, J. de Vries, *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie*, jg. 33, 1939-1940, 149-152.

Dr. J.P.M.L. (Jan) de Vries (1890-1964), (oud)germanist en etnoloog, vertaler van de Edda (1938), van 1926-1946 hoogleraar aan de RU Leiden, na de Tweede Wereldoorlog afgezet wegens intellectuele collaboratie met de Duitsers.

Het Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie werd van 1933-1969 uitgegeven.

Reactie van Miskotte

“Afbrekende recensie van Jan de Vries over *Edda en Thora*.” (16 maart 1940)

“Correspondentie met *Algemeen Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, met Prof. J. de Vries, met Kohnstamm, alles over onrecht van De Vries’ recensie.” (21 maart 1940)

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 858.

23 Dr. K.H. Miskotte, *Edda en Thora. Een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie*. Nijkderk Callenbach 1939. 422 blz. Geb. f 5.25.

Dit boek is ontstaan uit voordrachten, die in 1934 in Nederland en in 1937 in verschillende steden van Ned. Indië zijn gehouden en reeds daarom zal het vele lezers in Indië welkom zijn, want men zal, dunkt mij, nog gaarne eens gedrukt voor zich hebben wat na éénmaal horen nauwelijks opgenomen zal kunnen zijn. Mij is dit boek althans bij de tweede keer lezen nog meer-zeggend geworden dan bij de eerste keer. Miskotte is een schrijver waarin men zich gaandeweg moet inlezen. En bij dit boek zeker, want het gaat over een onderwerp dat verreweg de meesten van ons vreemd is, want de Edda en de oudgermaanse mythologie

in het algemeen zijn nu eenmaal geen dagelijkse kost. Het is een boek dat de bestudering overwaard is, maar dan ook bestudeerd wil worden. “Wij stellen ons voor”, zegt de schrijver in het woord vooraf, Bedoeling getiteld, “dat de een dit boek nauwkeurig zal studeren en dat een ander het zal gebruiken als leesboek....”, maar dit laatste lijkt mij te optimistisch! Ik raad ten minste het eerste aan!

De inhoud van het boek is de volgende. Na de Inleiding wordt in een hoofdstuk Rekenschap gezegd wat Edda en Thora is [zijn], welke geesteshoudingen ermee aangegeven worden en welke punten van overeenkomst daartussen zijn die een vergelijking mogelijk maken. De volgende zeven hoofdstukken spreken over verschillende ‘structuren’ zoals die in Edda en Thora te ontdekken zijn en waarin zij van elkaar verschillen, als men doorsneden door beide maakt, het zijn: In den beginne (chaos en Schepper); Het worden (kosmologie en geschiedenis); Het lot (Schicksal en Raad Gods); De deugd (heldendom en gerechtigheid); De weerstand (Loki en Satan); Het generzijds (Walhalla en paradijs); De voleinding (Godenschemering en Messiaanse Rijk). Deze zeven hoofdstukken zijn alle verdeeld in drie delen: Edda, Thora en Herkenning. Vooral dit laatste onderdeel is telkens daarom zo frappant omdat het in elk der structuren aanwijst wat er van de oudgermaanse mythe in het huidige Duitse nationaalsocialisme is te herkennen. Hierna volgen er nog drie hoofdstukken: Tweespalt en afval, Syncretisme en Scheiding der geesten. Het eerste van deze toont dat de Bijbelse verkondiging om begrijpelijke oorzaken niet diep wortel heeft geslagen in de heidense ziel, daarin tweespalt bracht, die nu weer tot afval voert van het Evangelie, dat in wezen ‘joods’ is en geestelijk één is met de Thora. Het tweede handelt over een trachten tot “probleemloos samenvoegen van elkander wezensvreemde elementen” van Edda en Thora; wat het laatste betoogt is duidelijk: een grote, sacrale strijd is uitgebroken tussen Mythe en Logos, tussen Edda en Thora, tussen heidendom en Israël, ten slotte tussen mens en God, tussen absurdiologie en theologie. Deze tijd is groot, niet het minst door de eenvoudige en duidelijke keuze waarvoor hij ons allen stelt.

De kortheid waarmee ik dit alles moet aangeven, daar een boekbespreking uiteraard aan grenzen gebonden is, valt mij moeilijk omdat zij aan het boek nauwelijks recht kan laten wedervaren. Zij moge voldoende zijn om bij velen de belangstelling te wekken, die alleen aan het boek zelf bevredigd kan worden.

Ik wil er hier alleen nog iets van zeggen van zendingsoogpunt uit naast uitvoeriger besprekingen van ander gezichtspunt uit, zoals van Ds. D. Tromp in *Eltheto*, december 1939 en van Mr G.H. Slotemaker de Bruine in *Woord en Wereld*, No. 6. Wie dit boek van Dr. Miskotte leest, wordt door een stijgende beklemming bevangen dat er in het Duitse volk zóveel van het oude heidendom blijkt te zijn blijven leven. Het is toch het land waar de Christelijke theologie breed en diep werd beoefend, zodat wij daarvan een langdurig en ruim gebruik hebben gemaakt en in internationaal christelijke bewegingen, ook in de zending, nam Duitsland steeds een vooraanstaande plaats in. En ook al viel het christelijk léven in gemeenten waarmee wij in nadere aanraking kwamen, dikwijls niet mee, daar stonden andere ervaringen tegenover en bovendien versilde dat niet van wat wij ook in eigen land konden ervaren. Maar door Dr. Miskotte wordt ons duidelijk gemaakt dat de prediking der kerk, hetzij zij makkelijk aanvaard werd hier, of op verbitterde tegenstand stuitte ginds, niet zo diep in de volksziel is ingegaan als vele geschiedschrijvers en theologen meenden (blz. 341).

Hier ligt een fulminante waarschuwing voor ons zendingswerk. Hoe diep menen wij dat de boodschap van het evangelie is ingegaan in de ziel dier volken waaraan wij het mogen prediken? Als er niet alle zorg besteed wordt aan het leggen van het fundament, als niet ook,

waar de kerk reeds het derde of vierde geslacht der destijds nieuwbekeerden tot haar leden telt, het daarin nog levende heidendom bestrijdt en tracht uit te zuiveren, wat zal dan de toekomstige geschiedenis der christelijke kerk in de landen van Nederlands Oost- en West-Indië te zien geven? In dit licht gelezen stelt het boek van Dr. Miskotte huidige zendingsvragen en -moeilijkheden dreigend vóór ons, bijvoorbeeld die van de onderbezetting op verschillende zendingsvelden.

Want hiermee hangt ook dadelijk samen wat dit boek zegt over syncretisme, hier als gezegd gedefinieerd als probleemloos samenvoegen van wezensvreemde elementen. Als nog in Bretagne menig crucifix de voorkeur der gelovigen geniet indien het staat op een oude dolmensteen (blz. 365), als men ook in ons eigen land, bijvoorbeeld in christelijke begrafenisgewoonten allerlei vóór-christelijk heidendom kan vinden, dan mogen wij toch wel héél goed toezien wat op onze zendingsvelden het lot is van de *Christian Message*, ook, als ze, uitwendig gezien, wordt aangenomen door de *non-Christian world*.

Naar een bepaalde zijde heeft dit voor de jonge kerken een enorme betekenis, die uit deze woorden uit dit boek blijkt: “Zolang syncretistische tendensen overheersen, is er in de religie nooit plaats voor de missie” (blz. 417). Dr. Miskotte verbindt hieraan een geheel andere conclusie, die men zelf maar moet lezen, maar ik zie dit woord nu ook weer als een bazuinstoot voor ons. En dan werkelijk niet alleen voor de kerken ginds, maar niet minder voor ons hier. Zendingsdrang is er ook in onze ‘vaderlandse kerk’ niet te verwachten, waar een relativerend syncretisme zich nog steeds laat gelden. Scheiding der geesten is ook bij ons niet overbodig.

Ik moet deze aankondiging besluiten. De kerk strijdt over de gehele wereld tegen het heidendom, niet in de vorm van veelgodendom, ook niet alleen in de vorm van terugkeer tot oude mythen, maar ook in deze laatste vorm en overal tegen heidendom als magie, d.i. het overheersen van het bovenzinnelijke om het in eigen dienst te stellen. Die strijd strijden wij hier thuis en in Indië in de zending. Wij strijden die bij ons zelf, in ons eigen hart en leven.

“De kerk moet aan volk en overheid — en ik voeg erbij aan ons persoonlijk — de Thora leren. Dan zal er nog hoop zijn, ook voor de wereld” (blz. 421).

Zo heeft Dr. Miskotte geschreven in dit boek, waarmee hij ook aan de zending een onschatbare dienst heeft bewezen.

K.J.B. (K.J. Brouwer), *Tijdschrift voor Zendingwetenschap, Mededelingen*, 84ste deel – 1ste stuk 1940, 92-95.

Dr. K.J. (Klaas Jan) Brouwer (1888-1964), hervormd predikant en van 1925-1951 ‘Director’ van het Zendingshuis in Oegstgeest.

Het Tijdschrift voor Zendingwetenschap verscheen voor het eerst in 1856 en bestaat in boekvorm tot vandaag de dag.

24 Dr. K.H. Miskotte, Edda en Thora. Een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie. G.F. Callenbach. Nijkerk. 422 blz. (1939, z.j.)

Dit is geen gemakkelijk boek. Geen boek dat “vanzelf” leest. Ook geen boek om in “verloren halfuurtjes” eens door te nemen. Nee, het is een geleerd werk dat met vlijt bestudeerd wil zijn en het treft buitengewoon dat kort tevoren zulk een deskundige en uitstekende Edda-vertaling in het Nederlands is verschenen. Reeds de titels van de hoofdstukken geven enig

idee van de rijke inhoud. Inleiding – Rekenschap – Chaos en Schepper – Kosmologie en Geschiedenis – Schicksal en Raad Gods – Heldendom en Gerechtigheid – Loki en Satan – Walhalla en Paradijs – Godenschemering en Messiaans Rijk – Tweespalt en Afval – Syncretisme – Scheiding der geesten (ik heb hier meestal slechts de ondertitels weergegeven). De bedoeling van de auteur is het menstype “dat openbaar schijnt te worden in de totalitaire volksstaat, te herkennen als een variant van de oude, van de ‘eeuwige’ mens, d.i. ‘de heiden’.” Hij gaat daarbij evenwel niet zozeer uit van recente uitspraken van totalitair denkende leidslieden, nog veel minder van hun daden, maar vergelijkt de geest en mentaliteit die spreekt uit de Edda-voorstellingen met de andere geest, die ons tegenstraalt uit de oude openbaring van de Thora. IJsland en Sinaï komen hier teenover elkaar te staan. Wie dit boek in studie neemt (maar ik zeg het er eerlijkheidshalve bij: het is geen boek voor iedereen!) zal het niet zonder rijk gewin uit de hand leggen. Ik hoorde van “neutrale” zijde de klacht dat dit boek zo moeilijk was. Ik geloof dat dit voor het denkend gedeelte onder “onze mensen” toch mee zal vallen, omdat men aan onze zijde meer zich in de mentaliteit van dit boek zal kunnen inleven. Maar het boek loont de genomen moeite. Op religieus, historisch, literair terrein zal men voor niet-geziene perspectieven komen te staan en lijnen doorgetrokken zien.

Ten slotte zal men met Paulus moeten erkennen dat een “afgod” niet maar een schijn is, maar een reële demonische macht, de “*Verkörperung*” van een idee, een hartstocht, een belang, een boze wil. En dat Bunyan het totaal mis had toen hij het heldendom tekende als een dode reus. Een reus is het, maar in volle kracht en met feniksachtige hernieuwde jeugd. Wie zijn tijd wil leren verstaan, kan aan dit diepdoordachte werk van Dr. Miskotte niet voorbijgaan.

Bg., *Christelijk Schoolblad Onze Vacatures*, z.j., 4.

Het tijdschrift was een samengegaan in 1920 van de twee bladen Christelijk Schoolblad (1894-1919) en Onze Vacatures (1907-1919), beide betrokken op het christelijk onderwijs. Het tijdschrift bestond tot 1978. De auteur is niet bekend (wellicht redactielid K. van den Berg).

25 Edda en Thora: een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie, deur Dr. K.H. Miskotte. Pp. 422. Prys geb. f 5.25. Uitgewer: G.F. Callenbach, N.V. Nykerk.

Edda: dit is die epos van die ou Germaanse religie en Thora is die Wet van God. In hierdie keurig versorgde boek word die twee skerp en duidelik teenoor mekaar gestel, veral in hul beskouing oor die wat aan die begin daar was, die leer van die skepping, die bestuur van die heelal, die deug en die kwaad, die ewigheid en die voleinding. In twee slothoofdstukke kry ons dan enige gevolgtrekkinge. In hierdie vergelyking, hoewel swaar en ingewikkeld geskryf, woerd die lyne suiwer getrek en die kontras mooi uitgebring, sodat die verheuenheid van die godsopenbaring duidelik uitkom. Veral die volledige uiteensetting van die ou Germaanse heidense religie maak die boek tot 'n waardevolle. Dit gee ons 'n pragtige insig in die godsdien en die lewenstrewe van die Germaanse volke, en laat ons besef hoe geweldig die stryd tot kerstening van die volk moes gewees het. Die boek verloor egter veel aan praktiese waarde en aktualiteit waar die skrywer, hoewel hy aan die begin van die stelling neerlê dat

Nasionaal-Sosialisme 'n herlewing is van die ou Germaanse heidendom, opsetlik nalaat om die verband tussen die twee aan te toon. Hy gaan dan ook nie in op die standpunt van die huidige Duitse leiers nie. Daarmee boet 'n andersins kostelike en deeglike studie veel in van sy waarde. Die leser verloor dan ook om hierdie rede veel van sy belangstelling. Dit bly egter 'n deeglike studie van betekenis.

J.D.V. in *Die Kerkbode*, 14 Februarie 1940, 282

Die Kerkbode was vanaf 1932 de naam van het officiële orgaan van de Nederduits-Gereformeerde Kerken van Zuid-Afrika. Auteur onbekend (knipsel Miskotte Inv. 555).

26 Edda en Thora, door Dr. K.H. Miskotte. Uitgave G.F. Callenbach, Nijkerk.

De op Barth georiënteerde, gereformeerde theoloog Dr. K.H. Miskotte heeft (eerst door voordracht in Nederland (1934) en Nederlands-Indië (1937), nu door uitgave in boekvorm) een poging gedaan om tot de achtergrond der dingen die in het tegenwoordige Duitsland en elders gebeuren door te dringen door een diepgaande vergelijking van de Germaanse en Israëlitische religie in te stellen. Hij meende dat de tegenstelling van christendom en nieuwheidendom niet beter kon gezien worden dan vanuit de kern en oorsprong van beide wereldbeschouwingen, die hij poneert in *Edda en Thora*. Het actuele zowel van nationaalsocialistische uitingen als van de christen-verdeeldheid leek hem geen geschikt uitgangspunt voor een rustige vergelijking, die het wezen moet raken. Bovendien gaat de strijd niet zozeer tegen bepaalde riten, vormen, leerstellingen of organisaties, maar tegen de grondstellingen die Jood en Christen gemeen zijn en hen beiden plaatsen tegenover de heiden. De Edda typeert de zuivere, onbevangen, natuurlijke heiden, de eeuwige mens, zoals Miskotte hem noemt; de Thora versymboliseert sfeer en mentaliteit van allen die in een Openbaring geloven. Achtereenvolgens vergelijkt de schrijver chaos en Schepper, kosmologie en geschiedenis, Schicksal en Raad Gods, heldendom en gerechtigheid, Loki en Satan, Walhalla en paradijs, godenschemering en messiaans rijk. Dit prachtig uitgegeven, goed gecomponeerde, maar onrustig geschreven en stilistisch teleurstellende werk is, om met A. van Duinkerken in te stemmen, zeker het meest belangwekkende Nederlandse boek over het wezen van het moderne Germaanse heidendom. Jammer is het daarom voor ons dat dit werk geschreven werd door een protestant van Barthiaanse signatuur, die zich Germaan weet en voelt en die zijn protestantisme in opzet en uitwerking doordacht de leiding heeft gegeven. De conclusies zullen voor een katholiek op alle linies anders luiden, daar onze opvatting over de verhouding heiden-christen of natuur-genade fundamenteel afwijkt van die van Dr. Miskotte en het protestantisme. Wie het probleem dat ten grondslag ligt volledig beheerst, zal bij spreken of schrijven over nieuwheidendom zich er niet van kunnen ontslaan om *Edda en Thora* te consulteren; wie Dr. Miskottes werk in katholieke geest zou weten over te doen, zou alle anderen voor wie het vraagstuk van genade en natuur niet openligt zeer aan zich verplichten.

Dr. K. Steur, *Het Schild – apologetisch maandblad*, jg. 21, 1939-1940, 265-266.

Dr. K. Steur (1905-1985) was RK priester en hoogleraar dogmatiek aan het Grootseminarie Warmond vanaf 1936.

Het Schild, van de Vereeniging Petrus Canisius, verscheen van 1919-1961.

Reactie van Miskotte

“Het Schild brengt een treurige recensie van Edda en Thora – praat Anton van Duinkerken (citerend) na, dat het slordig geschreven is en stilistisch teleurstelt. Maar vooral is het jammer dat geen katholiek (met een zo heel andere voorstelling van ‘natuur’ en ‘genade’) dit boek schreef, maar iemand van ‘Barthiaanse signatuur’, die zich Germaan weet en voelt en die zijn protestantisme in opzet en uitwerking doordacht de leiding heeft gegeven. Wat een onrecht! Wat een naargeestige concurrentie! Ik kan het toch niet helpen dat het Oude Testament niets weet van een ‘algemene openbaring’ en dat Aristoteles nu eenmaal niet in de Thora staat of te onderstellen is of daarmee te combineren is.” (5 december 1939)
K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 805.

27 Boekbeoordelingen. K.H. Miskotte, Edda en Thora

Een Germanist heeft in het algemeen reden zich te beklagen over te weinig belangstelling van het grote publiek voor het onderwerp van zijn studiën. Heden ten dage klaagt hij eerder over een teveel. Het bedenkelijke is dat het nu gewoonlijk een ongezonde belangstelling is, hetzij deze voortkomt uit een behoefte de Germaanse voorvaderen met alle denkbare deugden te sieren, hetzij zij ten doel heeft materiaal te vinden tot verguizing der Germaanse cultuur.

Evenwel, onder het vele kaf kunnen toch wel enkele korrels vruchtbaar koren schuilen. Het zou niet de eerste maal zijn dat de leek door zijn frisse blik op de problemen dingen zag die de vakgeleerde niet opgemerkt had. Maar men dient althans als eisen te stellen dat degene die zijn licht wil laten schijnen zich zo weinig mogelijk door vooroordelen laat benevelen en dat hij grondige kennis bezit van de stof die hij behandelen wil.

Het oordeel over het boek van Dr. Miskotte kan niet gunstig luiden. In een voordracht over de filologie heeft Prof. Kapteyn te Groningen onlangs gesproken over het onheil dat de metafysering van de literair-wetenschappelijke begrippen op het gebied der filologie sticht en hij haalt als waarschuwend voorbeeld het boek van Dr. Miskotte aan met de veelzeggende woorden: “ja, onlangs is als structuur een zo bonte verzameling als de zgn. liederen-Edda tendentius behandeld – en veroordeeld, zonder de kennis van de oud-IJslandse taal en van de Edda-filologie”.

Inderdaad, daarmee is het nodige gezegd. Het is eenvoudig onbegrijpelijk dat een wetenschappelijk gevormd theoloog zo weinig doordrongen is van de meest elementaire eisen van zijn wetenschap dat hij meent een religieus systeem te kunnen verstaan wanneer hij niet meer dan vertalingen van een willekeurige keuze van de beschikbare bronnen geraadpleegd heeft. Is dan op dit gebied zuivere begripsbepaling niet eerste vereiste? Hoe kan de schrijver de oud-Noorse termen – die hij meermalen geheel verkeerd spelt en dus niet werkelijk kent – juist interpreteren als hij niets weet van de taal waartoe zij behoren? Men denke zich een Nederlandse vertaling van een Duitse verhandeling over het noodlot; in de oorspronkelijke tekst worden naast en tegenover elkaar ‘*Schicksal*’ en ‘*Verhängnis*’

gebruikt. De vertaler wist daarmee geen weg en geeft beide woorden doorgaans weer met 'lot' of 'noodlot'. Zal hier niet een onzalige begripsverwarring ontstaan?

Welnu, in de oud-Noorse bronnen vinden wij herhaaldelijk termen die welhaast onvertaalbaar zijn. Dikwijls vloeien zij naar de betekenis in elkaar over, ofschoon zij toch nuances van waarde hebben. Ik noem *fylgja* en *hamingja*, *dísir* en *nornir*. Kan een ernstig onderzoeker werkelijk gerust zijn op de juistheid van zijn conclusies wanneer hij op dit essentiële punt als een blinde over kleuren oordeelt?

Niet minder erg is echter het feit dat de heer Miskotte de bronnen onvoldoende kent. Hij kiest een of andere Edda-vertaling en meent daarmee een passende grondslag voor zijn wijsgerige beschouwingen te hebben. Hij is dus onkundig ten aanzien van twee niet geheel onbelangrijke zaken. En wel ten eerste dat er behalve de Edda een andere oud-Noorse literatuur bestaat, die vele malen de omvang van de Edda overtreft. Daartoe behoren allereerst de Skaldenliederen en verder de in proza geschreven familiesaga's, beide naar het oordeel van zeer bevoegden van veel groter belang voor het onderzoek van het oud-Germaanse religieuze leven dan alle goden- en heldenliederen van de Edda bij elkaar. En ten tweede miskent hij de aard van de Edda. Kapteyn noemt ze: een bonte verzameling. En terecht, want daarin staan liederen die naar de tijd van hun ontstaan drie tot vier eeuwen uit elkaar liggen, die dus deels – en voor een klein deel – tot de heidense tijd behoren, en deels geschreven zijn door christelijke dichters voor een christelijk publiek. Dergelijke vragen schijnen de heer Miskotte niet te verontrusten. Hij bekommert zich ook niet om de hogere en lagere tekstkritiek, die voor de interpretatie van zulke moeilijke teksten toch waarlijk niet zo onbelangrijk is. Hij neemt een Edda-vertaling die een mensenleeftijd geleden gemaakt werd – ofschoon die van Genzmer hem toch betere diensten had kunnen bewijzen! – en schakelt daarmee luchthartig 25 jaar filologisch onderzoek uit.

Laat ons eens zien wat er op deze manier terecht komt van de behandeling der Nornen. De gegevens in de bronnen laten niet toe van deze noodlotsmachten een gesloten beeld te tekenen. Soms staan zij midden in het dagelijkse leven als de machten die bij de geboorte van een mens aanwezig zijn, maar zij zijn ook aan het kosmische beeld van de wereld-es gebonden en behoren dan tot de mythische speculaties. Het drietal schijnt oeroud te zijn, de Griekse Moiren kunnen er ons van overtuigen. Urdhr, Verdhandi, Skuld heeft men verklaard als aspecten van de tijd. De overlevering van de andere Germaanse stammen leert ons dat van deze drie namen de eerste de oorspronkelijkste is en deze heeft betrekking op het weven van de noodlotsdraad. De verhouding tot de Walkuren laat ik hier terzijde, omdat zij voor een korte bespreking te ingewikkeld is.

Om nu te betogen dat ook dit Nornen-begrip – dat eens Goethe inspireerde tot het beeld van de '*heilige Mütter*' – de Germaanse mentaliteit als minderwaardig doet kennen voert de heer Miskotte aan dat zij uit het geslacht van de Reuzen stammen. Dus: het Lot heeft géén voorkeur voor de orde der Asen en is blind voor de betrekkelijke winst van het Asenrijk. En dan komt deze peroratie (blz. 150): "Maar welk een invloed moet zulk een visie hebben op het leven van een volk, een mens, die toch de drang heeft het 'hogere' te vereren. Zulk een volk wordt het onmogelijk gemaakt ooit in 'recht' en 'gerechtigheid' te geloven."

Zelden heb ik schever voorstelling van een religieus probleem gelezen. Eerst enkele kanttekeningen. Ook bij de Grieken zijn de Nornen uit demonische machten geboren; staat het met hun gerechtigheidszin ook zo bedroevend? En verder, ook de Asen stammen van de

reuzen af, omdat nu eenmaal de ganse kosmos zich uit de demonische chaos ontwikkeld heeft. Waarom, vragen wij dus, zouden de Nornen geen voorkeur voor de orde der Asen hebben, daar toch al deze machten uit hetzelfde beginsel spruiten?

Wie nu menen mocht dat de Nornen verpersoonlijking waren van een volkomen irrationeel en vooral amoralistisch Lot, vergist zich zeer. Als de IJslandse dichter Hallfred door de Noorse koning Olaf Tryggvason gedwongen wordt tot het christendom over te gaan, neemt hij in een paar strofen met weemoed afscheid van het heidens geloof. Hij zegt daarin o.a.: ik zal voortaan mij moeten ontzeggen de *fornhaldin skop norna*. Men kan deze uitdrukking het best weergeven als 'de van oudsher door de Nornen bepaalde ordening van het leven', of 'de heidense wereldbeschouwing'. Men lette dus wel op: deze dichter toont daardoor dat hij zich eenmaal veilig gevoeld heeft in die levensorde welke de Nornen gevestigd hadden. Hij voelt het als een gemis daarbuiten te moeten treden. En in één adem noemt hij in diezelfde strofe de goden Odin en Njord, als de machten die hij nu moet begeven.

Wie alleen de Edda kent, vergeet zo licht dat een belangrijk deel van deze liederen liggen in de heroïsche levenssfeer. Deze is eenzijdig op zeer bepaalde ethische waarden gericht. Het zou niet moeilijk zijn aan de hand van de Homerische gedichten de wereldbeschouwing van de Grieken even radicaal te mistekenen als het hier geschied is voor de Germanen op grond van de Edda. Te meer als men de taal van die goden en die mensen niet verstaat.

Lot heet *örlog*, wordt elders georakeld: het is niet toevallig dat de betekenis verschoof naar ons 'oorlog'. "Het ligt ertoe van het Oer af dat er oorlog is" (*sic!*). Diepzinnige speculatie over een Germaans kernbegrip, ware slechts de etymologie onaanvechtbaar. Maar dat komt ervan als men gaat filosoferen over termen waarvan men de zin niet verstaat. De heer Miskotte weet van de oude Germaanse talen niets af en kan dus de luchtigste begripkastelen opbouwen. De waarheid is deze: het oud-Hoogduits heeft twee woorden *urlaga*, dat noodlot betekent, en *urliugi* = oorlog. Ter illustratie van het gebrek aan zin voor recht en gerechtigheid dat de Germanen aangewreven wordt, zij erop gewezen dat het woord *urliugi* betekent 'toestand van het zich bevinden buiten een door eden bevestigd verdrag'. Wie heden ten dage weer ervaart hoe oorlogvoerenden, van welke natie ook, zich om de rechtsverplichtingen niet het minste bekommeren, zal wellicht erkennen dat ook de Germaan de oorlog niet als een ideaaltoestand beschouwd heeft.

Wilde men kanttekeningen maken bij het boek van Dr. Miskotte, men zou om keuze niet verlegen zijn. De godennaam Wodan hangt met het Nederlandse 'woeden' samen. Moderne onderzoekers hebben dit willen vergeestelijken, maar Dr. Miskotte decreteert dat zulk werk van '*deutschgläubige*' filosofen "onbegonnen (en ook onnodig)" is. Toch is er geen machtsspreuk ter wereld krachtig genoeg om de draad tussen het Germaanse *woth*- en het Latijnse *vates* door te snijden en zo blijft er altijd nog wel enige grond om de god van de dichtkunst, de runenwijsheid en de dodenwereld met extatische vervoering in verband te brengen.

Het boek van Dr. Miskotte is – de lezer begrijpt dit reeds lang – een wapen in de strijd tegen de wereldbeschouwing van het Derde Rijk. Als zodanig heeft het met wetenschap niets uit te staan. Zo begrijpt men ook dat er onder de geciteerde autoriteiten de meerderheid Duitse schrijvers zijn van min of meer verdacht allooi. Eigenlijke vakliteratuur treft men er maar zelden in aan. Wat Nederlanders en Scandinaviërs op dit gebied gewerkt hebben schijnt de moeite van het raadplegen niet waard te zijn geacht. De schrijver zal wel reden voor zijn

eenzijdige keus hebben gehad. Het is vreemd, maar dit boek is én naar de vorm – een hinderlijk mengsel van Duitse citaten, Duitse vaktermen en filosofisch jargon – én naar de inhoud – een ongebreideld systeembouwen op grond van een intuïtieve ‘*Wesensschau*’ – zo door en door Duits als men het van een Nederlands bestrijder der Duitse ideologieën nauwelijks had kunnen verwachten.

Gij wilt weten wat de Germaanse deugd is. Welnu, gij neemt een boek van Felix Dahn en leest daarin een romantisch-geestdriftige verheerlijking van het heidendom, die eindigt met de woorden “*Glückauf zum Untergang*”. En dan slaat men met Dr. Miskotte aldus aan het mediteren: “In deze kreet *Glückauf zum Untergang* is de Germaanse deugd tot haar hoogste zelfverheerlijking gestegen” (blz. 207-208). Gij vraagt wellicht: is dit Germaanse deugd of het ideaal van een Felix Dahn? Wat het eerste betreft kan ik u geruststellen. Uit de bronnen zelf klinkt een heel wat ernstiger besef van wat de ondergang, de dood betekent: inderdaad: een laatste en hoogste, een beslissing waarin het leven zijn bekroning en zijn zin krijgt. Het lachende ‘*Glückauf*’, dat men uit enkele gedichten die lang na het heidendom ontstaan zijn (*Krákumál*, *Innsteinlied*) zou kunnen destilleren is allerm minst kenschetsend voor de heidense levenshouding.

Maar het verdriet mij met nog meer voorbeelden te bewijzen hoe willekeurig de schrijver zijn theses bouwt. Wanneer men zelf getracht heeft, *sine ira et studio*, maar uit oprechte belangstelling voor de cultuur van onze Germaanse voorouders, het grote publiek daarvan een voorstelling te geven, als men zelf dag aan dag ervaart hoe zwaar de worsteling met de talloze problemen van de Germaanse overlevering is, als men telkens weer zoekend en tastend de ziel van de Germaanse mens, zijn denken en voelen, zijn idealen en beperktheden tracht te doorgronden, dan wordt men bitter gestemd door een boek dat op zo lichtzinnige wijze met de traditie omspringt. Maar het bevat wat men nu meent nodig te hebben: een arsenaal van argumenten tegen de ideologieën van het Derde Rijk en wat doet het er verder toe of deze strijd uitgevochten wordt boven het ontzielde en gehavende lichaam van de oud-Germaanse cultuur zelf? Wij zullen dan ook goed doen deze vrijbuitende wijsgeer als ongewenste vreemdeling uit het domein der Nederlandse filologie te weren. Hier zal hij trouwens ook zelf geen plaats verlangen, daar hij immers ook zonder enige filologische kennis godsdienstgeschiedenis en vooral godsdienstfilosofie meent te kunnen beoefenen.

J. de Vries, *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, jg. 29, 1940, 151-157.

Het Nieuw Theologisch Tijdschrift, voortzetting van Teyler's Theologisch Tijdschrift, verscheen van 1912-1946.

Reactie van Miskotte

“Nóg een kritiek van De Vries op *Edda en Thora*, nu in *Theologisch Tijdschrift* (modern).” (13 april 1940).

K.H. Miskotte, *Verzameld Werk 5C, Uit de dagboeken 1938-1940*, 860.

28 Heidendom³

1. Oud-Heidendom

Wat is heidendom en heidense wereldbeschouwing? Weten wij altijd nog wel wat heidens is? Wij spreken over en lezen van Homerus en de Tragici, van de Edda, maar zien wij altijd wel de fundamentele tegenstelling met de grondslag van ons geloof? Dr. Miskotte heeft in zijn werk *Edda en Thora* de vraag beantwoord: Wat is het Germaanse heidendom? en de hele ontwikkeling van het nationaalsocialisme als glorieuze herleving van het heidendom laten zien. Laten wij hem daarbij volgen, maar daarnaast aandacht schenken aan de wereldbeschouwing der Grieken, waar onze gymnasiasten in gedrenkt worden. Natuurlijk kunnen wij dan slechts enkele kenmerkende grepen doen.

Als de Romeinse geschiedschrijver Tacitus over de Germanen spreekt, is hij vol lof en houdt hij dit jeugdig-krachtige volk aan het oude Romeinse ten voorbeeld. Hij wijdt ook aandacht aan hun goden en vergelijkt deze met de goden der Grieken en Romeinen. Hij stelt Germaanse goden en helden gelijk met die uit de Griekse mythologie. Hij wijst vooral op hun strijd lustige aard: “als ze niet vechten, doen ze aan jacht of doen niets”; “een volk dat vermaak schept in de oorlog”. Het heet “geboren tot de oorlog” en een Germaans aanvoerder zegt: “de natuur opent alle landen voor dapper mannen”. — Deze zelfde Tacitus beschrijft ook de oorlog tegen de Joden in 70 na Chr., waarbij hij zijn tijdgenoten ook een blik doet slaan in de geschiedenis en de godsdienst van dit volk. Hij vertelt van de verdrijving uit Egypte en reeds dadelijk bij deze historische uiteenzetting valt op de door niets gemotiveerde, bittere haat en afkeer tegen dit volk: “dit slag mensen kreeg, daar het de goden gehaat was, bevel weg te trekken naar andere mensen”. In de woestijn leerde Mozes hun “nieuwe godsdienstige gebruiken, tegengesteld aan die van de overige mensen. Bij hen is alles onrein wat bij ons heilig is; anderzijds bij hen toegestaan wat ons een gruwel is.” “Op de zevende dag behaagt rust, omdat die dag het einde der inspanningen gebracht heeft, vervolgens is, omdat het nietsdoen in de smaak viel, ook het zevende jaar aan de luiheid gewijd”. “De overige instellingen, verkeerd en verderfelijk als ze zijn, vonden ingang juist door hun slechtheid.” “De allerslechtsten versmaadden hun eigen godsdienst” en werden proselieten. “Ze hebben een vijandige haat tegen alle andere mensen”, “niets wordt hun meer ingeprent dan de goden te verachten.”

Uit deze enkele citaten is het duidelijk, hoe een Romein zich verwant kon voelen aan de Germanen, maar vreemd stond tegenover de Joden. Even afwijzend stond diezelfde schrijver en andere tijdgenoten van hem tegenover het christendom. En nog altijd is de toetssteen dezelfde. Wie de Germaanse godsdienst verheerlijkt en ‘Israël’ beschimpt, geeft daardoor zijn haat tegen de ‘Gekruisigde’ lucht. Heidendom is geen atheïsme, maar de religie van de menselijke natuur (M. pag. 29). De moderne heiden voelt zich in de verhalen der Edda nergens afgestoten door iets dat hem vreemd aandoet; veeleer herkent hij zich zelf, evenals de moderne twijfelaar zich het meest voelt aangetrokken tot en als het ware zielsverwantschap heeft met de Griekse tragediedichter Euripides. Laten wij dus eens acht slaan op de hoofdmomenten van de Griekse wereldbeschouwing (vn. Homerus), Edda en daarnaast dan het Oude Testament leggen.

³ Naar aanleiding van en in duidelijke aanknopings aan Dr. Miskotte's boek *Edda en Thora*. Uitg. G.F. Callenbach. Nijkerk 1939.

I. Chaos – Begin

a. Hoe denkt de Griek zich de oorsprong aller dingen? In oude epische gedichten vinden wij volkse verhalen hoe uit de kosmische elementen de eerste goden geboren zijn: Uranos en Gaia, het oergeslacht uit Chaos en uit die oudste godheden de Titanen. Doch één uit het kroost van deze, Zeus, is machtiger dan allen; hij verslaat en boeit de Titanen. En dan begint een eindeloze lijst van afstammelingen van Zeus, waar menige Griekse vorstenfamilie bij aansluit. Maar reeds doemen andere vragen op in de kringen van de opkomende koopmansstand der Klein-Aziatische steden. Niet het antwoord maar het feit van de vraag naar het begin van alles, naar het ontstaan en vergaan der dingen betekent de aanvang der Griekse cultuur, meer speciaal der filosofie. Het zijn de Klein-Aziatische natuurfilosofen die zich met de vraag naar de oergrond der dingen bezighielden en tot verschillende antwoorden kwamen, maar allen zochten zij naar een natuurlijke oorsprong of principe van alle wording, wisseling en verandering in de buitenwereld. De vroegere mythologische wereldverklaring was bij een bonte hoeveelheid van hogere machten die de wereld beheersen blijven staan. Thans wordt het goddelijke uit de ruimtelijke werkelijkheid geëlimineerd. De eeuwige wording van Heraclitus en het eeuwige zijn van Democritus sluiten beide evenzeer de gedachte van schepping uit. Zo vinden mythe en filosofie elkander weer: de wereld is niet door de goden geschapen. Ook de goden zijn geschapen uit dezelfde bezielde materie.

b. En nu de Germaan. Volgens de Edda is er een gemeenschappelijke schoot; uit de samenvloeiing van water en vlam wordt het eerste levende wezen Ymir geboren, de vader der Reuzen, die van geweld leven, en uit een gevaarte van ijs ontstaat Buri, de vader der Asen, die ter wille van orde leven. Ook de Asen en Reuzen komen voort uit een dezelfde schoot, de baaierd: overal is baaierd, maar geen baaierd zonder orde. Nooit is de chaos principieel overwonnen, want zij zelf is de oorsprong aller dingen en de aandrift van alle wording (M. pag. 54v., 76).

c. Daartegenover staat het machtige woord van het Oude Testament: God, de Schepper van hemel en aarde, sluit alle andere goden uit. Door zijn geest en woord regeert hij de wereld. Vanuit het menselijk denken is schepping een onmogelijkheid. De leer der Thora gaat tegen ons instinct in. De god der mythe is voor niemand onaanvaardbaar. De God der Thora kan geloofwaardig worden. Wij komen te staan voor de keuze tussen het Al en Jehova (M. 82).

II. Wording – Geschiedenis

a. De gedachte van het eeuwige worden der wereld is wel het duidelijkst uitgesproken in de natuurleer van Democritus en Epicurus en later in die van Lucretius en zijn epigonen, de latere materialisten. “Niets kan uit niets ontstaan en iets kan niet tot niets worden.” Epicurus wilde de mensen doen inzien dat zij niets hebben te vrezen van ongeziene, goddelijke machten, dat het leven bepaald wordt door toevallige omstandigheden. Bestrijding van de angst voor de dood is zijn hoofdmotief. De natuurverklaring dient slechts om de levensleer te steunen.

b. In de Edda is het wezen der wereld ook een eeuwig worden. De goden zijn geworden en er is een eeuwige strijd tegen de Reuzen, de vernielers, die aan het einde der dagen de macht der goden vernietigen. Elke god is een strijder (M. 85, 91, 92).

c. De God van Israël daarentegen is niet een wordende God, maar ook zijn wereld is niet in wording te denken. Mensen treden in de Thora niet op als helden maar in al hun menselijkheid. Het begint niet met een kosmische catastrofe, maar met de zondeval. In de Richteren wordt geen mythologische strijd, maar een gewone menselijke strijd beschreven.

De vrijheid van de mens wordt een spiegel van de vrijheid van Jehova. De vergoddelijking van het Al is de vernedering van de mens als mens, de scheiding van God en mens, de ontgoddelijking der wereld betekent daarentegen de verhoging, de zelfstandige waarde van de mens. Alleen de Thora kent geschiedenis: de Edda alleen toeval en noodwendigheid, die beide alleen eenzelfde negatieve betekenis hebben (M. 103, 106, 114, 117, 122, 135).

III. Lot – Raad

a. Waar wij de Griekse bronnen opslaan in mythe en in historieboeken, in tragedie en lyriek overall slaat de moira, het lotsdeel van ieder mens, of de tyche, het blinde toeval ons tegen, daarnaast de abstracties Ananke en Heimarmene. De goden hebben voor ieder mens een deel beschikt. Daarnaast is Moira ook de noodlotsgodin die de mens zijn lot toedeelt; nu eens werkt zij met de goden samen dan weer is Zeus van haar afhankelijk. De verhouding der goden tot de Moira is niet duidelijk. Men heeft wel gezegd: de god lijkt in zijn verhouding tot de Moira op een koning die door de wet gebonden is. In elk geval is deze hoogste wet onpersoonlijk. Zeus had als god van het noodlot de bijnaam “morios” en had zijn woonplaats in het binnenste der aarde. Het lot wordt in het dodenrijk bepaald. Het was ook Athene, als godin van de onderwereld, die de heilige olijfboom, genaamd moria, de boom van het noodlot, op de Acropolis aan het Atheense volk schonk. Het noodlot, waarvan ook de peplos, die op het Panathena, een feest, aan Athene gebracht werd, een zinnebeeld was. Ook de drie godinnen van het noodlot, de Parcen (de Nornen der Germanen) zijn dochters van de nacht. De Tyche wordt zelfs genoemd “aller goden tiran”; zij is geen godin, maar het blote geluk; wat vanzelf, automatisch aan ieder overeenkomt, dat is tyche; iets waaraan bijvoorbeeld de wijsgeer Plato niet gelooft (deze spreekt, ter onderscheiding, van anankaia tuche of theia moira, tuche). In later tijd sprak men van de Tyche van een stad⁴ en wijdde men haar een tempel, zelfs in Athene, waar toch de godin Athene altijd de stad beschermd had. Tyche, schrijft Wilamowitz, is werkelijk de exponent voor een nieuwe wereldbeschouwing geworden, toen zij van goed geluk toeval werd, een de wereld beheersende godheid, naast welke geen der oude godheden bestaan kon. Wanneer in het mensenleven de [het] toeval heerst, bestaat er geen goddelijke gerechtigheid en wanneer het succes beslist, bestaat er geen eeuwige zedenwet. In de harten der mensen is deze ongoddelijke god ontstaan.

b. In de Edda blijft de opperste kracht naamloos. Het lot is overmachtig, heeft het leven bepaald en drijft tot onheilsdaad. Waar de Nornen, die gesproken heten uit het geslacht der Reuzen, die geen gerechtigheid kennen, heersen en zelfs de Asen heerschappij voeren bij de gratie der Nornen, is het leven bedreigd, veeg; zelfs de goden, die een middenwereld innemen tussen de mensen en het lot, gaan onder. Maar waar de veegheid van het leven dieper beseft wordt, rijst de trots hoger. In een uitdagend heroïsme heeft de Germaan zich met het lot trachten te verzoenen⁵ (M. 143, 144, 146, 147).

c. Het tragisch heroïsme ontbreekt in de Thora geheel. Ook Israël heeft van dood en vergankelijkheid geweten, maar de lotsbepaling is in de Thora minder een raadsel dan een geheim dat de mens niet mag willen weten. De openbaring is een vrije daad Gods. Het lot wordt gezien vanuit de geschiedenis als heilsgeschiedenis. De Raad Gods is heilsraad. De gerechtigheid wordt niet verslonden door de noodwendigheid, maar wat als

⁴ Waarmede dan weer te vergelijken is de fortuna van het Romeinse volk, “een grote en verschrikkelijke naam”, aan welke naast de dapperheid der soldaten “dank moest gebracht worden voor de overwinning” (Livius, 35, 6, 9 en 38, 46, 4).

⁵ De commandant van de *Graf Spee* “heeft gebogen voor het lot”.

noodwendigheid ervaren wordt, is aan de gerechtigheid onderworpen. De uitverkoren mens der Thora voelt zich klein, de tragisch-gedoemde der Edda voelt zich groot (M. 160, 161, 162, 163, 168, 186).

IV. Heldendom – Gerechtigheid

a. In het epos van Homerus, de oude Griekse volksgedichten en in de liederen van Tyrtaeus en anderen is de voornaamste deugd de dapperheid. Ja, zelfs het woord voor beide is gelijk. De hoofdfiguur der *Ilias*, de held Achilles, is evenals zijn tegenfiguur Hector een zeer tragische figuur. Goede roem te behalen is het hoogste en verkropte boosheid over aangedaan onrecht is hoofdmotief: “niet dat gaat mij ter harte” zegt Achilles, “maar moord en bloed en ellendig gesteun van mannen”. Zij willen ‘held’ zijn, maar weten, dat de sombere dood hen wacht. Door latere Griekse schrijvers wordt deze levenshouding volstrekt verworpen. “Onrecht lijden is beter dan onrecht doen” zeggen Socrates en Plato, maar het oude standpunt van “*der Wille zur Macht*” vindt evengoed zijn vertegenwoordigers in Kallikles c.s.

b. In de Edda schijnt de dapperheid eveneens de voornaamste deugd. In de Germaanse religie komt niet in het gezichtsveld dat deze alleen in zedelijke zin een verdienste kan zijn, laat staan de zelfverloochening. Reuzen en Asen zijn helden. Dapperheid, jongensachtige vreugde aan het avontuur, is het wezen van de strijder. De Germaan is dapper, omdat hij machtig leven met de kans te vallen verkiest boven een onderworpen of een gelukkig leven zonder levensgevaar. Gekwetst eergevoel en verschrikkelijke wraak vernietigen het eigen leven. Zijn koningsideaal is een machts- en geweldsideaal. De koning verstaat het om wapens te kiezen en wonden te slaan. Als deugd het menswaardige is en het tegendeel der deugd het schandelijke, moet er een vast verband bestaan tussen macht en eer. Daardoor wordt bij machtsvermindering het eergevoel mateloos geschokt. Zo wordt de eer een vorm van macht en moed identiek met wraakzucht. Wie van de wil tot macht bezeten is, voelt zich eindeloos bedreigd door een loerende vijand. Zelfs de deugd der trouw is ingeschakeld in de samenhang van macht en eer. De gerechtigheid wordt principieel verworpen (M. 194, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 208, 239, 250).

c. De Oudtestamentische gestalten hebben geen opvallende eigenschappen, die hen geschikt zouden maken als figuren in een heldenepos. Ze worden niet aan anderen ten voorbeeld gesteld. Er is wel sprake van strijd, maar “met God zullen wij heldendaden verrichten”. Het grote probleem voor Israël is niet de eer, maar het recht. De eer wordt de helden geroofd. De strijd is een dienst aan dat leven dat de “weg Gods” is. Noch de moed noch de eer worden ook maar in het minst in het geding gebracht, wanneer het erom gaat om vast te stellen hetgeen goed is. Alle deugden zijn God dienstbaar. Alle deugd betreft zich op de naaste. Macht en recht vallen in God samen. De ervaring van het onrecht, door anderen bedreven, ontslaat nimmer van de verplichting der wet. Tegenover de held der Edda staat de martelaar der Thora, die als een lam ter slachting wordt geleid. Zonder wijsheid en gerechtigheid, zonder een doel dat in het gebod Gods verankerd ligt is een gemartelde geen martelaar, zoals Ambrosius zegt: dapperheid zonder gerechtigheid is de hefboom van het boze (M. 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 226, 227).

V. Loki – Satan

a. De Griekse godenwereld is een reflex van de mensenwereld. De zonde en de strijd, schuld en boete komen in ieder godenleven voor. Die zonde wordt gestraft en straft zich zelf; maar de zonde is niet een individueel zich misdragen, maar een kosmische macht. “Goden moeten

wijzer zijn dan stervelingen” heet het bij Euripides, maar ze zijn het niet. “Wie kan bidden tot zulk een god?” roept Heracles uit. De verwerping der mythe leidt tot ongeloof en het leven blijft even troosteloos. In zulk een wereld hebben alle goden iets demonisch en een bepaalde satan bestaat niet of het moest Prometheus zijn, die zich tegen Zeus verzetten durft. In Vondels *Lucifer* en bij Milton vinden wij Prometheus als gevallen engel terug. Maar de gebonden Prometheus wordt door Heracles bevrijd en de oppermacht van de Olympische God erkennend neemt hij de hem toekomende plaats in de godenstaat weer in.

b. In de gang naar orde is er altijd een rem en bedreiging. Er is altijd een spanning tussen orde en chaos. Odhin, de heerser in het Asenrijk, had Loki, de opperlistige, tot hulp. Loki's karakter is gespleten, hij schijnt boven de orde der Asen uit te willen en wordt heimelijk getrokken tot het gebied der Reuzen. Daarom is hij een hulp én een gevaar voor de Asen. Loki lacht om het geloof aan een nieuwe wereld (M. 262, 264, 265).

c. Volgens de Thora heerst in de wereld geen vrede, maar het demonische heeft geen bestand dan in en tijdens de gang van de Raad en de daad Gods. De satan is een gevallen engel, die nergens de gang Gods kan verhinderen. Dat satan er is, dat de zonde is, is een onoplosbaar raadsel. Alleen het woord van God kan de mens baten. Noch Grieken noch Germanen houden het boze voor anti-goddelijk; maar als men het boze aanvaardt als noodwendig, moet de menselijke geest ook het goede aanzien als zonder bedoeling. Het heidendom heeft geen theodicee nodig en poogt elke teleologie van de geschiedenis uit te schakelen (M. 272, 280, 283, 285).

VI. Walhalla – Paradijs

a. Hoe denkt de Griek over het hiernamaals? Laten wij eerst weer zien wat de Bijbel der Grieken hierover leert. Onder de aarde ligt eerst de Hades, de naam voor de plaats zowel als voor de god, “de onbarmhartige, de meest gehate aller goden”; maar onder de Hades is de Tartarus, “waar de boosdoeners huizen”, zoveel onder de Hades als de hemel verwijderd is van de aarde. Verscheidene mensen zijn bij hun leven aan de ingang van de onderwereld geweest. Daar komen de schimmen tot Odysseus, maar het is een troosteloos tafereel, de ziel van de moeder van Odysseus herkent hem niet, eerst moet zij drinken van het bloed uit de kuil, maar zelfs geen kracht tot omhelzing hebben de schimmen. “Liever dagloner op aarde dan koning in het rijk der schimmen”, zegt Achilles. Evenals bij de deugdleer vinden wij over het hiernamaals bij Plato heel andere beschouwingen, waarin velen “christelijke” klanken herkennen. Met de dood neemt volgens Socrates en Plato de goddelijke bescherming geen eind, maar ook “*im Jenseits*” regeren de goden, die goed en wijs zijn. Daar wacht een verschillend lot de niet-ingewijden en de ingewijden, die louter zaligheid aan de zijde der goden zullen genieten. Wie in het leven voor zijn ziel gezorgd heeft en ze versiert heeft met matigheid, dapperheid en waarachtigheid, mag rustig de dood tegengaan. Maar de doorsnee opvatting der antieken is toch anders en klinkt ons bijvoorbeeld ook tegen uit de gedichten van Horatius: “De bleke dood klopt met de voet gelijkelijk aan de hutten der armen en de paleizen der rijken. O Sestius, die zo rijkelijk met goederen zijt gezegend, de korte duur van het leven verbiedt ons op een lange toekomst verwachtingen te bouwen. Spoedig zal de nacht zich van u meester maken en de schimmen, een ijdele naam en het ijle huis van Pluto.” En evenals Homerus spreekt hij over de meedogenloze Orcus en de eeuwige verbanning.

b. Sterven heet in het oude noorden “in de moederschoot zinken”. Nooit een vrouw, alleen de held, heet het, naar een andere voorstelling, is waard voort te leven in Walhalla. De typisch-heidense gedachte wordt altijd nog het best uitgesproken door het bekende

studentenlied: *Gaudeamus igitur*, eindigde met de woorden: "*nos habebit—humus*" (M. 295/297).

c. Het hiernamaals neemt in het Oude Testament een geringe plaats in. Het paradijs is dat gebied van de 'sjeool', waar de rechtvaardigen wachten op hun vrij spraak (M. 302, 306).

VII. Godenschemering – Koninkrijk Gods

a. Wat is het einde van alles? Ook de goden sterven. Dionysus, de levenwekker, gaat zelf in de dood. De wilde jager wordt zelf gejaagd. In de cultus van Dionysus ontstond de tragedie, waarin niet enkel het lijden en het heimwee der mensen, maar de "wereldwaarheid" aan het licht treedt, van de ontmoeting van leven en dood. Op natuurfilosofisch gebied loopt hiermee dan parallel de leer van het ontstaan en vergaan der werelden, dit toevallig samentreffen van het ordeloos in beweging gebrachte.

b. In de Edda is het einde van alles de terugkeer tot de chaos. De dood van Baldr, het werk van Loki, is het centrale moment in de tragedie van de wereldondergang. Ook het noodlot van de goden nadert verwoestend. Vandaar de eeuwig tragische stemming (M. 317, 322).

c. In de Thora loopt de wereld uit op de komst van het Rijk Gods. Dienen doet men alleen Jehova, zeker om zijn wezen, maar meer bepaald om zijn grote daden en vooral en beslissend om de Toekomst die Hij schept (M. 324, 337).

Zo hebben wij de onoverbrugbare tegenstellingen leren zien. Het streven van de mens naar de volkomenheid op elk gebied, met het bewustzijn ze nooit te kunnen bereiken, is zijn Sisylphuskuwal. Godsdienst of godendienst is de angst van de mens voor het tot aparte machten versplinterde absolute. Zoekend naar zijn eigen zelf, naar de waarheid, de grond van zijn bestaan, schept hij goden. Bij de primitieve mens in het algemeen is het bovenmenselijke allereerst angstaanjagend. De mens gevoelt dat hij onmachtig staat tegenover de hem omringende wereld. In het fluisteren en het ruisen der bossen meent hij dat verderfelijke machten sluimeren. De onmetelijkheid van de ruimte en het heenvlieden van de tijd doet hem klagen over de onbegrijpelijkheid en ijdelheid der wereld. Hij ziet een onmeedogende macht met zich spelen en zoekt die macht door offers te verzoenen of ontkoming in een andere wereld. De hem bedreigende natuurmachten personifieert hij; wij kunnen spreken van geesten, demonen. De theoretiserende cultuurmens ziet het anders. Voor hem openbaart de macht van het eeuwige, oneindige, absolute zich in wetenschap en kunst. Hij zegt met Goethe: "Wer Wissenschaft und Kunst besitzt, der hat auch Religion. Wer diese beiden nicht besitzt, der habe Religion". De gedachte aan het absolute verontrust hem niet. Het bewustzijn van het absolute drijft voort, stelt zijn eisen op de gebieden van theoretische waarheid, ethische goedheid, esthetische schoonheid, maar hij blijft rustig-methodisch vragend tegenover het absolute. Het denken leidt tot een laatste antwoord. Alles vindt zijn plaats in het systeem. De godsdienst is opgegaan in cultuur.

Maar er is ook nog een andere houding tegenover het absolute mogelijk. Door ons praktisch bewustzijn leren wij de vertwijfeling kennen. Het specifiek-religieuze zondebegrip is verbonden met het bewustzijn van de noodwendigheid van een crisis, een breuk met het verleden. De mens kan het conflict van zijn leven niet daardoor verhelpen dat hij het in een filosofisch systeem opheft, dat hij werkelijke spanningen in filosofische spanningen oplost. Het menselijk leven krijgt zijn beslissing in de verhouding van mens tot mens, de ontmoeting van ik en gij, in de dienst aan de naaste. Deze mens voelt zich tegenover het absolute intellectueel-verpletterd en ethisch-schuldig. Zijn godsdienst gaat niet op in cultuur, maar hij is de bekroning van het geestesleven en wel allermeeft van de zedelijkheid.

En nu is het wel duidelijk dat de Grieken al spoedig boven het eerste stadium zijn uitgekomen, maar dat zij boven het tweede niet hebben kunnen uitkomen. Er zijn wel aanwijzingen, dat zij in die richting gingen. Een man als Plato stond er dichter bij dan een man als Hegel en in de mysteriën was dit streven al heel duidelijk. De mysteriegodsdienst heeft in het leven der Grieken zeker meer betekend dan de lectuur zou doen vermoeden. De Griekse mythologie heeft in het leven der Grieken misschien maar heel weinig te betekenen gehad. De godsdienst stond los van het zedelijk leven, was een uiting van levensvreugde.⁶ Het christendom heeft hier pas de radicale ommekeer gebracht. Alleen het christelijk geloof spreekt van: schepping, Raad Gods, gerechtigheid, satan, paradijs en Koninkrijk Gods. En zo zijn Griekendom en Germanendom één niet alleen in negatieve zin, in hun instelling tegenover de Thora, maar ook in positieve zin. “Wir sind im Stande gewesen, den Hellenen in die Seele zu sehen, weil wir Germanen waren”, schreef Wilamowitz in 1923 en bekend is het woord van de Führer over een “Kultur, die Griechen- und Germanentum gemeinsam umschlieszt”, maar daarmee dan ook tevens het moderne heidendom vertegenwoordigt. Het heidendom spreekt van chaos, wording, lot, heldendom, godenschemering; het houdt zich bezig met grootse ondernemingen, het bouwt huizen, plant wijngaarden, bezit grotere rijkdom dan allen voordien, ook staat haar de wijsheid ter zijde — maar als het begint te overwegen de arbeid en de inspanning — “zie, het is alles ijdelheid en najagen van wind, er is niets onder de zon, dat de moeite waard is”. De arbeid is ijdel en vermoeit zo en het leven is zinloos. Alleen dan krijgt het leven zin als het gericht is op een doel, alleen dan is de arbeid niet ijdel wanneer dat geschiedt “in de Heer”, gericht op het Koninkrijk Gods.

2. Herlevend heidendom en humanistische opvoeding.

Reeds een enkele maal kwam de vraag op of uit de bovenstaande beschouwingen ook consequenties voortvloeien voor de praktijk. Wordt onze opgroeiende jeugd niet gedrenkt in de cultuur der ouden? Brengt dit geen grote verantwoordelijkheid mee voor ouders en leraars? Hoe moet de houding zijn tegenover de klassieke schrijvers? Waarom laten wij de jongens en meisjes met hen kennis maken? Met welk doel?

In het Neohumanisme van de 2de helft der 18e eeuw nam de verering der Grieken zelfs een religieus karakter aan.⁷ In het Griekse volk werd bewonderd de plastische rust, de schone eenvoud, de harmonische vorming, de ideale volmaaktheid, de vereniging van het ware, goede en schone. Zo was er geen beter middel om de mens op te voeden tot humaniteit dan de studie der Griekse Oudheid, speciaal der Attische in de 5de en 4de eeuw v. Chr., die geest en gemoed, verstand en hart, ziel en lichaam ontwikkelt. Grieken en Romeinen gaan in kunst en beschaving de Joden ver te boven. Door het lezen der klassieke schrijvers moest men in hun geest trachten door te dringen, de jeugd in aanraking brengen met hét mensheidsvolk: de Grieken, de beste vertegenwoordigers der mensheid.⁸

De grondige studies der 19de eeuw brachten heel wat verandering teweeg: de Griekse oudheid werd ingeschakeld in heel het Middellandse-Zeegebied; zowel lokaal als temporeel verbreedde zich de horizon (Klein-Azië, Tweestromenland, Hellenisme). Zo bezweek het Griekse cultuurideaal voor de kritiek. De klassieke oudheid kon het ideaal der opvoeding niet blijven, al werd de cultuurhistorische betekenis er niet minder om geschat, als basis van onze cultuur. Studie der Grieks-Romeinse wereld bleef eis als voorbereiding voor iedere wetenschappelijke studie.

⁶ Prof. H. Bolkestein, *N.R.C.*, 2 Dec. '39.

⁷ Zie Bavinck, ‘Klassieke opleiding’ in *Verz. Opst.* pag. 233v.

⁸ E. Smedes, *Naar de kosmisch-humanistische school*, pag. 11 en 53.

Toch moeten wij er ons goed rekenschap van geven dat het oude humanistische ideaal nog altijd bij verdedigers van het gymnasium nawerkt. Als specimen hiervan volg hier een aanhaling uit een boekje van 1922: “Beschaving is een samengaan van fijngevoeligheid en naastenliefde, welke hem, die daardoor wordt gekenmerkt, in staat stelt, zich te verplaatsen in de gevoelens van anderen, de noden van anderen te begrijpen. — Door welk onderwijs kan de zo-even gedefinieerde deugd beter worden aangekweekt — dan door de studie der klassieke talen en der Oudheid, door het lezen van Homerus, Vergilius, Plato...? De opvoedende kracht van het gymnasium is hierin gelegen dat het humanistische element erin domineert. — De leerlingen zullen slechts dan een klassieke opvoeding ontvangen, wanneer hun leermeesters, blijk gevend zelf van de antieke beschaving te zijn doordrongen, in het dagelijks leven de harmonie en de orde zoeken te realiseren, waartoe het voorbeeld van Hellas en Latium ons aanspoort, classici, wier voorbeeld getuigt van de onsterfelijke waarde van het klassiek ideaal. — “O Pallas Athene! Gij, die het edelste in de mensen doet ontwaken en schoonheid aan wijsheid weet te paren. O, schenk ons de kracht om het juk van Mechane af te schudden!”⁹

Lijnrecht daartegenover schreef reeds Kuyper in 1898: “Als de keuze gesteld wordt tussen de schone kosmische zin van Griekenland met zijn blindheid voor het eeuwige en de M.E. met haar blindheid voor het kosmische, doch met haar mystieke liefde voor de Christus Gods, dan looft elk kind van God op zijn sterfbed én Bernard van Clairvaux én Thomas van Aquino hoog boven Heraclitus en Aristoteles. De pelgrim die deze wereld doorwandelt zonder zich om haar behoud en lot de bekreunen, is altoos idealer figuur dan het Griekse wereldkind dat in Venus-dienst religie, in Bacchus-dienst de ere des levens zoekt en zich vleit in heroënaanbidding, zich wegwerpt in hetaerenverering en zich ten slotte verdierlijkt in pederastie. — Maar wat ik beweer, is, dat de éne Aristoteles meer van de kosmos verstaan heeft dan alle kerkvaders tezamen — dat eerst door het terugvinden van Aristoteles weer ernstige studie ontwaakte”.¹⁰

En ook ons kan zijn woord nog weer de weg wijzen. De antieke mens als ideaal, Pallas Athene als leidsvrouw moet afgewezen worden, maar ook het woord van Hieronymus: “Wat gemeenschap heeft het licht met de duisternis? En wat samenstemming heeft Christus met Belial? Welke betrekking bestaat er tussen de psalmen en Horatius? tussen de evangeliën en Maro? tussen de apostelen en Cicero?”, is éénzijdig waar. Want het is de vraag in welke zin? Is het te doen om de rechte kennis van God en zijn dienst, om de rechte zelfkennis, om de zaligheid der zielen, dan zullen wij niet naar Athene gaan, maar naar Jeruzalem. Maar vraagt ge naar wat men noemt natuurlijke gaven, naar schoonheid van taal, naar voortreffelijkheid van stijl, naar kennis en wetenschap op het gebied van het aardse leven, ga dan naar Athene.¹¹

“Zo dikwijls wij derhalve”, schrijft Calvijn, “de heidense schrijvers ter hand nemen, moeten wij door het licht der waarheid dat in hen een wonderlijke glans afstraalt, vermaand worden dat de geest der mensen, hoezeer ook van zijn rechte staat afgefallen en verdorven, nochtans ook nu nog met uitnemende gaven Gods bekleed en versierd is. Indien wij Gods Geest houden voor de enige oorsprong der waarheid, zo zullen wij de waarheid, bij wie die ook gezien wordt, niet verwerpen noch verachten. — Ja, wij zullen de geschriften der ouden

⁹ Maas Geesteranus, *De klassieke opvoeding*, pag. 7, 8, 69, 62.

¹⁰ *Het Calvinisme*, pag. 109/110.

¹¹ Zie voor deze passage en de citaten van Hieronymus en Calvijn, Dr. J. A. Voltjer, ‘De wetenschap v. d. logos’. In *Verz. redev. en verh.* pag. 36—39.

over de rechtsgeleerdheid, de wijsbegeerte, de redeneerkunde, de geneeskunde en de wiskunde niet kunnen lezen dan met een zeer grote bewondering. Alle gaven van kennis en wijsheid, ook bij de ongelovigen, zijn stralen van goddelijk licht: alles wat waar en moed en schoon is, is uit God.”

Wat dus blijft is dit: Onze tegenwoordige cultuur wortelt in de Grieks-Romeinse oudheid. En wie haar grondig wil verstaan dient de oudheid te kennen of althans zo toegerust te zijn dat hij haar kan leren kennen. In de bestudering van de antieke mens vindt het gymnasium haar concentratiegedachte. Van het grootste belang is dus hoe men de mens, en dan wel speciaal de antieke mens, beschouwt.¹² En hier ligt onze taak.

De enige Griekse auteur die alle leerlingen van het gymnasium meer of minder goed leren kennen, is Homerus. Vanaf de 4e klas wordt hun ingeprent dat Homerus mooi is. Een goed leraar zal hen ook de schoonheid van Homerus werkelijk doen aanvoelen. Maar dat kan toch niet het enige doel zijn. Ze zullen ook oog krijgen voor het “menselijke” van Homerus. Het zijn geen boekenhelden die voor ons optreden, maar in hun smart en in hun trots, hun ergernis en hun vreugde voelen wij ons één met die mensen van voor 30 eeuwen. Ze staan dus dichterbij dan Mozes en Abraham, want zij zijn evenmin als wij geloofshelden, het zijn al te menselijke mensen. Zedelijk voorbeeld zoeken wij hier tevergeefs, om het gemis waarvan Plato Homerus als jeugdlectuur volstrekt verwierp. De helden van Homerus kunnen onze helden niet meer zijn; zulke helden willen wij niet meer zijn. Zij leven zich dóód. En zo kunnen wij onze leerlingen alleen maar wijzen op het uiteindelijk in-sombere van al deze levens. O, ik weet wel: er is een boek te schrijven over “*Die Schönheit Homers*”, maar zoudt ge met Homerus als enige lectuur de gevangenis in willen gaan?

Gelukkig te prijzen zijn de alfa's. Zij gaan tenminste het leven in met enige kennis van Plato en Herodotus. Laat ik maar niet spreken over de tragici. Want wat komt daar in de praktijk van terecht? — Bij Plato komen de hoogste problemen aan de orde en hier vindt de leraar — althans bij een belangstellende klas — gelegenheid om op voetspoor van Socrates te pogen geestelijke vroedvrouw te zijn voor de geestelijke ontwakende en tot rijpheid komende jeugd. Daar liggen de mogelijkheden. Maar welk een verantwoordelijkheid! Welk een tekortkomingen! Elk ondoordacht woord kan schade doen. Ik noem slechts de platonische vraag: waar komt de kennis vandaan? of de socratische spreuk: niemand zondigt met opzet, of het op velerlei wijze uitgewerkte dogma van Plato: onrecht lijden is beter dan onrecht doen.

Deze enkele punten mogen duidelijk maken tot welke vragen schrijver dezes kwam na lezing van Dr. Miskottes boek. Misschien kan het een aansporing zijn tot een meer grondige beantwoording van de vraag hoe een christen humaniora in een tijd van herlevend heidendom moet doceren.

Dr. A. Samsom, *Stemmen des tijds – Maandschrift voor christendom en cultuur*, 29ste jg. 1940, nr. 1, 56-72.

*Dr. A. (Antonie) Samsom (1898-1968) was classicus, o.a. schrijver van een Griekse grammatica (1941).
Stemmen des tijds verscheen van 1911-1942.*

¹² Zie Sizoo, ‘De klassieke opvoeding’, in *Anti-Rev. Staatskunde*, Nov. '27, pag. 442/443.

29 Edda en Thora

Dr. K.H. Miskotte, predikant te Amsterdam, heeft een merkwaardig boek geschreven onder de titel *Edda en Thora*. Een boek dat de verdienste heeft zich niet met de gebruikelijke zottepraat van de verschijnselen van onze tijd af te maken, doch een ernstige poging bevat om de stuwende kracht achter die verschijnselen op te sporen en haar aard te bepalen. Hét verschijnsel van onze tijd dat de aandacht van ieder denkend mens gevangen houdt, is het nationaalsocialisme en dit is dan ook het onderwerp van Dr. Miskottes boek. Miskotte ziet dieper, zoals wij reeds zeiden, dan menig ander schrijver. Heel wat dieper bijvoorbeeld dan de in alle democratische landen tegenwoordig hemelhoog geprezen Duitse renegaat Rauschning, die zijn fantasie niet verder weet omhoog te stoten dan tot de kreet: Nationaalsocialisme is Nihilisme! Terwijl hij, op de keper beschouwd, niets anders aantoont dan de ons reeds jaren klaar voor ogen staande waarheid: dat het nationaalsocialisme nog wordende is, nog geen definitieve vorm heeft gevonden, nog niet tot een denksysteem is verstard en zijn begrenzingen, ook voor de scherpste waarnemer, nog in nevelen zijn gehuld. Hetgeen vanzelf spreekt voor een zo ingewikkeld complex van oude en nieuwe voorstellingen als het nationaalsocialisme is en dat in zijn tijd en op zijn wijze voor het humanisme bijvoorbeeld eveneens heeft gegolden. Iedere poging derhalve om het nationaalsocialisme te verklaren als een tijdelijke afdwaling van de menselijke geest, welke door “tegenpropaganda”, door verstandelijke redeneringen e.d. weer “gezond” — d.w.z. humanistisch — kan worden gemaakt, is belachelijk van naïveteit en een denkend mens onwaardig. Miskotte doet daaraan dan ook niet mee. Hij schetst het nationaalsocialisme als de herontwaking van de in de eeuwen sluimerende Germaanse geest, als de wederopstanding van de gestorven gewaande levensvisie der oude Germaanse volken, zoals de Edda ons deze in de meest zuivere vorm heeft overgebracht. De levensvisie van de onverschrokken Held, van de Eer tot in den dood, van Dapperheid als hoogste deugd, van “*Sinn der Erde*”, van Noodlot en van Strijd. Daartegenover de geest der Thora, de bron van onze West-Europese cultuur, de geest der naastenliefde, der opheffing van het geringe en geminachte, der waardering voor het alledaagse leven. Kortom tegenover elkaar: Edda en Thora, Mythe en Geest, afgodendienst en aanbidding van de Eeuwige, mensenwaan en eeuwigheidsbesef, heidendom en christendom. Of, toegepast in de praktijk van het politieke leven: nationaalsocialisme tegenover democratie. Welke conclusie, hoewel niet in de eerste plaats in de bedoeling liggend van de schrijver, de lezer met nadruk wordt gesuggereerd te trekken. Al met al een visie op de strijd van onze tijd welke boven de alledaagse kletskouserij uitgaat en tot nadere bezinning dwingt. Onze overwegende bezwaren tegen de zienswijze van Dr. Miskotte zullen wij een volgend maal kortelings samenvatten.

Volk en Vaderland, 9 februari 1940, 1

Weekblad van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. *Officieel orgaan van de NSB, verschenen 7 januari 1933 – 6 april 1945. ‘VoVa’ is niet meer op Edda en Thora teruggekomen.*

30 Poging om het nieuwe menstype van de totalitaire staat als variant van de heiden te herkennen. Vergelijking van Germaanse en Israëlitische Religie.

Dit boek, zegt de schrijver, de bekende Amsterdamse predikant dr. K.H. Miskotte, bedoelt een poging te zijn het nieuwe menstype, dat zich voordoet in de totalitaire volksstaat, te herkennen als een variant van de heiden en het mogelijk te maken tot objectieve klaarheid te komen omtrent de vraag wat heidendom eigenlijk is en wat in het bijzonder het Germaanse heidendom is. Wie echter menen mocht dat het woord 'heidendom' hier in denigrerende zin gebezigd wordt, vergist zich. Heidendom is voor de schrijver geen atheïsme maar integendeel "een zeer stevig geloof, geen liberalisme of libertinisme, maar een steeds op staatsverbinding en staatsverering aangelegd communaal leven, kortom: heidendom is de religie van de menselijke natuur."

Hij wijst het van zijn rechtzinnig standpunt natuurlijk in alle opzichten af, omdat het een kruistocht is tegen de "vreemde God" van Israël, die ook de God is die de kerk belijdt, doch roept uit: "Wij willen het heidendom eren, wij willen leren het opnieuw te zien!" Ter bereiking van dit doel gaat hij over tot een vergelijkend onderzoek van de Edda, de laat-IJslandse verzameling van mythische gedichten, waaraan de huidige vernieuwers van de Duitse geest een hoge waarde toekennen, en de Thora, de heilige leer, de Pentateuch, "de vijf boeken van Mozes".

Wat de Edda betreft wordt dit onderzoek vrijwel beperkt tot het, tot de Edda-liederen behorende, eschatologische gedicht: de Voluspá, dat handelt over de ondergang der wereld in een strijd tussen goden en reuzen en de daarop volgende verjonging der aarde en verder tot aanverwante uitingen van het Germaanse leven. Op de vraag waarom niet christendom en Germanendom doch Thora en Edda vergeleken worden, volgt het antwoord dat een omschrijving van het wezen der Thora mede een omschrijving van de vooronderstellingen van het Evangelie en van de kerkelijke verkondiging inhoudt. Het is hem dus genoeg Edda en Thora naar het gehalte te vergelijken.

Natuurlijke mens

Wat in het kort en gevolgelijk onvolledig gezegd in dit boek betoogd wordt is dit: de heiden blijft zichzelf in wezen gelijk. Of het de heiden geldt van gisteren, heden of morgen doet weinig ter zake. Hij is de "natuurlijke mens", de tegenpool van de "geestelijke mens", d.w.z. van de bekeerde mens. Het woord bekering moet gelezen worden als "omkering" en duidt de veranderde instelling van het individu aan. De natuurlijke mens vormt zijn God naar het wereldbeeld dat hij voor ogen heeft: de geestelijke keert alle waarden om, want door het geloof in de Openbaring (en juist dit geloof in de Openbaring maakt hem van een natuurlijk tot een geestelijk mens) kan hij uitgaan van God.

Van dit standpunt gezien redeneert de schrijver dus volkomen juist wanneer hij zegt: Heidendom is Mythos van het Al (d.i. 'God' als verbeelding van de wereldwerkelijkheid); Jodendom profetie van die Verwachting; Christendom getuigenis van vervulde Verwachting. Ter recht verstand van het woord "mythe" zoals het in het werk gebruikt wordt diene dat er onder verstaan moet worden samengroeiing van ding en betekenis. Dat God en aarde en landschap, leer en levensgevoel één zijn, geldt voor alle heidendom, en de geestelijke mens kan daarom zeer gevoelig zijn voor de schoonheid van het heidendom, omdat ook in hem nog veel van de oude Adam steekt.

Het hierboven aangeduide standpunt wordt bij de vergelijking van de Germaanse en Israëlitische religie uiteengezet in hoofdstukken, die tot titels hebben: In den Beginne, Het Worden; Het Lot; De Deugd; De Weerstand; Het Generzijds en De Voleindiging. Deze vorm was waarschijnlijk geboden omdat het werk ontstaan is uit voordrachten die in 1934 in Nederland en in 1937 in verschillende steden van Nederlands-Indië gehouden zijn. In elk van die hoofdstukken wordt eerst behandeld wat over het onderwerp in de Edda, dan wat erover in de Thora gevonden wordt en in die twee delen worden ook de structuurverschillen van het bepaalde thema geconstateerd. Daarbij sluit dan een telkens met Herkenning betiteld gedeelte van het hoofdstuk aan, waarin de lijnen doorgetrokken worden tot op onze tijd en waarin de meeste aandacht besteed wordt aan de Edda. Deze “herkenning” betreft in hoofdzaak die trekken die én overeenkomen met de Edda én door de woordvoerders der nationaalsocialistische wereldbeschouwing als bij uitstek Duits worden beschouwd. Een eenvoudige zeggingswijze behoort niet tot de deugden van dit in vele opzichten voortreffelijke boek. Het is van zuiver intellectueel standpunt uit geschreven en het bevat zoveel theologische en andere vaktermen dat niet goedschiks beaamd kan worden dat de schrijver zoals [de] bedoeling was erin geslaagd is “algemeen verstaanbaar” te zijn “voor hen die met deze dingen meer of minder ernstig bezig zijn”.

Heidendom

Daarentegen is de grote verdienste van het geschrift ons aan de hand van een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie voor ogen te stellen wat, van rechtzinnig christelijk standpunt, “heidendom” — afgezien van de consequenties die daarmee in een bepaald staatsbestel verbonden worden — in wezen is en dat dit gedaan wordt op de meest ernstige wijze en zonder van het heidendom een karikatuur te maken.

Men ziet dat heidendom dan als een geweldige macht in onze dagen. Een grote sacrale strijd is uitgebroken, niet tussen Germaanse en Joodse religie, maar tussen Mythe en Logos, tussen Edda en Thora, tussen heidendom en Israël en ten slotte... tussen mens en God. Want, zegt de schrijver, Chaosbegin en Woordbegin, Wording en Geschiedenis, Lot en Raad, Heidendom en Gerechtigheid, Loki en Satan, Walhalla en Paradijs, Godenschemering en Koninkrijk Gods zijn onoverbrugbare tegenstellingen. Het construeren van een niet-Israëlitisch christendom is onmogelijk, de structuren der Thora zijn de vooronderstellingen van de christelijke boodschap.

De niet dogmatisch aangelegde mens zal bij veel van wat in dit boek gezegd wordt verbijsterd het hoofd schudden en zich in wanhoop afvragen waar de schrijver het eigenlijk over heeft. Het wezensverschil tussen Thora en Edda zal hem, de theologisch ongeschoolde, trots de moeite die aan de uitlegging besteed werd, niet geheel klaar en duidelijk worden. Maar wanneer hij het boek na lezing dichtgeslagen heeft, zal het hem misschien gaan als ons en zal hij tot de conclusie komen dat de geleerde schrijver, naast vele andere dingen zij het dan tussen de regels door, ook te kennen heeft willen geven dat het moderne Duitsland zich op een doolweg begaf toen het, steunend op de bloed-en-bodem- en de rassentheorieën, en de bijstand inroepend van Oudgermaanse goden, het kernpunt van de Thora: “de Tien Geboden”, de grondwet van de Westerse cultuur, wel liet blijven gelden voor de enkeling, maar ze, voor een gedeelte tenminste, voor het maatschappelijk leven van onwaarde verklaarde, daarbij vergetend dat de maatschappelijke samenleving uit individuen gevormd wordt.

De Locomotief, 23 februari 1940, 2.

Dagblad voor Ned. Indië vanaf 1845, van 1863 tot 1940 en van 1947-1956 als De Locomotief, uitgegeven te Semarang. Auteur onbekend.

31 Edda en Thora, door Ds. K.H. Miskotte (Callenbach, Nijkerk, 1939).

Een boek dat uitzonderlijke eigenschappen in zich verenigt: Tegelijk het resultaat te zijn van een gebiedende, innerlijke drang bij de schrijver én van zijn even veelomvattende als diepgaande studie; tegelijk een schat aan wetenswaardigs te bevatten en toch boeiend te beantwoorden aan zijn hoofddoel, dat een geestelijke strekking heeft; zonder overdrijvingen strijdbaar te zijn doch ook tegenover eigen geestelijke omgeving van zeldzame moed te getuigen.

Deze eigenschappen nu, toegepast op een zó belangrijk onderwerp, maken het werk van Ds. Miskotte tot een dat wellicht langer het veld zal houden dan de meeste tijdspiegels-en-noodkreten waar onze dagen zo rijk aan zijn.

De strekking van het boek is, kort samengevat, deze:

Wij zien het optreden van het (meest nationaalsocialistische) moderne heidendom in het algemeen, zijn gedrag tegenover het Jodendom in het bijzonder, en wij vragen ons af: Hoe komt dit? De schrijver concludeert dat de kern in het wezen der moderne heidenen zich min of meer bewust in natuurlijke tegenstelling weet tot de kern van het Jodendom, de Thora.

Hierbij staat voor hem het werkelijke christendom op de grondslagen van de Thora.

Wanneer hij nu de kern van het Germaanse heidendom (het minst onduidelijk tot ons gekomen in de IJslandse mythenverzameling, de Edda) en de Thora onderzoekt en daarna vergelijkt, bevindt hij dat deze moderne heidenen *gelijk* hebben door in de Thora een volslagen tegenstelling tot hun wezen te zien. Met andere woorden: De Thora (en dus volgens schrijver het christendom) is aan het oorspronkelijke Germaanse wezen vreemd.

Daarom staat ieder nu voor de taak de eisen van de Thora en de grondslagen van de Edda voor zichzelf te verduidelijken en dan te bepalen welke zijde hij kiest. Want moge de Thora in wezen revolutionair zijn tegen het natuurlijke heidendom der mensen, de schrijver sluit het bijvoorbeeld voor de Germaan volstrekt niet uit dat deze — zij het in christelijke vorm — zich aan de zijde der revolutie tegen het heidendom aan de kant van de Thora schaart.

De tijd is echter voorbij om gevaarlijke vermengingen van deze twee tegenstellingen in stand te houden of zelfs te bevorderen. Hier is het dus een niet-Jood die, ten opzichte van een Europees verschijnsel, van dissimilatie spreekt! Consequent hiermee bevat het slot dan ook een vermaning aan de christelijke kerk om te kiezen en het wezen der Thora weer tot grondslag te nemen.

De opstelling der gedachten is zeer geslaagd. In enige inleidende hoofdstukken legt de schrijver rekenschap af van zijn beweegredenen, zijn methode en zijn wetenschappelijke hulpmiddelen. Hier worde kort aangegeven dat hij, wat de Thora betreft, daaronder verstaat: "De vijf boeken van Mozes", maar zich voorbehoudt ook de verdere Bijbelboeken in de stof te betrekken, wanneer deze duidelijk de strekking der Thora voortzetten. Van dit voorbehoud maakt hij een meer dan ruim gebruik, zodat men al lezende de indruk krijgt dat ongeveer even goed van 'Edda en Tenach' had kunnen worden gesproken; en dit te meer nu bijvoorbeeld het Job-vraagstuk, dat toch in de Thora niet zozeer wordt behandeld, ook alle

aandacht ontvangt! Ook verwijst de schrijver naar Talmoedplaatsen en chassidische en modern-Joodse uitingen, gewoonlijk zeer juist aangevoerd.

Hierop volgt de hoofdinhoud, waarover aanstonds, en daarna vinden wij de concluderende hoofdstukken.

De eigenlijke inhoud van de studie is ondergebracht volgens voor zichzelf sprekende titels: In den beginne (Chaos en Schepper); Het Worden (Kosmologie en Geschiedenis); het Lot (Schicksal en Raad Gods); de Deugd (Heldendom en Gerechtigheid); de Weerstand (Loki en Satan); het Generzijds (Walhalla en Paradijs); de Voleinding (Godenschemering en Messiaans Rijk).

Op elk dezer onderwerpen is een driedeling toegepast: Edda, Thora en Herkenning. In Herkenning wordt nagegaan hoe het Germaanse Europa in zijn eigen wezen (of in het nieuw-Duitse wezen) reageert op de kerninvloeden van Edda en Thora, en wat ten slotte de weegschaal in een bepaalde richting doet overslaan.

Omtrent de hoedanigheden werd in de aanhef van deze bespreking reeds iets gezegd. Zij mogen duidelijker uitkomen wanneer wij enkele grepen uit de inhoud zullen doen. Vooraf ga nog een opmerking over een betrekkelijke uiterlijkheid. De schrijver citeert de Edda en de latere Duitse geschriften en in het algemeen alle Germaanse materie in het Duits, behalve waar het Nederlandse of Franse bronnen betreft. Tenach en de chassidische bronnen citeert hij eveneens bijna uitsluitend in het Duits, en wel volgens de vertalingen van Buber-Rosenzweig of Buber alleen. Vooral het nieuwe heidendom verliest inderdaad veel van zijn 'verve' als het niet in het Duits wordt gelezen en misschien komt het ook het levendige contrast ten goede, in één taal de gedachtewereld van Edda en Thora naast elkaar te plaatsen. Daarom is het ietwat verwarrend dat af en toe een stuk Nederlandse Bijbelvertaling voorkomt.

De aard der verwerkte stof doet intussen wel uitkomen dat een beroep wordt gedaan op bepaald ontwikkelden. Zo men niet verondersteld wordt alle geciteerde denkers en publicisten zelf te kennen, dan toch wel zich reeds thuis te voelen op het gebied van het denken. Ondanks de boeiende stijl zal dus de lectuur van dit werk slechts boven een bepaald niveau van ontwikkeling meer algemeen ingang vinden. Wie nu, bij een bespreking, de inhoud nader wil brengen tot zijn lezers, moet wel zéér de verleiding kunnen weerstaan al te veel ruimte op te eisen voor het doen van aanhalingen — vele met instemming, andere omdat zij in elk geval zo typerend zijn. Het is juist daarom dat ik een korte samenvatting van de strekking en iets over de hoedanigheden liet voorafgaan: Strekking en hoedanigheden zijn waarlijk belangwekkend genoeg om hem die voelt dat hier een reële en ons allen van nabij rakende strijd wordt uitgevochten, ertoe te brengen zelf het boek te lezen. Zó heb ik ook voor mijzelf veel meer aantekeningen gemaakt dan hier een plaats kunnen vinden. Gegeven het feit dat de schrijver de Thora als een der beide partijen in het geding heeft aangewezen voelen wij als Joden ons terstond betrokken bij hetgeen hij daarover zegt. Daarvan zal ik trachten een denkbeeld te geven door aanhalingen voornamelijk uit de Thora-gedeelten der middenhoofdstukken.

Bij de schrijver gaan de Edda- aan de Thoragedeelten vooraf; dat ik hier deze volgorde omkeer is Joods-logisch: Wij Joden zien deze dingen (ondanks ook onze vatbaarheid voor heidendom) van de Thora uit. (Waar de schrijver in zijn tekst de eeuwige Naam naar zijn letters weergeeft, vervang ik dit in mijn citaten door Hashém).

(In den beginne). (Pag. 63). In den beginne schiep Hij, die wij reeds van elders, nl. uit de theofanie, kennen, hemel en aarde. Het gaat hier waarlijk niet om een 'theïstische' wereldbeschouwing, laat staan om een staal van verklaring aangaande het ontstaan der wereld, maar om de belijdenis dat Deze, die in de geschiedenis met Zijn verkiezing scheidend

en richtend intrad, ook de Schepper der wereld zijn “moet”... Het duidt aan dat bestaan en bestand, kracht en orde in de natuur evenzeer en op soortgelijke wijze één zijn als de geschiedenis, het drukt uit dat de grenzen niet “toevallig” zijn, dat de “Diepte” niet in zichzelf “*schöpferisch*” is, dat God is vóór de schepping en de schepping vóór hetgeen men... ook in het scheppingsverhaal van Genesis de “chaos” noemt. (Hier volgt de vertaling van Ps. 104, vs. 6/9).

Hashém is — paradoxaal gezegd — een ‘menselijke’ god. En dat is precies het omgekeerde van de heidense conceptie, want Hij is gans en al geen mens gelijk Thor of Odhin en toch op de mensen, op het mensenleven gericht. Hij is een menselijk god, omdat hij de god der geschiedenis is.

Overigens draagt hij juist al de trekken van het bovenmenselijke en onmenselijke, en wijzen alle beelden áls beelden met hun beeldkracht heen naar een Onthevenheid, waaraan menselijke gedachten bezwijken of waarvoor zij omkeren. Ben ik slechts een God van nabij en niet ook een God van verre? (Jer. 23: 23) “God is groot, wij begrijpen het niet.”

Hashém Elohim is een God die in plaats van moeizaam, gemakkelijk, plotseling en speels schept, door zijn woord, door zijn adem... Verre van de *tehoom* te zijn, “scheldt” hij de tehoom (tiamat, oermonster, baaierd, afgrond); in plaats van geteld te worden is hij het die telt. In al het bruisen van zijn macht (ruach = “*Geistbraus*”) houdt hij het woord, is hij de rede.

(Pag. 73) “Ruach” en “Dabar”, “geest” en “woord” zijn de krachten van Hashém die in de wereld werken. ... Ook is hij niet ver en onbekend; zijn “Sein” is tegelijk “Dasein”, namelijk tegenwoordig bij en voor Zijn volk... Maar hij is “heilig”, zó hangen “heiligheid” en “scheiding” tezamen dat zij een structuur vormen die ruimte laat voor het... heil. Want tot hun heil is het dat Israël gezegd wordt: gij zijt mensen! (Ezech. 34: 31). (Vergelijk hier onze lofzegging Hamavdil, en Aboth III, 18, zeer belangrijke uiting van R. Akiba. S.P.).

(Pag. 79) En het heidendom heeft een oneindige schoonheid. De daverende heldensagen komen uit de bergen, het smekend gebed en de onderworpen psalm ontstaan alleen in steppe en woestijn. Men beleeft “de éénheid van wil en gletsjer, van gedachte en bergkam of “plateau”. De Godsleer der Thora werd echter over bergen en zeeën door alle landen gedragen; wat met haar vermogen de meest verschillende stammen der aarde aan te spreken samenhangen moet.

(Het worden). (Pag. 103) De God van Israël is niet een wordende God; maar ook zijn wereld is niet in wording te denken. Het Hebreeuws heeft zelfs geen woord voor “godin”.

(Pag. 104) In de Thora wordt de mythe van binnenuit omgevormd en uitgehold. Wij zeggen niet teveel wanneer wij zeggen: dáárin ligt de meest ingrijpende revolutie die ooit in het menselijk geestesleven heeft plaatsgevonden, een onherroepelijk keerpunt. ... Het leven, dat beweegt, is óns leven. De wereld is zelve zo stil, is verstild, stil-gemaakt sedert onheuglijke tijden. Wat er geschiedt is geschiedenis. — Het toneel is klein geworden, maar helder verlicht. ... De natuur is achtergrond, bijna coulisse geworden. De beweging is beperkt en innerlijk overtroffen en achterhaald door de geestelijke bewogenheid, de innerlijke strijd. Mensen treden op in hun menselijkheid. Niet bij voorkeur als helden. ... Zij hebben met elkáár te doen. Zij dalen en stijgen en vallen aan en door elkaar... Maar de wereld zelve is zuiver, de sterren en de zeeën en de dieren.

(Pag. 111) De zijde der schepping die naar ons is toegewend, is de zijde waar zij reeds plaats geeft aan de mens en wat hij zal hebben te doen. (Vooral leze men hier de mooie verklaring op de Sabbat-psalm, S.P.)

(Pag. 115) Ook de staat dus is als “gewoon” bouwsel van mensenleven een stuk van de heilsgeschiedenis, voor zover het volksleven onderworpen is aan de ordening van Hashém's verbond, hetwelk een samengaan is van zeer ongelijke partners, waarvan de ene immers is de gewone mens, het gewone volk, dat in zijn gewoonheid “geheiligd”, afgezonderd, geroepen en gewijd werd, met het oog op een bepaald, niet door mensenoverleg mede beïnvloed doel.

(Pag. 120) In dit verband behoort gewezen te worden op de Sjechina, de “heerlijkheid” Gods, die in onderscheiding van Zijn “Heiligheid”, op de aarde en in de tijd gezien worden; Tijd en aarde hangen namelijk juist daarin samen dat zij samen op de openbaring der Sjechina zijn aangelegd. Het perspectivisch middelpunt van de tijd en de zin der aarde ligt in het openbaar-worden van de Sjechina.

Op pag. 139 geeft de schrijver een citaat uit Ziegler, *Gestaltwandel der Götter*, waarin op wilde wijze het ja zeggen op al wat gebeurt wordt beleden: “ein Jasager zu einer Wiederkehr des Gleichen, der ware Weltbejaher, Weltschöpfer, Welterschaffer schlechthin”, waarna Ds. Miskotte vervolgt: “Wij treden in een andere wereld, als ons verkondigd wordt dat de verborgen dingen zijn voor de Heer onze God, maar de geopenbaarde voor ons en onze kinderen tot in eeuwigheid, om te doen al de woorden dezer Thora” (Deut. 29: 28). Het werkelijke gebeuren in alle gebeuren is stil, terwijl het de mens niet bestemd is in vrede te zijn, tenzij dan in zijn roeping. Zo leert ons de vreemde leer der Thora de ervaring van het worden aan ons voorbij te laten gaan. (Waarna de schrijver zeer schoon op deze plaats, I Kon. 19: 11/13 — de opdracht aan Elia — aanvoert, om te besluiten: Een stem; een opdracht; de geschiedenis, de heilsgeschiedenis, gaat voort.

(Het Lot) (Pag. 160) Israël heeft waarlijk ook van de dood geweten en de vergankelijkheid gezien. Met ontstelde ogen. — Het lijkt soms of Israël in alle ernst meent dat de dood er niet moest zijn, dat de dood op een ondenkbaar ‘historisch’ moment in de wereld, althans in de mensenwereld, wederrechtelijk is binnengeslopen.

... de lotsbepaling is in de Thora *minder een raadsel, dan wel een geheim*. Enerzijds laat zich het geheim niet raden en verwacht men ook de onthulling niet, anderzijds verheft het geheim de overleggingen in een andere orde, namelijk die van de min of meer persoonlijke verhouding.

(Pag. 177, nadat de vertaling — door Buber-Rosenzweig — van Jacobs worsteling met de Engel is gegeven): Zulke dingen “vertelt” ons de Thora. Deze “*erzählende Philosophie*” in een ‘gewoon’ verhaal verkondigt ons de God die méns wordt, met de mensen lotgemeen, onderliggende onder de mensen, om, overwonnen, het ware Aangezicht van het lot te doen lichten: dat zij gezegend zijn.

Hierbij dient aangetekend dat de Jacob die in de Thora leeft toch van de “God die méns wordt”, “onderliggende...” zou hebben opgezien; een uitlegging trouwens die door de tekst volstrekt niet wordt gegeven. Elders is toch ook de schrijver van het “bode” zijn der als “mannen” optredende engelen doordrongen.

(De Deugd) (p. 214) De patriarchen! ook de “grootste”, Abraham, kan als symbool van deugd niet dienen, is anderzijds weinig strijdbaar; een herdersvorst, een onwillekeurige vrede-stichter, een ongeduldige, een onbegrijpelijke, en wat niet al, zou men van hem kunnen zeggen, zónder dat het naar de bouw der Thora iets wezenlijks uitsprak over hetgeen het leven van deze “vader” heeft bewogen en vervuld. Terstond verheft zich hier het grote woord, dat hij Hashém “geloofde” en dat dit geloof hem tot rechtvaardigheid is gerekend. (Gen. 15: 6). Wij zijn hier zó ver van het mythisch bewustzijn dat ook de meest formele vergelijking falen moet.

(Pag. 216) Wanneer dan Hashém als eigenaar der aarde het deel van andere volken neemt, om het aan Zijn volk in beheer te geven, dan stelt hij voorwaarden die in de Wet zijn neergelegd. Is Israël niet aan de grond gebonden, Hashém is nog veel minder aan Israël gebonden. (Hierop kom ik aan het einde van dit opstel nog terug. S.P.) — Het grote probleem voor Israël is niet de eer, maar het recht, zij het een recht dat slechts betrekkelijk algemeen-menselijke trekken vertoont. De waarde en waardering van het leven hangt aan de tsedaka, de rechtvaardigheid, die Hashém eist. Daarom: de eer wordt de helden geroofd, hun grote vaart geremd, hun hoge toon vernederd.

(Pag. 217) Niet te vergeten! de vrouw treedt hier op, niet in de vorm van een ook maar enigszins matriarchaal te noemen samenleving, maar als “moeder in Israël”.

(Pag. 218) Deut. 6: Hoor, Israël, Hashém, uw God, is een éniġ God, daarom zult ġij Hashém liefhebben met geheel uw hart. — Zijn inzetten houden, Zijn gebod bewaren. — Het Schemaj kan men als Israëls geloofsbelijdenis beschouwen. De éénheid Gods is de éniġheid Gods, en de éniġheid Gods drukt geen numerieke eenheid, geen eenvoudige substantie uit, maar de onvergelykelykheid van Zijn Wezen, die de onvergankelykheid van Zijn deugden insluit. Gods deugden scheppen deugd. (Hier sla de lezer in ons Kol-Nidré Machzor, het grote gedicht op van Salomo Ibn-Gabirol: *De Koningskroon* S.P.). Welverstaan: gerechtigheid is niet een abstract ideaal, maar een toestand, “*das mögliche Reich*” (om met Kant te spreken). En niet mogelijk vanwege een bijzondere aanleg van de mens, maar krachtens de roeping en bestemming, die werkzaam worden in het geloof en de gehoorzaamheid aan deze God. Zo schiep de Thora op aarde de majesteit en de verfijning van het zedelyk bewustzijn. ... Het gebod is niet gegeven als een aanwyzing, hoe de mens zichzelf verdedigen of hoe hij zichzelf heiligen kan; het gebod is niet een wijze om via de naaste zélf een vrome man te worden of te blyken. Wel is het gebod slechts een onderdeel van de Thora, de Leer, de Verkondiging en in zoverre beduidt de deugd een verhouding tot Hashém, een actualisering van het berith, van het verbond. Dat alle “zonen Israëls” broeders zijn en dat ook de “cher” (vreemdeling) van deze broederschap niet geheel werd uitgesloten, betekent niet een in zichzelf-rustende humaniteit, maar de verheerlijking van deze God, die de Schepper is, die ook Israëls volksbestaan heeft geschapen, uit het Niet heeft voortgebracht.

Bij deze opmerkingen omtrent het wezen der mitswoth en de aard van het verbond wil de bespreker één aantekening plaatsen: Het ingrijpend-*belangrijke* van het gebod, zowel om zijn functie als om het grote aantal der geboden waarmee wij voortdurend in aanraking komen, had in de loop van het gehele boek meer moeten blyken. Want juist *dit* is een wezenskenmerk van de Thora, en ik wijs hierop omdat een der hoofdconclusies van het boek is dat de kerk weer tot de basis der Thora moet terugkeren. Welnu, indien de reële macht, het grote en brede fundament van het Gebod daarbij niet (of slechts belijgend) werd opgenomen, zou de Thora haar regenererende functie, tot teleurstelling der wederkerenden, zeker onvoldoende vervullen. Kort: Tot de wereld-teshoewa behoort herstellende eerbied voor Gods *dienstplicht*, toe te passen in *godsdiensplichten*. En zéker behoort dit alles tot de Thora.

(Pag. 224) De ‘gewone’ mens is de heilige mens, de ‘gewone’ staat is de rechte staat. De kunst is evenwel ‘gewoon’ te worden. Geen mens, geen volk vermag dat uit zichzelf; want de bedwelmeling, de waan en de doem van het sacrale, van de afgodische verenging of even afgodische verwijding der grenzen ligt van nature over ons allen. Israël alleen is ‘gewoon’ geworden.

Dit ‘gewoon-worden’. Mijn gedachten gaan terug naar een 35 jaar geleden. Jongens zeurden bij hun vader om padvinder (toen een nieuwigheid) te mogen worden. “Je leert er flink zijn en goede daden doen” enz. enz. Antwoord van de vader: “De kunst is om flink te zijn en goede daden te doen zonder speciaal pakje aan”. Een intuïtief-Joods inzicht, ook in zoverre dat (het deugdelijke in de padvinderij niet te na gesproken) de vloek van het speciale pakje-dat-bijzondere-deugden-aanduidt eerst later gebleken is.

(Pag. 254) Wij menen, dat de hypostasering van de strijd, de vergoddelijking van de eer en de moed zeer nauw samenhangt met de structuren: mannenvriendschap en gezin. — De Thora is niet alleen in historische, maar ook in fenomenologische zin: patriarchaal. Het gezin is de kern van de samenleving, ook geestelijk en politiek; de deugden die daar bloeien zijn de algemene deugden, die op alle terreinen van het leven een belofte hebben.

(De Weerstand). (Pag. 272) Volgens de Thora, de heilige Leer, heerst in de wereld geen vrede; dat de vrede ontbreekt ligt niet aan de aard der schepping; de strijd in de natuur verstoort de vrede niet. De leeuwen brullen om hun spijs van God te begeren; in de nacht gaan de wilde dieren uit, als de zon opgaat, trekken zij zich terug; dan gaat de mens uit tot

zijn arbeid. (Ps. 104: 21—23). In de natuur is de mogelijke Sabbat verwerkelijk. Nu zoekt de geschiedenis de Sabbat voor de mensen.

Wanneer t.a.p. de schrijver zoveel nadruk legt op de hogere stemming die de Germaan ondervindt in de natuur, in welke hij zich als het ware voelt opgaan, terwijl uit het Thora-wezen meer begrip voor de beheerste natuur zou voortkomen, dan zal hij toch, in samenhang met het zo juist geciteerde, niet ontkennen dat *uit* de Thora een zeer speciale waardering van de wilde natuur, nl. als de reeds bereikte Sabbat, kan ontstaan, en ook, blijkens zovele voorbeelden, is ontstaan. En hoe komt het dat in gevallen waarbij de natuur de techniek weerstaat, wij vanuit de Thora innerlijk wel eens voor de natuur partij kiezen? Omdat wij niet bij de natuur gedesinteresseerd zijn. Integendeel, ook haar Sabbat is een groot beginsel, en onze reactie is er een op het (niet speciaal Germaanse) tot afgod maken van de op zichzelf niet schuldige techniek.

(Pag. 281) Evenwel zijn er trekken van overeenkomst tussen Satan en de “godeloze”. De “godeloze” toch is de bondsbreker. En hij heeft met de Satan de rebellie gemeen. De “godeloze” is niet de onzedelijke, hij is de verachter van de genade van zijn verkiezing; daarom is hij alleen in Israël mogelijk. De heidenen zijn in deze zin géén godelozen. Zoals Satan alleen in de hemel mogelijk was, zo is de godeloze alleen op het erf van het verbond mogelijk.

(Het Generzijds) (Pag. 308) Over doodsverachting en doodsangst moeten wij handelen. Wie de dood vreest, heeft het leven lief; wie de dood veracht, veracht het leven, tenzij hij een ander, beter leven verwacht. Beide moet waar zijn. — Maar wij denken aan Jehuda Halevi's *Zionide* als uiterste tegenbeeld: het verlangen naar het aardse, het werkelijke Jerusalem; de pelgrimstocht als een gevaarlijk avontuur, ondernomen om op de plaats der Openbaring te sterven. — Het zo veelszins misverstane Israëlisch realisme is mede oorzaak van dit geducht zich vastklampen aan het leven. — Geen groter vergissing bijkans dan de mening dat Israël in die zin een Oosters volk zou zijn, dat het de wereldvlucht zou hebben verkozen, de “verlossing” en de mensen zo zou hebben geleerd.

(Pag. 310) Alles wat verwant is aan de Thora-structuur herkennen wij daarentegen aan die zorg voor het mensenleven, die tussen een Indisch ontzien van het leven in alle vormen en een eudaimonistisch levenselixer-brouwend ‘amerikanisme’ in, zich handhaaft met ethische waardigheid.

(Voleinding) (Pag. 324) Gods weg is in de wereld, door de wereld, niet van de wereld. “Malkuth Hashém”, het leven der voleinding, het vredesrijk, zal het rijk en het werk zijn van Diezelfde, die zijn volk uit het donker Mizraïm heeft uitgeleid.

Op pag. 339 gaat de schrijver enigszins uitvoerig in op het (in zijn boek, dat van de Thora uitgaat, niet zo actuele) theologische verschil tussen Jodendom en christendom, voornamelijk aangaande de heilsverwachting. Ik geloof niet dat de zaak waarmee het boek zich bezighoudt zou worden verduidelijkt door kritische bespreking hiervan.

(Tweespalt en afval) (Pag. 346) De uitlegging van het N.T. mag, hoezeer de heilsfeiten die het verkondigt nieuw zijn, nimmer in strijd komen met de *grondstructuren van de Thora*.

(Cursivering van S.P.).

(De scheiding der geesten) (Pag. 388) Dat de kerk zich niet zo vreemd voelt tegenover het heidendom, volgt uit haar belijdenis, dat wij van nature allen heidenen zijn en dat — zij het met gewichtige varianten — de visie van de religie der gojim over heel de wereld overeenstemt. Daarentegen begrijpt de nieuwe mens van het fascisme de leer der Thora *niet*. (Laatste cursivering weer van de schrijver).

De belangstellende Joodse lezer had enigmater het recht op deze nog zéér beperkte citatenkeus uit de verhandeling over de Thora, zijn levensleer-en-grondwet. Wat echter het Germaanse heidendom betreft zal ik zulk een gang door het boek niet ondernemen: het

oud-Germaanse is voor ons op het niveau van het wetenswaardige. Daarom mag ik verwijzen naar het boek zelf, dat dit wetenswaardige helder en overvloedig voorzet. En ik bedoel dan ook niet dat men die gedeelten bij de lectuur zou mogen overslaan. Wanneer dan de schrijver nagaat hoe dat oude heidendom zich heeft uitgewerkt in het *nieuwe*, verschijnen aspecten die ik niet buiten deze bespreking zou mogen laten; al voel ik het ook als een bezwaar tegen de begripsvorming bij Ds. Miskotte dat hij die nieuwe uitwerkingen te veel eer geeft, te veel ernst toekent. Want weliswaar werken de *leiders* met het Oud-Germaanse en vertonen zij ongetwijfeld ook vele daarmee overeenstemmende kenmerken... doch niet mogen wij vergeten hoe hun macht en invloed eerst geweldig werd door (en hoe hun propaganda buiten de Duitse grenzen ook veelal berust op) de door hen verwekte *opstand der onfrisse kleinburgerlijken*, wier wezen (als zij dat hebben) *evenmin contact heeft met de Edda als met de Thora*.

Zijn die leiders niet tegelijk over-geniale leerlingen gebleken van de moderne (Godbetert ook op hogescholen gedoeerde) 'wetenschap der reclame', d.i. techniek van het ontdekken en gebruiken der zwakke plekken in 's mensen karakter en oordeelsgeve?

(In den beginne) (Pag. 76) "Chaos" betekent vrijheid en dwang, tegenover orde en gehoorzaamheid. Is de wereld tot op haar grondvesten en tot in haar uiterste vormen geestelijk doordacht, dan blijft aan de mens de taak zich in dit geheel, zij het op een eigen wijze, in te voegen. Is de wereld naar zijn grond van geest verlaten of gespleten naar de stambomen van Ymir en Buri (de reuzen en de goden; het elementaire en het uit het elementaire stammende met geest begaafde; S.P.), dan staat de mens waar hij staat in wezen alleen en het leven als zodanig is bedreigd. Want de beslissing verblijft steeds bij wie "toevallig" de overmacht heeft.

(Het worden) (Pag. 132) Doch, hoe sterker het besef leeft van de grenzeloosheid van het Worden, des te meer wordt het onvermijdelijk de tijdelijk-gegeven grenzen te verabsoluteren. Daaruit vloeit de verheelijking van de Staat voort, die nergens minder te verdedigen is op redelijke gronden en juist daarom apodictisch en fanatiek moet optreden.

(Het Lot) (Pag. 178) Een ander woord voor lot is örlog, oudhoogduits urlag, wat iemand toegelegd is (veelbetekenend verwant met het Zweedse 'lag' dat... wet weergeeft; S.P.); het is niet toevallig dat de betekenis verschoof naar ons 'oorlog'; strijd als oer-feit en zijn uitkomst, zegepraal of nederlaag, is ident met wat ons beschikt is: "Schicksal". Het ligt ertoe van het Oer af, dat er oorlog is.

(Pag. 185) De gemeenschap volgens de Thora is gebouwd op het gezin en niet op de mannenvriendschap. Dus ook op die "deugden" die in de gezinssamenhang worden verondersteld, geëist en gekweekt. — De mannenvriendschap, incidenteel, op een geregelde of perverse wijze 'natuurlijk', leeft van de wederkerige bewondering van eenzijdig-uitgegroeide, grootse deugden. Daarmee treedt men het Schicksal tegen in een andersoortige houding van vrijheid; volk en vaderland worden een bleek begrip tegenover de partij der helden, "*das Wir*".

(De Deugd) (Pag. 235) Opgeroepen werden wij om, hoe dan ook, gevaarlijk te leven, ofschoon de "jood" vraagt waartoe men zich in gevaar zal begeven. Doch deze vraag is minderwaardig, is de vraag van een minderwaardig ras. Leven zonder lust tot gevaar zou de erkenning betekenen van de wezenlijkheid der grenzen. "Gevaar" krijgt een sacrale klank; het roept en rechtvaardigt de daad.

(Tweespalt en afval) (Pag. 346) ... kan men afleiden, hoeveel feller de reactie van het latente heidendom zou zijn geweest indien de kerkelijke prediking trouwer en beslist zich door de Schrift had laten leiden. ... het is, historisch gesproken, dank zij een zekere mate van ontrouw en onbeslistheid dat een radicale crisis eeuwenlang werd voorkomen.

(Pag. 358) Maar is het mogelijk weer heiden te worden? Wanneer men daaraan twijfelt zet een ander pogen in. Dit ander pogen is de crisis van het mensenleven, die eerst op rekening van Israël geschoven werd, tot een duurzaam kenmerk van al het geschapene te verheffen...

(Pag. 360) En is het niet in de “Biedermeyer”-tijd, dat voor brede kringen althans van de burgerij een evenwicht bereikt schijnt? Uit de krachten der “Aufklärung” komt een glans en wijding over het gewone leven. De bekoring van deze tijd ligt hierin dat iedere geestelijke beslissing op goede, humane gronden schijnt opgeschort. Er ontstaat een “Geheimreligion der Gebildeten”. Maar merkwaardigerwijze staan dáár *afvalligen uit het Jodendom* in de eerste rijen. En zij weten dat het eigenlijk niet aangaat beslissingen van deze aard op te schorten. De tweespalt die hún leven verscheurt, gaat mogelijk 'nog dieper dan die waarover wij tot nog toe spraken’.

(Syncretisme) (Pag. 380) Wanneer zal er aan het vermoeiende, halfslachtige, tweedrachtige syncretisme een radicaal einde komen? Als het heidendom zichzelf aanvaardt zonder kwaad geweten en als tegelijk (en liefst eerder) de kerk haar prediking over de gehele linie *opnieuw laat normeren door de wezenlijke gestalte der Thora*. (Cursivering van S.P.)

(De scheiding der geesten) (Pag. 395) Met de leer van het *kwalitatieve* (cursivering van S.P.) “é Chad” is de kerk in staat de ban te breken van een innerlijk-onmogelijk compromis. De verkondiging van de God der Thora werkt schiftend en scheidend.

(Pag. 397) Een noodzakelijke schifting gaat hier en daar ook dwars door de jonge Luther heen. Niet geheel ten onrechte beroepen zich de “Duitse christenen” op hem en niet alleen ter zake van het antisemitisme. *De structuren der Thora waren hem onklaar*. (Cursivering van S.P.)

(Pag. 400) De varianten der menselijke religie op één noemer te brengen, dat is alleen mogelijk vanuit een ‘metareligieus’ gegeven. Het totalitaire begrip: ‘heidendom’ daagt in Israël.

(Pag. 404) Opvallend blijft de bestrijding van kerk en filosofie in één adem, de verbinding in verwerpende zin van ‘theoretisch en christelijk’, in prijzende zin van ‘irrationeel en Duits’, de totale verloochening van het kenkritisch idealisme, de hoon op elk streven naar objectiviteit, billijkheid, bezonnenheid. — Maar dat moet op een perversiteit der geesten uitlopen en op een catastrofe voor staat en volk beide. De mythische animositeit tegen de wetenschap is gevaarlijker, naarmate men gedwongen is haar ongebondener de vrije loop te laten. — *Onwillekeurig gaat de vervalsing van het intellect voort*.

(Pag. 419) De zin der nieuwe diastase van de kerk ligt in het Sjeer-Jasjub, “een rest keert weer”, een rest blijft. Het is een wonder te achten indien wij geloven en in het geloof staande blijven. Men kan zich die rest kwantitatief nauwelijks te klein voorstellen.

(Pag. 421) Hiermede besluit het boek; geciteerd is Jesaja 19: 24-25 i.p.v. 19: 18vv.; *volledige* vertaling van de aanhef zou luiden: Op die dag zal Israël, *derde náást Egypte en Assur*, een zegen zijn, enz. S.P.) Dan zal er nog hoop zijn voor de wereld, die nu aan de mythe schijnt teloor te gaan of zichzelf opheft in een laatste, krampachtige vertwijfeling.

In die dagen zal Israël een zegen zijn
in het midden der aarde,

(der aarde) die de Heer der Heerscharen zegent met de woorden:

gezegend zij Egypte, mijn volk,
en Assur, mijner handen werk,
en... Israël, mijn erfenis.

En toch, nu dit boek niet slechts een wetenschappelijke bedoeling heeft, doch een strekking voor alle denkende tijdgenoten — nu het een oproep is om voor zichzelf twee standpunten te verduidelijken en er daarna één te kiezen in frontlinie tegenover het andere — nu is er reden een ernstige vraag te stellen: *Heeft de schrijver ligging en richting der frontlinie juist aangegeven?* Laten wij ervan uitgaan dat hij die der Thora vrijwel heeft benaderd in die

kenmerken waarin zij het anti-heidendom is; en dat hij ook veel heeft weergegeven van wat de Thora, mits aanvaard, de mens thans op te dragen heeft. Dan nog zou het de strijd der Thora kunnen verzwakken zo de tegenlinie, het heidendom, anders bleek te lopen dan in dit boek aangeduid.

Enkele twijfelingen die op dit punt bij mij zijn opgekomen bij het lezen van het boek wil ik daarom enigszins gesystematiseerd hier laten volgen.

1. Verhouding tussen Edda en Duitsers. Uit de door de schrijver aangevoerde plaatsen blijkt niet overtuigend dat de diep-heidense, maar ongetwijfeld *groot*-kosmische zijde van het Germaanse geloof, zoals die voornamelijk spreekt uit de eerste helft van Saemunds Edda, met name ook uit Voluspa, en waarop de schrijver de ernst van het nieuwe heidendom baseert — dat déze zijde ook gemeengoed was bij de *Zuid*-Germanen, de voorvaderen der tegenwoordige Duitse volkeren.

Dat de mythen, die een “Recke”, een Über-Mannetjesputter-in-de-krijg (om het triviaal maar duidelijk te zeggen) tot vereerd onderwerp hadden, steeds ook in Duitsland verbreid waren, is bekend (vgl. pag. 204). Maar hoe staat het met die eerste, grootse helft der werkelijke *goden*-sagen? Donar en Wodan werden op het vasteland aanbeden, maar was, volgens duidelijke bronnen, de “notie” van het kosmische aan de gedachtevlucht van de Voluspa toe? En, Ds. Miskotte, zoudt gij in de tegenwoordige gedragingen der *Scandinavische* volkeren, die naar taal en ras veeleer de erfgenamen van die Edda zijn, *de spoorslag tot het schrijven van uw boek hebben gevoeld*? Bestaat er voor het stellen van deze vragen reden, dan óók voor de conclusie dat de tegenwoordige terugkeer, zo niet tot Siegfried, dan toch tot de Nornen, althans ten dele een in de loop van ruim een eeuw in bepaalde kringen kunstmatig *aangekweekt middel* is, dat hoogstens het Berserkerdom, maar niet het grootaangelegde, “ernstige” Germaanse heidendom uit de *Duitse* diepten is herrezen.

2. Verhouding tussen strijd- en vredesmentaliteit. Vooral bij de behandeling van het onderwerp “de deugd” gaat de schrijver ervan uit dat de Germaanse geloofswereld is gebaseerd op de strijd. Strijd heeft zijn eigen norm, nl. het te niet doen van alle overige menselijke normen. Terecht wordt gewezen op het bijna behagelijke uitweiden in afgrijselijkheden als van de strijd wordt verhaald. Strijd is ook oorzaak dat de “trouw” in de Germaanse mythen een zeer betrekkelijke is.

En toch lijkt het mij dat wij het vaderschap voor deze, ons weer zo bekende, mentaliteit niet geheel bij de Edda moeten zoeken. In de Edda treffen wij wel degelijk besef aan van ‘normale normen’. Wanneer in Voluspa, bij het voortschrijden van de Godenschemering, wordt gedicht:

“Daar zag zij (de zieneres) waden
Door zware stromen,
Mannen, meinedigen
En moordenaars
En zij die verlokken
Een anders vrouw...

Broeders worden der broeders
Moordenaars,
Zusters-zonen
Verbreken de bloedsband!
Hard is 't in de wereld,
Ontucht véél!
Bijl-tijd! Zwaard-tijd!
Schilden worden gespleten.

Storm-tijd! Moord-tijd!
Tot de wereld invalt.
Dan zal geen man
De ander sparen!"...

dan worden hiermede categorieën van mensen en tijdperken aangeduid die de dichter eenvoudigweg érg, en ábnormaal vindt.

Ongetwijfeld, naast deze grondslag van levensnormaliteit, was inherent aan het Germaansheidense wezen een geweldige frequentie van haat, wraak en strijd. Dan was alles toegelaten. Daarvan was de uiterste consequentie het merkwaardige (en door de schrijver slechts terloops behandelde) verschijnsel van de Berserker, de noordse 'amokmaker', de geheel vecht-waanzinnige. De Berserker was een min of meer geëerd man, die zichzelf tot deze 'trance' kon opwerken en die Scandinavische bronnen zó omschrijven: "De bleke berserker bijt in de rand van het schild".

Het vereren van haat en strijd en de consequentie dat in de strijd "niets te dol" is, kan dus mede worden toegeschreven aan Germaanse invloeden, die levenskrachtig zijn gebleven, doch niet aan de invloed van de *Edda* in het bijzonder, die zich daarin *ten goede onderscheidt van het moderne heidendom*. Zegt de schrijver zelf niet: (Pag. 406) "...om hals-over-kop, met de hielen in de lucht, zich terug te storten in het *wilde* begin. Op deze wijze vindt men ook de *eigen* goden niet terug!" (Cursivering van S.P.)

3. Het probleem van het nieuwe heidendom. Maar mét dat al staat de mensheid voor het zeer concrete verschijnsel dat het nieuwe heidendom de caritas en het verantwoordelijkheidsbesef voor de naaste als in zelfbevrijding volledig wegwerpt. Hiermede doemt een belangrijke vraag op: Heeft de schrijver bij zijn streven tot de bronnen terug te gaan misschien één bronrivier te weinig gevolgd? Heeft hij misschien andere heidendommen dan het Germaanse te weinig belangrijk geacht? (Ik veroorloof mij hierbij *énkele* uitingen bij de schrijver niet te laten opwegen tegen zijn *overwegende* aandacht voor het Germaanse). Mogelijk komt juist de Jood — omdat de Thora in de loop der eeuwen met zovéle heidendommen werd geconfronteerd — tot deze vraag. Terstond zij toegevoegd dat ik daarbij vooral denk aan het *Romeinse heidendom*, zó als het was toen de Romeinse civilisatie haar invloed had verbreid over alle gebieden waar nu West-Europese volkeren wonen. Juist in dit Romeinse heidendom ontbrak (afgezien van een gematigd humanisme tussen sommige "beschaafde kringen" *onderling*, een humanisme, waarvan de "gepacificeerde" volkeren maar weinig bemerkten) de morele rem ook in vredesomstandigheden. Romeins *imperiaal* heidendom werkte met goden in wie niet meer werd geloofd, doch die werden gehandhaafd als symbolen van *succes der amorele macht*. Niet wie een "Recke" was, wie, om met de schrijver te spreken, tragisch-Germaans strijdende onderging, maar hij die technisch de overmacht had, de *keizer*, was reeds *bij zijn leven* een god. Herkent gij hier niets? Juist *dit* heidendom is zo gemakkelijk te transponeren tot het vergoddelijken van allerlei andere, midden in het leven geplaatste en ten dele op zichzelf *onmisbare* grootheden, als genot, lichaamsgezondheid, het seksuele, wetenschap, kapitaal, techniek. alles dingen waarmee Europa — gezien vanuit de leer, de Thora — werkelijk *heidendom* bedreven heeft en bedrijft. Als Germaan heeft de schrijver misschien te weinig gedacht aan het klassieke en toch nog zo levende *dienen* van *afgoden*, een andere, meer statistische, maar minstens zo verleidelijke vorm van heidendom.

Dit heidendom nu behoort evenzeer als dat van de *Edda* tot de geestelijke voorvaderen van het moderne. Als de dragers van Gods dienst hun tegenstanders, de moderne heidenen, simplistisch aangrijpen op hun Oud-Germaans heidendom, dan onderschatten zij in de eerste plaats machtige reserves aan de overkant: reserves aan Romeins heidendom.

Ten tweede zouden zij, *ten onrechte*, alleen oer-Germaanse, en bijvoorbeeld *niet* de Romaanse volkeren (die toch al heel weinig resten van de verheerlijking van Odin, Thor en Sigurd in zich hebben) gaan aanzien als vatbaar voor heidendom.

Doch ten derde zouden zij — Europeanen — dan blind zijn voor zwakten in *eigen* geestelijke bewapening. Zij zouden het feit miskennen dat Romeins heidendom, ook in normale en vreedstijden amoreel, ook *buiten* maniakaal-heidense kringen machtig is. Wanneer Cicero in een politiek-demagogische rede Jupiter aanroept, in wie hij niet meer gelooft... dan roept de een of andere Amerikaan de “technische vooruitgang” nog aan, als bepaalde arbeids-onmenselijkheden moeten worden goedgepraat. Het verschil is niet groot.

In onze liturgie (ochtenddienst van de laatste Pesach-dag) uit de Middeleeuwen bezitten wij enige dichtregels, sprekend van de Messiaanse tijd:

Dan opnieuw brengt Hij (God) de volkeren een zuivere, gezamenlijke taal bij,
Om allen te kunnen aanroepen de Eeuwige Naam —
En verachtend verwerpen zij *ieder zijn zilveren afgoden en ieder zijn gouden afgoden*.
En neigen één schouder tezaam, om Hem in ontzag te dienen!
In ontzag en siddering zal één volk Hem als Koning huldigen
En ons zal Hij hebben gemaakt tot één volk:
(Zach. XIV, 9) Op dien dag zal de Eeuwige-Aanwezige één zijn, en één Zijn naam!

Vaststaat dat de opbouwers van het Nazi-heidendom het *reeds* onder de Europeanen verbreide Romeinse arena-heidendom consequent amoreel hebben gebruikt — minstens in gelijke mate als het Berserker-Germanendom — als klankbodem voor hun propaganda en als zaaigrond voor hun succes; het herrezen “*vae victis*” is er een logisch uitvloeisel van.

De strijd gaat niet tussen Thora en Edda, maar tussen Romeins-Germaans heidendom in zijn uitgroei van eeuwen (half-toevallig druk zwaaiende met de vaan van de Edda!) en de Thora met haar consequenties.

Te begrijpen *is* het dat Ds. Miskotte, nu de Kerk inderdaad over grote wereldgebieden ondervindt wat “Galoeth-positie” wil zeggen, en nu *hij* de Kerk als gefundeerd op de Thora ziet, haar als een “Israël” beschouwt. Wat echter *onze* Galoeth-positie betreft, de schrijver, die zozeer overtuigd is dat de Thora van ons eist “gewone mensen” te zijn, zal inzien welk een geweldige plicht op het Joodse volk rust, om naar mensen-mogelijkheid een opbouwend einde te maken aan onze abnormale situatie. Want deze verhindert ons “gewone mensen” *in de zin der Thora* te zijn.

Daarom: Ondanks, nee juist *dóór* de aandacht van Israël voor deze Zionistische plicht, blijft Israël *hét* Israël in deze baaierd, in deze strijd. Doch Joden én Christenen zullen, zowel bij hun *innerlijke* worstelingen als bij hun *uitwendige* verdediging, de aard en de *uitgestrektheid* van het heidendomsfront in het oog moeten houden. In hoeverre het *dóórdringen* van dit besef bij hen die het heidendom afwijzen *zal* leiden tot een dienst Gods die véél bewuster en veeleisender in het leven ingrijpt — zoals door Berdadjew ontwikkeld in zijn *Nieuwe Middeleeuwen* — dit is een vraag welke in deze boekbespreking te ver zou voeren. De *pretentie* daartoe (zie ook pag. 414/415) volgt in elk geval uit het weer aanvaarden van de Thora.

Onze slotsom moet dus zijn dat Ds. Miskotte, naast een diepe en toegepaste analyse van één heidendom, een fors en omlijnd denkbeeld heeft gegeven van wat *niet*-heidens, wat afwijzing van alle heidendom is: de Thora! En dat het boek ook voor ons kwaliteiten bezit om nader te brengen tot Gods gebod: “*dag en nacht de Thora te overdenken*”, een gebod, dat steeds geldt, maar: “im lo achshav, emataj”, “zo niet nu, wanneer dan wel!”

S. Pinkhof, *Ha'ischa – orgaan van de Joodse vrouwenraden in Nederland*, jg. 12, 1-3-1940, 70-76.

Salomon (Sally) Pinkhof (1893-1945) was dichter en journalist. Hij was redacteur van het Nieuw Israëlitisch Weekblad en redacteur binnenland van het door de Joodsche Raad (1941-1943) uitgegeven Het Joodsche Weekblad. Pinkhof kwam januari 1945 om in het commando Oranienburg. Postuum verscheen van hem het ooggetuigenverslag Bergen-Belsen. Het maandblad Ha'ischa verscheen van 1929-1940.

32 Edda en Thora

Onder de vele pogingen die de laatste tijd gedaan zijn om zulke vage en moeilijk definieerbare begrippen als 'Germanendom' of 'Nationaalsocialistische geest' nauwkeurig te bepalen en in hun wezenlijke bestanddelen te ontleden, lijken mij weinige zo diep tot de kern van de zaak doorgedrongen als de lijvige studie van Dr. K.H. Miskotte: *Edda en Thora, een vergelijking van Germaansche en Israëlitische religie*, door Callenbach te Nijkerk uitgegeven. Dat dit boek een helder licht op enkele van de moeilijkste actuele volk-psychologische problemen werpt is in de eerste plaats wel te danken aan de gevolgde methode: die van het fenomenologische onderzoek, waarbij telkens aan de hand van de oude Germaanse mythologie en van de oudtestamentische wetgeving bepaalde verschijnselen met elkander geconfronteerd worden, verschillen en overeenkomsten tegen elkaar worden afgewogen, zodat men ten slotte uit de vergelijking zelf enkele klare en doorzichtige beelden overhoudt die zeer overtuigend de fundamentele, onoverbrugbare tegenstelling tussen Germaans heidendom en Joods-christelijke religiositeit illustreren. Zeer terecht zegt dr. Miskotte dat het door Rauschnig getekende beeld in zijn *Revolution des Nihilismus* veel onwaarschijnlijk bevat en dat een wereldbeschouwing van zoveel meeslepende kracht onmogelijk uitsluitend negatief kan zijn, gelijk Rauschnig beweert. Hij is er dan ook op uit geweest het positieve te ontdekken en zelfs aan te tonen dat het 'andere' in dit geval nog niet per se 'verkeerd' behoeft te wezen. Maar het zwakke punt in zijn betoog is dat hij de Germaanse geest aanziet als 'zuiver heidendom' en bij zijn opsporing van de heidense elementen te veel het hybridische karakter uit het oog verliest dat het herleefd 'heidendom' heden ten dage heeft. Want aan de Joods-Christelijke invloeden van een kleine twintig eeuwen cultuur heeft ook het meest fanatieke Germanendom zich niet kunnen onttrekken.

Het is echter goed dat er iemand gekomen is die aandacht gevraagd heeft voor de onbewuste atavistische onderstroming welke zeer zeker teruggaat op dezelfde wereldbeschouwing en psychische gesteltenis als die welke in het heldenepos van de Edda's haar neerslag vond. Daartegenover is elke bewust verkondigde leer slechts een bijkomstigheid, al worden ook de termen en formules eraan ontleend waarmee het nationaalsocialistische Germanisme heden ten dage opereert. Want weliswaar wil de burger altijd en overal slechts 'zekerheid' en geen 'waarheid' en verkiest hij steeds een dwaas antwoord boven een wijze vraag, maar het zekerheidsgevoel wortelt toch in een '*Ahnung*', welke de eigenlijke inhoud is van dit Nordieke geloof.

Dr. Miskotte ziet de reële waarheidselementen in het nationaalsocialisme met evenveel scherpte als hij van hun inferioriteit ten opzichte van de Joods-Christelijke cultuur doordrongen is. Dit is een voordeel en een voorsprong op de onderzoekingen van de meeste anderen. Doorschouwen wij de inhoud van het 'heidendom' waarvan het nationaalsocialisme de nieuwste exponent is, dan doorzien wij inderdaad het totale probleem. Maar daaraan zit heel wat vast. Het is begrijpelijk dat de Edda's als voornaamste bron werden aangenomen voor de mystisch-ethische inhoud van het Germaanse heidendom: van zijn wereldbeschouwing die meer een wereldgevoel is, van zijn verhouding ten opzichte van het Lot die in onze tijd door niemand beter is uitgedrukt dan door de filosoof Heidegger, voor wie het leven, niet enkel het mensenleven, iets oneindig bedreigds is, op dezelfde wijze als in de Edda de draak voortdurend knaagt aan de levensboom. Er zijn soms kleinigheden die plotseling een verrassend licht werpen op heel gecompliceerde toestanden en dit boek ontleent een zeer groot gedeelte van zijn waarde aan het feit dat het oog heeft voor dergelijke kleinigheden. Een van de oude woorden voor 'Lot' uit de Edda is bijvoorbeeld het woord 'rlog', oud-Hoogduits 'Urlag', dat afgeleid is van leggen, wat iemand van oerbegin af toegelegd is. Het is inderdaad veelzeggend dat de betekenis hiervan verschoof naar die van ons huidige 'oorlog', ook dat in deze betekenis het woord niet meer in het Hoogduits gebruikt wordt. Strijd als oerfeit en zijn uitkomst, zegepraal of nederlaag, is ident met wat ons beschikt is: *Schicksal*. "Het ligt er toe van het Oer af, dat het oorlog is", zegt dr. Miskotte. De vergelijkingen met de inhoud van de Thora, die telkens bij ieder onderdeel gemaakt worden, dienen er slechts toe de 'wezensschouw' van het Germaanse heidendom te vergemakkelijken, en het is in deze 'herkenning' dat men telkens de onoverbrugbare kloof ontdekt welke deze atavistisch-primitieve wereld scheidt van de Joods-Christelijke, waarmee de idealen van ons 'boven-ik' overeenstemmen. Dr. Miskotte tracht deze kloof niet te verdonkeremanen, al staat hij uit m.i. niet geheel steekhoudende overwegingen van "bloed en bodem van nature" sympathiek tegenover hetgeen voor hem het specifieke oerheidendom bij de moderne Noorderling is. Doch dit boek is noch een pleidooi noch een aanval geworden, het is een onderzoek, waarbij ten opzichte van een zo hachelijke materie meer objectiviteit in acht genomen is dan wij gewend zijn. Afgezien van het feit dat het voor het gros van de lezers [niet] te veel godsdienstpsychologische en vooral oudtestamentische voorkennis veronderstelt, is het een in hoge mate boeiend en leerzaam boek, dat ons over het hedendaagse Duitsland heel wat meer te zeggen heeft dan tientallen politiserende beschouwingen bij elkaar.

Lou Lichtveld, *De Groene Amsterdammer* 16 maart 1940, 4.

Lou Lichtveld (pseudoniem: Albert Helman, 1903-1996) was een Surinaams-Nederlandse journalist, schrijver, activist en politicus. Hij vocht aan republikeinse zijde mee in de Spaanse Burgeroorlog en schreef daarover in de NRC en De Groene Amsterdammer. In de oorlog was hij betrokken bij verzetswerk. Na de oorlog was hij actief in de Surinaamse politiek. De Groene Amsterdammer (1877-) is een onafhankelijk opinieweekblad.

33 Edda en Thora, door K.H. Miskotte. Uitgave Callenbach, Nijkerk, 1939.

Dit boek ligt al enige maanden op een recensie te wachten. Maar het kán wachten, want het is niet een van die boeken die men maar liefst direct na de verschijning bespreken moet, omdat ze anders alweer uit de markt of althans uit de belangstelling verdwenen zijn.

Edda en Thora vindt zijn ontstaan in het weer opnieuw opkomen van oude heidense gedachten in Duitsland. Dit gaf de schrijver aanleiding de ‘eigen’ Germaanse religie eens grondig te vergelijken met de Israëlitische openbaringsreligie. In drievoudige hoofdstukken wordt telkens een bepaald thema behandeld, eerst in de Edda, dan in de Thora, en ten derde de herkenning, in het bijzonder van de Eddische lijn in het Duitse geestesleven. De uiteenzettingen van de gedachtegangen van de Edda en van de Thora zijn boeiend en fors geschreven, maar het belangrijkste van het boek ligt toch in de ‘herkenningen’. Hier – trouwens ook in de andere delen – is eerbiedwekkend veel materiaal verwerkt, soms voor de lezer vermoeiend veel, maar altijd ter zake en als documentatie onmisbaar.

Het gehele boek maakt op mij een grootste indruk; het is in sommige gedeelten van een apocalyptische spanning. Wij worden gevoerd te midden van gigantische machten, die we meestal slechts vaag zien, maar die hier als met een de nevelen doordringend licht beschenen worden. Het Germaanse heidendom wordt hier in het verleden gekend en in het heden herkend. Ook het eerste is van belang. Wat we niet kennen kunnen we niet herkennen en ons er niet tegen wapenen, en de kennis van de eigenlijke Germaanse religie is bij ons meestal gering. Wat Miskotte hier doet aan de volksziel, lijkt soms op wat de psychoanalyticus doet aan zijn patiënt: het bewust maken van de traumata uit zijn kinderjaren, die pas genezen en overwonnen kunnen worden als ze gekend worden. Het boek heeft betrekking op het Duitse volk. De ‘herkenning’ is uitsluitend uit de Duitse literatuur gedocumenteerd, maar dit neemt niet weg dat hier gevaren worden aangewezen die ook ons vol dreigen. De belangstelling die de nationaalsocialistische geschriften aan de dag leggen voor de folklore geeft in dit opzicht te denken.

Bij alle dankbaarheid en bewondering voor dit grote werk kwamen er toch enkele vragen in mij op. Misschien hangen die alle samen met het feit dat ik niet kan nazeggen wat de schrijver zegt in de inleiding: “Wij voor ons erkennen gaarne (of liever óngaarne, maar eerlijkheidshalve en in zoverre gaarne) dat wij inderdaad in de gang en de toonaard der mythe, voor zover wij die verstaan, ons ten diepste voelen aangesproken en aangegrepen; wat wij daar horen, is geest van onze geest, bloed van ons bloed.”

Dit begrijp ik niet. Met alle liefde voor bodem en traditie speur ik in de Germaanse mythe een vreemde geest, die alleen al door zijn primitiefheid mij absoluut niet meer aanspreekt. Misschien ben ik dan niet raszuiver genoeg, maar voorshands wil ik toch ook deze conclusie nog niet aanvaarden. Dit raakt wel een fundamentele bedenking tegen een van de gedachtegangen van Miskotte. Hij ziet in de afval van het christendom in Duitsland een weer ontwaken van een eeuwenoude, gesluimerd hebbende volksreligie. Maar is hier – *mirabile dictu* – de schrijver zelf niet te veel onder de invloed van de rassenleer? Gelooft hij werkelijk dat in Duitsland de geestelijke rassenmerken (want wat is de ‘volksziel’ anders?) zo zuiver bewaard zijn dat ideeën die tien à twintig eeuwen geleden volks waren dit nu nog zijn? Is dan alleen de natuur wezenlijk en de cultuur slechts uiterlijk en bijkomstig? Ja, nog sterker, de schrijver spreekt van een “innerlijke noodwendigheid” van deze afval (p. 351), die hieruit verklaard wordt dat het christendom “niet zo diep in de volksziel is ingegaan” (p. 341) en dat

“de kenmerken van het ras voor de natuurlijke mens onnoemelijk veel reëler zijn dan het teken van de doop” (p. 341).

Zouden dan de Scandinavische landen volgens diezelfde innerlijke noodwendigheid ook op den duur weer tot de godsdienst van de Edda terugkeren en de Levantijnse tot de Griekse en Romeinse goden, of is in deze landen het christendom *wel* “diep in de volksziel ingegaan”? Hier rijst nog een andere vraag: kan men het wezen van de volksziel werkelijk fixeren in een bepaalde fase van haar ontwikkeling? Is de godsdienst van Homerus meer Grieks dan die van Plato en deze dan het Hellenistisch syncretisme, is de Edda meer Duits dan de mystiek, dan de Reformatie of de *Aufklärung*?

Het axioma dat de volksziel in wezen onveranderlijk is, acht ik even onaanvaardbaar als dat andere, dat blijkbaar ook een van de veronderstellingen van de schrijver is: dat die “volksziel” zich het zuiverst openbaart in de oudste literaire bronnen. Ik geloof dat Miskotte hier *te* diep gegraven heeft en aan de rasinvloed een te grote betekenis heeft toegekend, dat het met andere woorden *te ‘gründlich’* is om de oorsprongen van een verschijnsel, dat in zijn duidelijke vorm nog nauwelijks tien jaren oud is, te zoeken in de mythologische oertijd. Is de gangbare, nuchtere opvatting, die in het minderwaardigheidscomplex, voortgekomen uit het vredesverdrag van Versailles, een verklaring zoekt voor deze ‘compensatie’ in de verheerlijking van de blinde kracht en de voorkeur voor alles wat Duits is, niet eenvoudiger en aannemelijker? En zouden de leiders, die over dergelijke machts- en propagandamiddelen beschikken als de Duitse, niet *elke* leer aan de massa kunnen opdringen, zodat we het heidendom meer kunnen beschouwen als van bovenaf op een gunstig ogenblik het volk ingeënt, dan voortgekomen uit de donkere oerdiepte van een volksziel? Persoonlijk zou ik daarom liever willen spreken van een uiterlijke dan van een innerlijke noodwendigheid.

Maar – waar ze ten slotte ook vandaan gekomen zijn – hoofdzaak is dat deze geestesgesteldheid *nu* in het volk leeft, en het belangrijke van dit boek is dat ze hier, ontdaan van alle romantiek en camouflage, eens recht in de wilde ogen wordt gezien. Alleen is het jammer dat het te zwaar is om in brede kring gelezen te worden; er moest een korte, populaire uitgave van kunnen verschijnen, de stof leent zich daartoe wel. Zoals het er nu ligt, kan het boek grote en gaarne aanvaarde diensten bewijzen aan allen die geroepen zijn leiding te geven in de geestelijke strijd van onze dagen.

G. Ubbink, *Woord en Geest* jg. 15 (1940), 190-191.

Dr. G. (Gerard) Ubbink (1900-1989) was gereformeerd predikant in Zweelo, ging in 1926 mee met de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband en werd predikant in Utrecht en Tienhoven. In 1942 legde hij zijn ambt neer. Na de oorlog ging hij psychologie studeren. Woord en Geest (1925-1940) was een gereformeerd weekblad dat spreekbuis werd van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Miskotte schreef er regelmatig in. Het naoorlogse tijdschrift In de Waagschaal wordt wel beschouwd als voortzetting van Woord en Geest.

Dr. H.K. Miskotte, Ned. Hervormd predikant te Amsterdam, schreef onder deze titel een boek dat zich aandeed als een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie. Het zit er eindelijk bij de goedgelovige christenschare muurvast in dat nationaalsocialisme = nieuwheidendom = antichristendom is. Nu nog de kroon op het werk! Een boek van wetenschap! Het geeft aan de ongeleerde man zo'n heerlijke ruggensteun van een triomfantelijk beroep op een wetenschappelijk (!) werk. En als mannen als professor Kohnstamm dan nog hun bijval betuigen, nu! wat hebben we nog getuigen van node? En de vratige snoek bijt in de naakte hoek!

In het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* (jaargang 33, no. 3) heeft een kenner der Germaanse oudheid, de Leidse hoogleraar, dr. J. de Vries, Miskotte's pennenvrucht aangekondigd en beoordeeld. Het is jammer voor de bovenvermelde ruggensteun, maar de wetenschappelijke waarde van Miskotte's *Edda en Thora* wordt in deze uitvoerige kritiek op hoffelijk-wetenschappelijke wijze wat de kennis van de Edda betreft teruggebracht tot nul komma nul.

De vernietigende conclusie luidt: "In de strijd der meningen, die op het ogenblik woedt, zal dit boek zeker dankbare lezers vinden, maar als een bijdrage tot een diepere kennis van de Edda en van het godsdienstig denken der Germanen kan men het niet beschouwen.

Daarvoor zijn nodig degelijker kennis en evenwichtiger geest."

Dat Dr. Miskotte zich wetenschappelijk geblameerd heeft, is zijn verdiende loon. Maar dat een gelovige en voor een groot deel goedwillende schare weer eens voor de zoveelste maal beetgenomen is, herinnert ons aan Matth. IX, 36.

Volk in Nood, april 1940

Auteur onbekend. Knipsel secretariaat Dr. K.H. Miskotte Stichting.

Volk in Nood (1938-1941) was een van de tijdschriften van de Nenasu, de door Anton Mussert in 1934 opgerichte en onder zijn leiding opererende Nederlandsche Nationaal Socialistische Uitgeverij, waarvan Volk en Vaderland de belangrijkste periodieke uitgave was.

35 Gevaren van vooropgezette contrasttekening

Ik heb respect voor dit boek om twee redenen. Er blijkt de grote kennis van de schrijver uit van het Germaanse verleden en het levende Duitsland, en die van het Oude Testament en zijn Joodse uitlopers. Het is voortgekomen uit een wil om twee levensopvattingen te onderzoeken en te begrijpen en ze als antipoden tegenover elkaar te stellen. Maar meer dan respect heb ik niet voor dit werk. In het geheel geen liefde. Want het is een stug werk, de stijl is moeilijk, er is geen stroom in, niets dat ons meevoert, het komt niet uit boven commentaar.

De schrijver is te veel school gegaan bij de Duitse geleerdheid, niet alleen wat de inhoud maar ook wat de vorm van zijn betoog betreft en hoewel hij ergens zegt dat hij geen theoloog wil zijn, is hij het, ook wat de stijl van zijn denken betreft, op en top.

Het is een boek van goede trouw. En daarmee is het subjectief ten opzichte van de

bedoeling van de schrijver gerechtvaardigd. Objectief is het geen boek van goede trouw. Want de gevoelsbasis waar het op stut is een grote liefde voor het Germanendom, dat geïdentificeerd wordt met Duitsland, is diepe eerbied voor de Israëlitische leer, de Thora als draagster van de evangeliën, maar er is niet het minste zielscontact met het levende Jodendom in te vinden. Ik had dit overigens niet verwacht. Vandaar dat Dr. Miskotte me enigszins aan Bileam doet denken, die uittrok om Israël te vloeken en het zegende. Dr. Miskotte trok uit om het moderne paganisme te bestrijden, maar in extase voor het Germaanse bloed en de Edda streelt hij het bijna zo dikwijls als hij het slaat. Aan de ene kant, de Duitse, behandelt hij volk en geest en "*Dichtung*". Aan de andere kant de leer zonder zijn volk, naar christelijk-theologische trant.

Ik kan geen contact met Dr. Miskotte vinden, ook al bestrijdt hij de nieuwe Duitse mythologie. Wanneer ik al op blz. 27 van dit boek lees: "En men moet het heerlijke Duitse volk liefgehad hebben als het hart en het geweten van Europa..." denk ik: wie dat schrijft is op verkeerd spoor. Men mag de Duitsers alle lauweren op de lokken drukken die men wil, lauweren van geleerdheid en muzikale, poëtische begaafdheid, de functie van Europa's geweten heeft het nooit bezeten, het gebrek aan volksgeweten brengt het zelfs altijd tot zijn ondragelijke wreedheid, waarin "*Spitzbürgertum*" en jongelingsroes arm in arm gaan. Onduidelijk door diepzinnigheid en te ver gevoerde "*distinguo's*" is dit werk herhaaldelijk, zodat men het steeds weer moet neerleggen. Ik haal u een *passus* aan, waar ik nog wel eens over wil nadenken. Maar ik vraag me af: waarom kan dit niet duidelijker, desnoods analytischer gezegd worden? "In de mythe overheerst steeds de ruimte, ook zelfs in die welke (gelijk de Germaanse) zo sterk op het worden is ingesteld. In de Thora is het omgekeerd; de ontaarding der aarde wordt bijvoorbeeld geweten aan een breuk met hetgeen vanouds de tijd bedoelde te vervullen." En nu: "Trouw is geen uitvallen uit een ruimtelijk samen staan, maar een vergeten van hetgeen in de tijd is geschied." Is dit een definitie van "trouw" in 't algemeen of geldt dit voor de opvatting van de Thora? Bedoelt de auteur niet eerder "ontrouw"? Ik erken mijn onmacht dit te "duiden". Het boek is hinderlijk modernistisch van woordvorm en opstelling, bij een gedachte die typisch traditioneel is. Zo doen mij de nummers vóóran de onderhoofdstukjes pijn. Zij nemen de plaats in van de gebruikelijke regels wit en maken de tekst nog minder vloeiend en doen haar nog meer zonder enige noodzaak op een spinozistisch betoog lijken.

Ik toonde dit boek aan een vriend van mij en vertelde hem iets van de inhoud. Hij zei: "Ik houd niet zo van dit soort boeken. Men verdooft eerst twee levende gehelen en dan vergelijkt men ze met elkaar." Er is iets waars in. Religieus-wijsgerig gesproken heeft Dr. Miskotte gelijk, staan Edda en Thora tegenover elkaar en sluiten elkaar uit. Als religieus wegwijzer deed hij goed hierop te wijzen. Maar onwillekeurig behandelt hij toch ook het Israëlitische leven en of hij het wil of niet het Joodse leven en dat van de oude Germanen en de Duitsers van nu in al hun uitingen. Dan wordt het procedé van de opstelling in contrast wel eens gewild. Joods levend denken kent Dr. Miskotte niet. Geen biddende Jood zou als hij beweren dat '*olam*' niet wereld, universum betekent. Voor ieder Joods gevoel overweegt in het oorspronkelijk misschien als tijdsbepaling gedachte woord *olam* (tijdelijk in: *be-olam*, in eeuwigheid) het gevoel van ruimte. Als de Oost-Jood zijn "*ribonò-sjèl-olam*" [Heer van het universum] tot God roept, denkt hij dat ruimtelijk. Met dergelijke opmerkingen gaat men zich te buiten aan het natuurlijk-heilige, dat wil zeggen aan de eenvoud der dingen. Men

moet niet te veel psychologie en vooral cultuurpsychologie door middel van etymologie willen bedrijven.¹³ De oerstadia van de behoeften van gevoel en verbeelding zijn veelal gelijk. Uit het Hebreeuws-Latijnse parallelisme *humus-homo, adama-adam* bijvoorbeeld durf ik toch niet te bepalen dat de Latijn hetzelfde dacht over “de mens” die uit de aarde is gekomen als de Israëliet. Zo min kan men door vergelijkingen tussen de etymologie van het woord *wer-alde* en bijvoorbeeld “*ha-olam*” beweren dat Germaan en Israëliet hierbij aan iets verschillends dachten. De algemene waarheid is dat alle volkeren die zich ontwikkelen, ieder op weer andere wijze, altijd van Edda naar Thora, van mythologie naar heilsgodsdienst gaan en dat de mythologische behoefte bij alle volkeren blijft bestaan. Moge Dr. Miskotte mij een banale psychologie-bedrijver vinden, ik acht dat deze mythologische behoefte even zozeer de differentiatie van de Joodse “engelen” als die van de Germaanse goden heeft geschapen, en dat een Micha-eel, een Rafa-eel, een Uri-eel, in hun verschillende functies, die waken aan het hoofdeinde van het slapende Joodse kind, de mythenlust van de Israëlieten staande houden, zoals natuurlijk de bekering van de Germanen hun Thora-rijpheid bewees. Met de pure mythe kan geen cultuurvolk zich meer verzoenen, volkomen zonder mythe kan het ook niet leven. Religieus gesproken is op dit tijdstip Dr. Miskottes principiële scheiding nodig, vitaal gezien voor de massa van ieder volk schadelijk. Zijn er dan geen verschillen tussen de dromers van de Edda en de belijders van de Thora? Natuurlijk. De Duitsers (het moge nog bewezen worden of de Duitsers de ware moderne Edda-dragers zijn, en of het Germanendom niet eerder als een krans om de halflege Germanenkom van Duitsland zelf gelegen is) zijn het meest aanvaardende, de Joden het minst aanvaardende volk van de wereld, en de Joden hadden God en het geheim van zijn bovenmenselijke al-moraal, hadden Thora nodig óm te aanvaarden.

Het diepste onderscheid dat Dr. Miskotte tussen Thora en Edda heeft kunnen treffen is dan van de zin-hebbende geschiedenis van de Thora en van de fatale werveling van de Germaanse mythologie: “De mythe negeert de mens en zijn zedelijke roeping in het Al; zij diskwalificeert de tijd en de toekomst, zij vernietigt de vrijheid. Zij heft de ernst van het leven op.” En daartegenover Thora: “Gelijk het ‘worden zinloos ons schijnen moet zonder ‘maat’ en ‘midden’, zo is het lot zinloos, wanneer het niet gezien kan worden vanuit de geschiedenis als heilsgeschiedenis.” Te midden van de ver gevoerde onderscheidingen, waarbij onafscheidelijk de woorden “dit moet zó verstaan worden” of “dit niet te verstaan als” behoren, treffen me soms werkelijk diepe woorden van intuïtie en denken. Ik denk bijvoorbeeld aan Dr. Miskottes contrasttekening “dat in het heidendom uiteraard de voorgrond helderder is dan de achtergrond, bij Israël omgekeerd”. Wanneer we ons bijvoorbeeld het onbegrijpelijke leven van Hiob in gedachten roepen, dat pas klaar wordt in het licht van de harmonie van God, begrijpen we deze uitspraak. Ten slotte is dit boek van liefde voor Germanendom en mythe een oprecht christelijk boek, waarin Abraham de schone Hagar toch de woestijn instuurt, opdat Izak zijn kind ten goede opgroeit. Het is jammer dat het niet nog eens geschreven kon worden. Dr. Miskotte heeft vaak mooie woorden en sterke zinnen, maar verder gaat zijn woordkracht niet. Men verlangt naar stromend proza, dat van zijn extases, zijn bezinning en zijn belijdenis zou spreken. Misschien

¹³ Toevallig heb ik een dergelijke opmerking bij Denis de Rougemont gelezen: “La mythologie comparée est la plus périlleuse des sciences, si l’on excepte l’etymologie dont elle procède souvent: l’une et l’autre sans cesse à la merci du calembour le plus tentant...” (*L’amour et l’occident*, 53)

is Dr. Miskotte niet gebonden aan die gewild synthetische constructie, een mode die de ziel van zijn tekst geen eer aandoet. Iets meer Thora-stijl als van karavanen die door de woestijn trekken, van oase tot oase, zou beter gevoeld en begrepen worden.

Siegfried E. van Praag, in *Critisch Bulletin* 1940, 134-138.

Siegfried E. van Praag (1899-2002) was een joods-Nederlandse schrijver.

De Stem, literair tijdschrift in de vorm van een jaarboek van Dirk Coster en Just Havelaar, verscheen vanaf 1921. Critisch Bulletin verscheen van 1930-1942, uitgegeven door Anthonie Donker, als een extra katern van De Stem voor kritische recensies. Het Critisch Bulletin had een eigen bladzijdennummering. In de nummering van De Stem verscheen deze recensie in jg. 20, 534-538.

36 Edda en Thora

Dit boek bedoelt een poging te zijn het nieuwe mensentype, dat openbaar schijnt te worden in de totalitaire volksstaat, te herkennen als een variant van de oude “eeuwige” mens, d.i. de heiden. “Het moet”, zegt de auteur, “mogelijk zijn tot objectieve klaarheid te komen over de vraag wat het heidendom eigenlijk is en wat in het bijzonder het Germaanse heidendom is”. Wij vrezen echter dat de door de schrijver gebruikte methode niet de juiste is. Het staat hem natuurlijk volkomen vrij uit de Edda een bepaald heidens type te construeren, maar of dit type beantwoordt aan de oud-Germaanse heiden, is een vraag waarop de wetenschappelijk verantwoorde wetenschap in de persoon van prof. dr. J. de Vries reeds een negatief antwoord heeft gegeven (cf. *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, XXIX (1940) blz. 151-156). Van het standpunt der algemene vergelijkende godsdienstwetenschap moeten ook wij Miskottes wezensbepaling van het heidendom verwerpen. Zij is niet gehaald uit de religieuze werkelijkheid, want nergens of nooit heeft de religieuze mens zich zo radicaal tegen God gekeerd als hier wordt voorgesteld. Wel is het mogelijk dat hier of daar naturalistische en pantheïstische systemen zijn gebouwd waaruit de persoonlijke God werd gebannen en de mens, met vernietiging van zijn persoonlijke waarde, geheel werd ingeschakeld in de noodlottige gang van het natuurgebeuren of gebonden aan de staat en de gemeenschap. Wel is het juist dat er heden ten dage stromingen merkbaar zijn die de zedelijke persoonlijkheidswaarden trachten te vernietigen en een beroep doen op het oude Germaanse heidendom om de krachten van bloed en bodem, die de Germaanse mens zouden hebben gevormd, weer tot levenwekkers van het moderne “*Deutschtum*” te maken. Doch dit is niet voldoende om het heidendom uitsluitend langs die zijde te karakteriseren. Als zodanig immers is het een abstractie en bestaat het niet noch heeft het ooit bestaan. Wat bestaan heeft of bestaat, is de heiden. De heiden, ook de Germaanse heiden, was een mens en als mens had hij ook zin en begrip voor geestelijke en zedelijke waarden. Dit wist reeds Tertullianus, toen hij sprak van de “*anima naturaliter christiana*”, en onderscheid maakte tussen de heidense officiële erediensten en de diepere verzuchtingen naar God die uit het gemoed van zijn heidense medeburgers oprezen. Heeft trouwens de moderne vergelijkende godsdienstgeschiedenis niet de hoge religieuze waarde van de Godsgedachte der primitieve volkeren moeten erkennen? Mogen we ook niet aannemen dat het Hoogste Wezen der primitieven voortleeft in de Hemelgod der Indogermaanse volkeren?

Nee, de weg door dr. Miskotte ingeslagen is niet de juiste weg. Het is altijd een slechte krijgskunde geweest zich de tactiek van de vijand te laten opdringen. Welnu, dat doet schrijver als hij met de verdedigers van het nieuwe heidendom de God van Israël als een voor de Germaanse mens vreemde God voorstelt. Wij vermoeden dat een christen nooit zulke tactiek zou hebben aanvaard en als katholieken kunnen wij ze zeker niet waarderen. Christus' boodschap immers was voor geheel de mensheid bestemd. Komend van de "Vader, die in de hemelen is", d.w.z. van de absoluut universele God, kon deze boodschap evenmin vreemd zijn voor de Germaanse mens als voor de Israëliet. Dientengevolge mag het zoeken naar aanknopingspunten van de christelijke heilsboodschap in de Germaanse ziel niet als syncretisme worden veroordeeld, al is het gevaar van een syncretische verwarring niet uitgesloten. De mogelijkheid dat de huidige stromingen van zulk een verwarring zouden profiteren, is evenwel niet voldoende om de waarheid te kort te doen en dr. Miskotte te volgen, wanneer hij de christelijke tegenstelling tot het heidendom geheel met de Israëlitische wil identificeren. Daarom, hoe suggestief dit boek ook moge geschreven zijn en hoezeer wij ook met schrijvers strijd tegen het moderne heidendom sympathiseren, kunnen wij ons niet verenigen met zijn methoden en menen we niet dat het waarheid en klaarheid heeft gebracht.

Nijmegen. Prof. Dr. K.L. Bellon, *De Maasbode*, 7 mei 1940, 5

Dr. K.L. (Karel Leopold) Bellon (1891-1957), RK priester en vanaf 1928 hoogleraar godsdienstgeschiedenis en -wijsbegeerte aan de KU Nijmegen.

Het katholieke dagblad De Maasbode, als weekblad begonnen in 1863, verscheen van 1885 tot 1959 en fuseerde toen met De Tijd tot De Tijd/De Maasbode.

37 De grote roeping van het kleine volk

De eigen structuur der Nederlandse geschiedenis

Er is een principieel verschil tussen onze vaderlandse geschiedenis en de algemene geschiedenis. Nederland staat niet buiten Europa. Een eilandenrijk als Engeland kon sinds de Magna Charta in een geestelijke *splendid isolation* leven. Tijdens de middeleeuwen had Engeland al zijn parlement. Ondanks de Hervorming behield Engeland zijn parlement. Ten dage van de Franse Revolutie vond het opkomend liberalisme een felle tegenstander in het Engelse parlement. De industriële revolutie in Engeland dorst niet te raken aan het parlement. Toen in Rusland het bolsjewisme aan de macht kwam, geloofde Engeland nog steeds in zijn parlement. En thans, nu het fascisme een universele roeping vindiceert, klampt Engeland zich vast aan zijn parlement. Eén anekdote zegt meer dan duizend vertogen: in de vorige eeuw was op een gegeven ogenblik in Brits-Indië de toestand zeer dreigend. Allerwege hoorde men waarschuwende stemmen dat een opstand dreigde. Maar minister Gladstone kon onmogelijk aan deze stemmen zijn aandacht schenken, omdat hij zo volledig in beslag werd genomen door de parlementaire debatten over de echtscheiding. Kortom, Groot-Brittannië is een eiland, iedere Brit is ook een eiland, en de Britse geschiedenis is insulaire historie.

Maar Nederland was steeds betrokken in het Europees gebeuren. Koning Willem II werd in één nacht van conservatief liberaal op grond van de berichten die hij uit het buitenland over de liberale revoluties ontvangen had. In 1917 vond de regering Cort van der Linden dat de

polsslag van de tijd het algemeen kiesrecht vereiste. Het is jammer genoeg waar dat die tijd middeleuropese tijd was: de democratische bewegingen in Duitsland en Oostenrijk lieten hier hun invloed gelden. Wij stonden en staan nu eenmaal niet buiten Europa.

Toch heeft Nederland een eigen problematiek. Buiten onze grenzen verviel men met ongelooflijke onevenwichtigheid in uitersten, van reactie in liberalisme, van liberalisme in reactie, van reactie in republiek, van republiek in monarchie, van keizerrijk in democratie. Dat beeld geeft ons Frankrijk van 1830 tot 1870. Maar ten onzent vonden de hervormingen van Thorbecke en de zijnen plaats zonder dat de continuïteit van de staat verbroken werd. Ja, wanneer wij nauwer toezien lijkt de grondwetsherziening van Thorbecke de vrucht van een langdurige immanente ontwikkeling, waaraan de Europese gebeurtenissen de laatste stoot gaven. Al tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden streefde de gezeten burgerij naar invloed op de regering: dit streven werd thans nader geaccentueerd. Maar doordat het vorstenhuis, als symbool der nationale eenheid de rustende pool in de vlucht van de verschijningen, door een eigenaardige traditie op bijzondere wijze met het nationale leven verbonden was en het liberalisme deze band met het verleden niet doorsneed, ontstond een politieke figuur die enig is in Europa. In het algemeen schijnt de structuur van onze vaderlandse geschiedenis zo bijzonder, zo afzonderlijk, dat wij mogen zeggen dat Nederland ontsnapt aan de dialectiek der Europese geschiedenis. Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog scheen het toch dat Nederland de fase van het absolutisme moest doormaken. Het absolutisme kwam in Engeland onder Hendrik VIII. In Frankrijk was het Richelieu die de laatste resten van feodale zelfstandigheid vernietigde. Philips II vertegenwoordigde in Spanje dezelfde tendens. Lag het niet in de lijn der historie dat ook de Nederlanden deze noodzakelijke evolutie zouden doormaken? En toch hebben zij het gewaagd zich te verzetten. Niet tegen de koning van Hispanje, want het eigen recht der overheid werd voetstoots erkend. Maar wel tegen de inbreuk op de middeleeuwse privilegiën, die als de onvervreemdbare rechten van het volk werden beschouwd. Ieder die het Europees gebeuren als toonaangevend voor ons Nederlanders beschouwt, moet dit teruggrijpen op de middeleeuwen als iets reactionairs opvatten. Toch was het uiterst revolutionair. Want door terug te grijpen op het middeleeuwse verleden sloegen onze voorouders een fase in de ontwikkeling over en profeteerden in hun heerlijke Republiek het jonge kapitalisme, dat in andere landen pas zoveel later aan de orde kwam.

Dat is het wonderlijke in de Nederlandsche geschiedenis, dat zij de Europese geschiedenis steeds een stap voor is. De blijvende vrucht der *Aufklärung* is de godsdienstige verdraagzaamheid, die aan de christelijke confessies in de aanvang vreemd was. Maar Nederland kende de tolerantie sedert Erasmus in theorie en in de republiek ook in de praktijk. De regenten toch hadden zo'n grote macht "door de vrijheid die zij toestaan inzake de vele superstitiën". Nog voor Schiller was de opstand der Nederlanden exemplair voor zijn dagen en Charles de Coster zag zijn non-conformisme belichaamd in de opstandige Tijn Uilenspiegel, die trekt door het Vlaamse land tijdens de opstand tegen Spanje.

Toch is het verkeerd de grondslag van Nederlands staatkundig leven democratisch te noemen. De democratie legt in haar eenzijdigheid uitsluitend de nadruk op de rechten van het volk, die in voorrechten voor anonieme groepen ontaarden. Maar onze ouderen erkenden evenzeer het eigen recht der overheid. Vandaar dat dr. Kuyper in zijn strijd tegen de geest van zijn eeuw op de goddelijke onherleidbaarheid van het staatsgezag de nadruk legde. Wij zien hier weer hoe eigenaardig de structuur van de vaderlandse geschiedenis is. In Europa stonden imperialisme en marxisme onverzoenlijk tegenover elkaar. Maar Kuyper stuurde, regelrecht tegen de vigerende ideeën in ons politieke leven in een eigen richting:

ten onzent ging de strijd tussen christenen en paganisten. Ook hij scheen terug te grijpen op het verleden en sprak het onomwonden uit dat het Ancien Régime van vóór 1789 op het juiste beginsel van de goddelijke oorsprong van het gezag was gegrond. Maar door terug te grijpen op het verleden profeteerde hij de toekomst. Hij verdedigde het zelfstandig bestaan der volken op grond van de scheppingsorde. Het “volkse” beginsel heeft hem in dezen tegenover het abstracte rationalisme van het internationalisme gelijk gegeven. Hij ontwierp een corporatieve staat op grond van de soevereiniteit in eigen kring, die als prefiguratie van het heden mag gelden. Zijn ijveren voor een christelijke economie en een christelijke wetenschap toont een begrip voor het totalitaire van de idee, die alle gebieden des levens moet doordresen, dat waarlijk modern aandoet.

Ook het jonge Nederlandsche fascisme staat in de geschiedenis van het worden van het nieuwe Europa zeer zelfstandig. Het was al in opkomst voordat de wereldhistorische betekenis van het Italiaanse fascisme kon worden doorschouwd. Het viel het socialisme, dat destijds de openbare mening beheerste, met een onbeschaamde hardnekkigheid aan. Het dorst op ons vaderlands verleden te roemen in een tijd dat vaderlandsliefde algemeen als een infantiele regressie werd beschouwd. Maar door terug te grijpen op het verleden, profeteerde het de toekomst. In zijn kring werden lang geleden ideeën ontvouwd die thans in Europa merkwaardig actueel zijn.

Zo bleef het geheel in de lijn der historie: de Tachtigjarige Oorlog scheen een nodeloos verzet tegen een onvermijdelijke fase in de ontwikkeling, maar deed ons overspringen in de nog modernere fase. Kuyper scheen, als hij de irrationaliteit van het staatsgezag predikte, terug te keren tot het Ancien Régime, maar profeteerde de autoritaire fase die wij beleven. Het Nederlandse fascisme scheen een reactie, maar was een revolutie.

Thans, nu wij bezet zijn, denken velen dat ons een buitenlands stempel zal worden opgedrongen. Dit hoeft echter niet. Wij hebben van 1795 tot 1815 onder Frans toezicht geleefd: de blijvende vrucht van die overheersing is de eenheid van de staat geweest tegenover het vroegere particularisme. Dat is geen pseudomorfose geweest, maar een laatste stoot aan een langdurig streven. In de Verenigde Republiek hadden de stadhouders immers steeds naar een grotere eenheid der provinciën en een krachtiger centraal gezag gestreefd. Evenzo gaven de buitenlandse gebeurtenissen een laatste stoot aan de langdurige ontwikkeling die tot de grondwetsherziening van 1848 leidde.

Zo kan ook thans datgene wat potentieel aanwezig was tot actualiteit worden. Het is van de grootste betekenis dat wij uit eigen kracht een nieuwe levensvorm voor het Nederlandse volk opbouwen, omdat anders ons wellicht een vreemde vorm wordt opgelegd. Maar dan mag die opbouw zich niet beperken tot het culturele of politieke gebied. Immers daar is verscheidenheid van levensterreinen, maar het is één geest die het alles omvat, omdat de mens een eenheid is. Het getuigt van een tragische gespletenheid wanneer men op politiek gebied een corporatieve staat voorstaat, op economisch terrein de liberale vrijhandel terugverlangt en *in religiosis* nog geheel in de middeleeuwen leeft. Thans, nu het gaat om het bestaan van het Nederlandse volk, moeten wij ons integrale nationalisme tot een wereldbeschouwing uitbouwen. Dat wij een eigen leer, een eigen mythe kunnen bezitten, toont onze geschiedenis, die een eigen structuur vertoont. En zij vertoont deze structuur omdat zij de schepping is van een zeer speciaal genus, de Nederlandse mens, die een getrouwe onderwerping aan het historisch geworden op alle gebied, hetzij dat der godsdienst, hetzij dat der cultuur, verbindt aan een onverbidlijk verzet tegen datgene wat hem niet ligt. De Nederlandse mens is de drager van het Nederlandse denken: uit deze paradoxale geestesstructuur volgt het vasthouden aan de nationale traditie naast een

openstaan voor het Europese geestesleven. Hij is ook de drager van de grondslag der Nederlandse politiek, die het eigen recht der overheid, dus de continuïteit van het staatsgezag, met de eigen rechten van het volk, dus het verzet der verschillende bevolkingsgroepen binnen het kader van de staat, verbindt.

Dit volk met eigen aard en eigen geschiedenis moet ook een eigen licht doen vallen op alle gebieden des levens, met name op dat der geschiedwetenschap en der geesteswetenschappen. Het wordt daartoe door zijn huidige strijd om het bestaan gedwongen. Want het doordenken der eisen die het thans als volk stelt, leidt ons vanzelf tot een bijzondere kijk op tal van wetenschappelijke vragen, gelijk wij in het vervolg zullen zien.

De mythe van het Nederlandse volk

Iedere geschiedschrijving is contemporaine geschiedschrijving: het toneel is de tijd, de tragische hoofdpersoon is de mens, de historici laten door de schijnwerpers van hun werken nu eens uit deze gezichtshoek, dan weer uit gene, nu eens in deze kleur, dan weer in die kleur het spel van de tragische held belichten, de toeschouwers zijn het volk, dat door medeleven en medelijden het hartstochtelijk geloof aan zijn roeping verdiept. Zoals eens het gehele volk van Athene zijn worsteling om het bestaan tegen de Perzen nog eenmaal in zijn diepste zin verbeeld zag door de tragediedichter Aeschylus, zo kan ieder volk op zijn tijd kracht putten voor zijn strijd om het bestaan door het inspirerend terugschouwen op de historie.

Toen Mommsen zijn geniale beeld van Caesar ontwierp, Julius Caesar, die van het Romeinse rijk één eenheid wilde maken en al de provincies wilde laten samensmelten, stond hem toch zeker het brandende probleem van zijn dagen, de eenwording van Duitsland, waaraan hij (in de Sleeswijk-Holsteinse kwestie) zulk een levendig aandeel nam, voor ogen. En zijn werk werd tot een heerlijk monument.

Maar niet alleen een enkel detail in de geschiedschrijving, nee de hele probleemstelling van de historiografie is afhankelijk van de geest des tijds. Het is voor velen hard om te aanvaarden dat de schemata der historie relatief zijn en slechts werkhypothetische waarde hebben. Maar men zal het moeten aanvaarden dat de geest des tijds steeds totalitair is en zijn stempel op alle gebieden des levens drukt. Zelfs een beweging als het liberalisme is geen politieke, maar een totalitaire beweging; het kwam in de politiek op voor de vrijheden van het individu, bepleitte in de economie de ongebondenheid van de vrijhandel, en stond een vrijzinnige verdraagzaamheid en een individuele bevrediging der religieuze verlangens in de theologie voor. Zo werden staatkunde, economie en godsdienst door de ene idee der individuele vrijheid beheerst. Als al de kluisters maar geslaakt werden, zou de vooruitgang geweldig zijn. De vooruitgang werd de eschatologische *telos* van de liberale verlossingsgodsdienst. De mens, eenmaal van zijn ketenen bevrijd, zou zich in heerlijkheid ontplooien.

Wanneer wij eerlijk willen begrijpen wat er in die tijden gebeurde, dan moeten we toegeven dat de vooruitgang geweldig was. Het scheen wel of door een voorbestemde harmonie Montesquieu zijn *Esprit des Lois* schreef, opdat de maatschappij vrij baan zou maken voor de contemporaine uitvindingen van Watt en Arkwright. Het liberalisme moest alle bestaande organisatievormen opruimen, opdat de industriële revolutie zich zou voltrekken, het was een noodzakelijke fase. Er ontstond inderdaad een stroomversnelling, die in de korte tijd van een eeuw meer aan het aanschijn der aarde veranderde dan alle voorgaande eeuwen sinds de IJzertijd tezamen. De vooruitgang was er overal: fabrieken verrezen, professoren deden geweldige ontdekkingen, scholen werden gebouwd om gevangenen te ontvolken.

Aan deze ontwikkeling gaat de ontwikkeling der wetenschappen parallel: zo goed als de Conventie het Franse koningschap afschafte vernietigde Kant de bestaande godsbewijzen. Het politiek individualisme vindt zijn tegenhanger in het *Ich* van Fichte, dat zich het heelal met zijn melkwegen en zonnestelsels schept om zijn zedelijke wil aan te vervolmaken. Voor alles werd de vooruitgang die men in eigen tijd waarnam in het verleden geprojecteerd: de gehele natuurlijke en menselijke historie van het afgietseldiertje af tot aan Nietzsches *Übermensch* werd een glorieuze evolutie naar de *aurea aetas* van het liberalisme. Zo ziet men hoezeer ook de geschiedbeschouwing van de geest des tijds afhankelijk is. De gezichtshoek van waaruit de negentiende eeuw de historie belichtte, was die van de vooruitgang, maar de kleur der belichting wisselde, naarmate men met Duitsers of met Engelsen te doen had.

Het loont de moeite de methode van Darwin en Hegel tegenover elkaar te stellen. Dat Hegel in de politiek geen liberaal was, verandert aan de zaak niets, want zijn leer wordt niet minder dan die van Darwin door de liberale evolutiegedachte beheerst.

Darwin ziet de ontwikkeling van het dierenrijk gaan langs wegen der geleidelijkheid, de natuur maakt geen sprongen, kortom de natuurlijke historie heeft een verloop die merkwaardig overeenstemt met de Engelse geschiedenis, die zich vooral in de 19de eeuw zonder schokken en revoluties voltrekt; de *struggle for life* in de natuur gaat analoog met het krachtig optreden der opkomende Engelse fabrikanten, die de zwakken doodconcurreren. En aangezien de mens zijn geschiedenis maakt naar zijn beeld en gelijkenis, is de Engelse historie (en dus ook Darwins evolutietheorie) een evenbeeld van de Engelsman, die alles doet langs wegen der geleidelijkheid.

Ook Hegel ziet de geschiedenis als een evolutie, maar deze is geheel door de tegenstelling van these en antithese beheerst. De tegenstelling, de verdeeldheid, is, naar het oordeel der critici van keizer Tiberius af tot op Friedrich Nietzsche, het kenmerk van de Duitse geest. "Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust". Aldus legt Hegel het Duitse wezen in de historie, en legt de Geest volgens zijn filosofie van these over antithese naar synthese zijn weg af door de geschiedenis, als walste hij een Duitse wals.

Ook Marx ziet ten slotte een vooruitgang in de geschiedenis: maar hij projecteert de klassenstrijd van zijn dagen in het verleden en vindt overal bezittende klassen en bezitlozen. Deze proletariërs echter hadden, naar het Communistisch Manifest leert, geen vaderland. De waarheid gebiedt te zeggen dat zeker de Joden geen vaderland hadden en dat Marx deze proletariërs dus tot Joden wilde maken. En zo wil de Jood Marx, die de buitensluiting en vernedering welke de Joden hadden ondervonden in zijn tijd, tot leidraad maken in de geschiedbeschouwing. Ook bij Marx draagt de evolutiegedachte een nationaal cachet. Dus: het liberalisme projecteerde de vooruitgang van zijn tijd in het verleden en maakte de evolutie tot schema van geschiedbeschouwing. Darwin gaf daaraan een Engelse, Hegel een Duitse, Marx een Joodse kleur.

Het is voor velen moeilijk te aanvaarden dat het liberalisme thans onherroepelijk tot het verleden behoort. Maar alles wat ontstaat is waard dat het te gronde gaat; ook het liberalisme kon geen eindpunt, maar slechts doorgangspunt zijn. De geweldige krachten die door het opruimen der staketsels werden vrijgemaakt, zijn uitgewerkt. Het tijdperk der grote uitvindingen is voorbij. Thans is het ogenblik gekomen om dat geweldige productieproces te ordenen. Tevens moeten de massa's, die de oude normen moesten prijsgeven ten gevolge van het doorsiepen der naturalistische negativiteit onder de brede lagen der bevolking, aan nieuwe normen onderworpen worden. Dat is de revolutie die zich over de gehele wereld voltrekt en die zich ook in ons land zal voltrekken, onverschillig hoe de uitslag van de oorlog

zal zijn. Italië en Duitsland scheppen deze nieuwe vormen uit eigen verleden en naar eigen aard. Uiteraard verschilt de politieke situatie. Het Italiaanse volk bestond al vóór Mussolini. Maar om de krachten van dit volk te wekken en om het expansief te maken in geloof aan een imperiale roeping, moest hij het samenbundelen in een sterke staat. Daarmede was de historische mythe van het fascisme gegeven: het *imperium Romanum* moest het volk bezielen. Zoals eens Rome de volkeren van Italië tot een staat had verenigd die de gehele wereld onderwierp, zo zou ook thans de Duce een nieuw imperium stichten. Vandaar bijvoorbeeld dat de Italiaanse geschiedschrijving der laatste jaren ernaar gestreefd heeft de geschiedenis van het Italië vóór de Romeinen als een immanente ontwikkeling van een autochtone bevolking sinds de Steentijd voor te stellen, waarop Griekenland weinig invloed uitoefende: daarom werd ook de Klein-Aziatische afkomst der Etruriërs geloofend. Zo projecteerde het fascisme de concrete politieke situatie van het heden in het verleden. Daarmede is volstrekt niet gezegd dat deze geschiedbeschouwing waardeloos was: integendeel heeft zij het eigen, Italische karakter bijvoorbeeld van de Etruskische beeldhouwkunst overtuigend aangetoond.

De politieke situatie in Duitsland is anders: Spengler voorspelde reeds in 1922 dat Duitsland geroepen was om de cultuur van het Westen tot de civilisatie der wereld te maken. Spengler geloofde dit op grond van zijn bestudering der morfologie der geschiedenis. [Ferdinand] Fried kwam op grond van zijn economische onderzoekingen tot een soortgelijk resultaat en profeteerde in 1931 een samengaan van een nationaal en sociaal Duitsland (dat toen nog niet bestond) met Rusland. Meer in het algemeen leefde al vroeger de voorstelling dat aan het Duitse wezen de wereld zou genezen. Al in het Keizerrijk was het pangermanisme, dat de Germaanse volkeren als bouwers en dragers der cultuur zag, zeer sterk.

Met het Duitse nationalisme was vanouds het antisemitisme verbonden. De tegenstelling tussen Duitsers en Joden schijnt wel zeer scherp te zijn. Wereldroeping, pangermanisme en antisemitisme in het heden leverden de bouwstenen voor de beschouwing van het verleden. De antithese tussen Duitsers en Joden was eigenlijk een onderdeel van de eeuwige strijd tussen Oost en West. Bachofen had ontdekt dat naast het vaderrecht een geheel anders moederrecht bij sommige volkeren voorkwam: daaruit bleek de tegenstelling tussen de rassen. Nietzsche vond de polariteit van het Griekse wezen in het Apollinische en het Dionysische: ook deze tegenstelling was identiek met de antithese Nordisch-Pelagisch. In de Russische geschiedenis hadden de Indogermaanse Slaven, daarna de Noormannen onder Rurik, ten slotte de Noordse held Peter de Grote gepoogd. Rusland te verwestersen, maar telkens had het Oosten weer terrein teruggewonnen. Zo vinden de Duitsers overal de strijd tussen Oost en West, die zij thans binnen hun grenzen voeren, terug.

Zoals nu Duitsland de gehele wereld zal civiliseren, zo hebben de Germanen van de volksverhuizing het middeleeuws Europa opgebouwd en hebben de Indogermanen, die eens vanuit Duitsland zijn uitgestroomd, de gehele wereld beheerst. De wereldhistorische roeping van het heden werd in het grijs verleden geprojecteerd; het motto der Duitsers is: ras.

Hoe is de toestand nu in Nederland? Wij strijden op dit ogenblik voor ons bestaan als volk, als klein volk. Ons gehele volk klemmt zich instinctief aan zijn vrijheid vast. De een gaat in deze beweging, de ander in die: maar allen is het te doen om de vrijheid van het vaderland. Het mag waar zijn dat het begrip staat niet dezelfde betekenis houdt: dan zullen we ons met die delen van ons volk verenigen die tot dusver door staatsgrenzen van ons gescheiden waren.

Het mag waar zijn dat in de nieuwe wereld, die uit deze oorlog geboren wordt, de politieke vormen van een vroegere tijd niet meer passen: dan zullen wij uit eigen kracht, puttend uit eigen verleden, nieuwe vormen scheppen. Maar als volk eisen wij een plaats onder de zon. Ons volk heeft zijn recht van bestaan bewezen door zijn levenskracht: het geboortecijfer in Nederland is hoger dan in Duitsland of Italië. Ons volk heeft zijn recht van bestaan bewezen door zijn onbuigzame ondernemingszin: na de ontzettende oorlogsramp verzezen in Rotterdam de noodwinkels onmiddellijk. Ons volk heeft zijn recht van bestaan bewezen door de eigen structuur van zijn geschiedenis, die een rechte lijn vertoont. Ons volk bewijst thans zijn recht van bestaan door niet willoos te buigen voor het noodlot en te vragen om zijn plaats onder de zon. Uit deze concrete situatie is ook onze geschiedbeschouwing gegeven. Wij hebben als klein volk recht op een eigen bestaan, omdat aan kleine volken zo vaak in de geschiedenis een grote taak was voorbeschikt, omdat wij in het verleden getoond hebben een eigen stijl te bezitten en omdat de eigenaardige structuur van de vaderlandse geschiedenis, waarin het Europese leven steeds geprefigureerd werd, ons mag doen geloven in een zeer speciale roeping van het Nederlandse volk. Nederland moet zich dus een eigen Nederlandse geschiedbeschouwing scheppen, die, hoewel de historie in een eigen licht beziend, toch op algemene geldigheid aanspraak mag maken.

Reeds zovele malen kon een beschouwing der historie gecorrigeerd worden door een *analogon* uit het Nederlandse leven: Meillet constateerde dat de overgang der Italiaanse in de Franse dialecten zo geleidelijk was dat een voetganger die van Florence naar Parijs liep de verschillen niet zou opmerken. Naar analogie hiervan construeerde hij een even grote geleidelijkheid in de overgang der dialecten der verschillende Indogermaanse stammen, de zogenaamde regenboogtheorie. Maar juist de scherpe afscheiding van het Nederlands taalgebied leert ons dat dergelijke scheidingen ook in de Indogermaanse *Urheimat* mogelijk waren.

Schrijnen ontdekte tal van eigenaardigheden, zelfs van grammaticale aard, in het christelijk Latijn, door dit als een *Sondersprache* op te vatten. Hij is wel op deze idee gekomen door de grote soevereiniteit in kleine kring der tale Kanaäns in Nederland, die voor de schare die de wet niet kent onbegrijpelijk is.

Huizinga heeft de eenwording van Duitsland en Italië van ons standpunt als kleine staat (niet als klein volk, dat was zijn fout) beoordeeld in zijn magistrale rede over *Patriottisme en Nationalisme*.

Thans echter worden wij gedwongen een eigen Nederlands standpunt in te nemen:

- 1) aangaande de Joodse kwestie. Dit impliceert een eigen mening over de Israëlitische historie.
- 2) ten aanzien van Vlaanderen. Dit houdt in een eigen opinie over de oorsprong van de Romeinse staatsidee,
- 3) ten aanzien van de opvoeding. Daarom moeten wij de waarde van een klassieke vorming nogmaals overwegen,
- 4) inzake de plaats en de vorm van het christendom in de nieuwe staat. Dit houdt een eigen waardering van de kerkgeschiedenis in.

Wanneer we hiervoor een eigen standpunt vinden kunnen we ook over de eigen roeping van het Nederlandse volk spreken.

Een eerste, zeer onvolledige en zeer voorlopige poging in die richting willen wij wagen, waarbij wij als leidende gedachte kiezen:

het Italiaanse motto is: staat

het Duitse: ras

het Nederlandse: volk, klein volk.

En zou die theorie geen recht van bestaan hebben die op Plato, Christus en Rembrandt kan wijzen, om haar betoog van de grootheid der kleine volkeren te staven?

Israëlieten en Joden

Men wil het wel eens doen voorkomen dat er niets nieuws is onder de zon, dat met name de oorzaken van het antisemitisme in de oudheid dezelfde waren als thans. Dat is onjuist. In een weinig bekend apocrief geschrift uit de laatste eeuwen voor het begin van onze jaartelling heet het: "onder alle rassen der wereld zijn de Joden verbreid. Het is een vijandig volk, dat door zijn tradities in tegenstelling komt met ieder volk. Het pleegt een voortdurende obstructie tegen de ordonnaties der vorsten, met de bedoeling om de eenheid des rijks te verhinderen. Ja, dit volk is het enige dat met iedereen in alles contrasteert en aan een vreemde zede vasthoudt."

Hier blijkt uit dat de Oudheid aan de Joden hun isolement verweet en hun assimilatie voorstond, terwijl het tegenwoordige antisemitisme hen juist in hun isolement terug wil drijven. Er is nu eenmaal verschil van antisemitisme: men kan tegen de joden zijn, omdat zij van een andere religie zijn. Zo was het in het tsaristische Rusland. Maar aangezien een Jood die niets meer gelooft toch een Jood blijft, en een jood die christen wordt, zoals bijvoorbeeld Kohnstamm op iedere bladzij van zijn boek toont dat hij nog volledig het joodse denken heeft bewaard, moeten wij zeggen dat de religie niets met het Joodse vraagstuk te maken heeft. Anderen beschouwen de Joden als een inferieur ras. Weer anderen noemen de Joden een vreemd volk. Dat brengt een eigen beschouwing mee, bijvoorbeeld van het Oude Testament. Een voorgaande generatie heeft er al zijn tijd aan besteed om de verschillende bronnen waaruit het Oude Testament zou zijn samengesteld op te sporen. Dit leidde tot filologische scherpslijperij, die (evenmin als in de Homerische generatie) tot een definitief oordeel kon leiden. Als reactie daarop heeft de Barthiaan Wilhelm Visscher de hele wetenschap overboord gegooid en is tot de allegorese teruggekeerd, die al het geschiedkundige wegvaagt en de galg van vijftig ellen hoog waaraan Mordechai moest hangen verklaart als "het kruis van Christus".

Wij willen ons hier niet verdiepen in de vraag of het Oude Testament een supranaturalistische openbaring dan wel een product is van het Israëlitische besef, maar werpen een enkele blik op datgene wat ons dit merkwaardige boek omtrent het volk Israël en zijn geschiedenis leert.

Israël was een boerenvolk: de God van dit volk was natuurlijk niet de Barthiaanse Onbekende God naar het Kantiaans exemplar, of het Aristotelische *primum movens immotum*, maar de God des Levens, die de wasdom geeft en aan wie de aarde, mitsgaders hare volheid toebehoort. De handel was onbelangrijk en bleef lange tijd in handen van de onderworpen Kanaänitische bevolking, zodat het woord voor Kanaäniet zelfs koopman ging betekenen. De cultuur stak pijnlijk af bij die der omringende volken: de hooggeroemde tempel van Salomo was niet groter dan een moderne dorpskerk. Wetenschap bestond niet: zij verstonden nog niet de levende werkelijkheid tot een dode abstractie te reduceren, maar beleefden in beelden en mythen de werkelijkheid. Geheel hun aandacht hebben zij aan hun religie gewijd, en deze is het ook die aan hun geschiedenis belang geeft.

Tussen de grootmachten Mesopotamië, Syrië en Egypte, wier historie alleen academisch belang heeft, ingeklemd, ligt het kleine volk Israël, welks Heilige geschiedenis wij allen kennen. Deze kolossale staten zijn van de aardbodem weggevaagd, maar Israël is blijven

bestaan tot op de huidige dag. De wereldgeschiedenis beslist nu eenmaal niet met meerderheid van stemmen, maar vernedert het grote.

Er is een rechte lijn in die gewijde geschiedenis, de continuïteit is onmiskenbaar. Op de Sinai heeft Jahwe aan Mozes de decaloog geschonken. Het *Du sollst* wordt hier uitgesproken door een persoonlijke God. De verbinding van ethiek en religie is ons vertrouwd, maar sprak in die tijden toch niet van zelf. Juist die religies die de natuur vergoddelijken, zoals de oud-Kanaänitische, kennen kinderoffer en tempelprostitutie als onderdeel van hun cultus. Maar de Israëlitische godsdienst kent het fallische symbool dat wij in de Griekse religie bijvoorbeeld bij Dionysus vinden, niet: het seksuele is uit het antropomorfe godsbeeld uitgesloten.

De profeten hebben de gehoorzaamheid aan de wil Gods verdiept: en juist in dit profetisme stelt zich de Joodse godsdienst tegenover de wereldgodsdiensten, die eerder het goddelijke als middel aanwenden ter voldoening aan materiële en geestelijke behoeften.

Het Hellenisme wilde ook in Palestina ingang vinden en Antiochus Epiphanes richtte in 168 v. Chr. een beeld van Zeus op in de tempel te Jeruzalem: toen dreigde het ethisch monotheïsme onder te gaan. Maar de Makkabeeën handhaafden de heerschappij van Jahwe en de Wet.

Jezus heeft door zijn dood de gehoorzaamheid aan de wil Gods volkomen gemaakt. Zijn Bergrede is een verdieping van de decaloog. Zijn Godsbeeld, hoewel verinnigd, wordt evenzeer als het oudtestamentische door de polaire momenten van toorn en genade beheerst.

Het ethisch monotheïsme, in de zin dat Jahwe een énige God is en zijn wil openbaart, is de rode draad die door de Israëlitische geschiedenis loopt. Het zou wel wonder zijn als Hegel ook in deze ontwikkeling niet het tempo van de Duitse wals beluisterd had en these (polytheïsme), antithese (profetisme) en synthese (wettisme) in de religie had onderscheiden. Maar het wil mij voorkomen dat de Heilige Geschiedenis aan de dialectiek der wereldhistorie ontsnapt. Het is niet verwonderlijk dat juist bij dit volk voor het eerst de conceptie der wereldgeschiedenis als een eenheid is opgekomen.

In het boek Daniël, dat geschreven werd in de tijd van de overheersing van Antiochus Epiphanes (± 168), toen het Israëlitische volksbestaan zeer ernstig werd bedreigd, vinden we dit symbolisch uitgedrukt door het beeld op lemen voeten, dat door een rollende steen omver wordt geworpen. De gouden, zilveren, koperen en ijzeren delen van dat beeld geven de opeenvolgende wereldrijken aan. Welk een verschil in denken met de Grieken: bij Hesiodus vinden we de voorstelling van de *aurea aetas*, die steeds slechter wordt. De overeenkomst bestaat niet in wezen, want bij Hesiodus draagt de *aurea aetas* een mythologisch, nevelachtig karakter, terwijl Daniël over mensengeschiedenis spreekt. Reeds Homerus laat in de bekende woorden van Xanthos de Lyciër, dat de mensengeslachten verwelken en opgaan als de bladeren, de menselijke geschiedenis opgaan in de kringloop der natuur. Herodotus leert dat de menselijke geschiedenis een rad is, dat ronddraait en niet gedooft dat altijd dezelfde gelukkig zijn. Maar voor Daniël wordt de wereldgeschiedenis door een transcendente macht gestuurd van haar aanvang naar haar einde.

In de geschiedenis van het volk Israël kan men twee kritische perioden aanwijzen: de wegvoering naar Babel en de strijd der Maccabeeën tegen Antiochus Epiphanes.

Het Noordelijk rijk had zijn roeping vergeten en was teruggezonden tot de natuurgodsdienst der omringende volken. In 722 werd hun hoofdstad Samaria door de Assyriërs veroverd en de bevolking werd naar andere delen van het Assyrische rijk overgebracht. Dat was de wijze waarop liet rijk van Ninevé het probleem der verschillende nationaliteiten binnen zijn

grenzen trachtte op te lossen. En het lukte volkomen. Van het Noordelijk rijk en de zelfstandigheid van zijn bevolking bleef niets over: het volk werd in de ongedifferentieerde massa van het Assyrische rijk opgelost. Het Zuidelijk rijk, Juda, kreeg nog een korte adempauze: eerst in 586 werd de bevolking naar Babylon overgebracht. Het merkwaardige is dat dit volk niet is opgelost, maar zelfstandig is blijven bestaan, ofschoon het zijn politieke existentie, zijn staat, was kwijtgeraakt. Dat is het gevolg geweest van de grote veranderingen die in de tijd tussen 722 en 586 zijn beslag hadden gekregen. In 721 werd een oud wetboek gevonden, dat alle andere religie behalve de godsdienst der Vaders verbood. Dit was niet anders dan een uitwerking van het oude gebod dat Israël geen andere goden voor het aangezicht van Jahwe mocht hebben. Daarnaast vertoont het boek Deuteronomium de invloed van de profeten en centraliseert de cultus in Jeruzalem.

Zo grijpt dus de hervorming onder Josia terug op de traditie der vaders, trouw aan de historische roeping om het ethisch monotheïsme tot volle ontplooiing te laten komen, maar neemt ook nieuwe elementen in de lijn der profeten op. Door deze reactionaire revolutie werd het volksbestaan van Juda gered: Babylonische ballingschap en latere diaspora hebben haar eenheid als volk niet kunnen breken. Wederom werd dit volk in zijn historische roeping bedreigd door het Hellenisme: dit bracht de Griekse cultuur als civilisatie over de gehele wereld, tot in Indië toe. Het vertegenwoordigde ongetwijfeld de tijdgeest en het ontbrak ook in Jeruzalem niet aan lieden die de moderne geest met prijsgeving van eigen wezen wilden aanvaarden. Vol ontzetting beschrijven ons de kronieken van die dagen dat men in Jeruzalem een gymnasium bouwde. Dat was in die dagen ook wel wat anders dan thans. Want het gymnasium was als het ware de tempel van de schone mens, van de *kalokagathia*. Het Griekendom plaatste nu eenmaal de mens in het middelpunt van zijn belangstelling. De goden dacht het niet als onbestemde natuurwezens, maar in mensengestalte; daarom woonden de goden niet meer in het ruisen der wouden, maar kregen als mensen huizen, tempels. De Griekse kunst beeldt niet, zoals bijvoorbeeld de Chinese kunst, een rietstengel af, maar geeft ons van het begin af aan de geïdealiseerde mens als voorwerp van zijn aandacht. En de sofist Protagoras bleef in dezelfde lijn als hij verklaarde dat de mens de maat van alle dingen was. Voor alles was de filosofie van het Hellenisme, Stoa zo goed als Epicurisme, individuele ethiek. De mens bleef het middelpunt van alle dingen. Hoe grote waarde dit hellenistische humanisme ook mocht hebben, in deze vorm was het een bedreiging van het nationale bestaan.

“Koning Antiochus verordende aan zijn ganse rijk dat ieder zijn nationale traditie moest opgeven en dat allen tot een volk moesten worden”, schrijft het boek der Makkabeeën met een juiste blik voor de problematiek der situatie. De echte patriotten van die dagen hebben beseft dat het Hellenisme niet slechts enige culturele vernieuwingen bracht, maar het volk Israël wilde absorberen in de vormloze massa der ontwortelde Graeculi, het eigen wezen wilde vernietigen en eigen roeping wilde doen verzaken. Zij hebben zich verzet en zijn erin geslaagd Palestina vrij te houden als een klein nationaal eiland in de zee van het Hellenisme. Natuurlijk hebben wij later veel van de Grieken geleerd: Paulus citeert de schrijver van lichte *society*-stukken, de komediedichter Menander, en de Stoïsche modefilosoof Aratus (waarschijnlijk zeer tot ergernis van calvinistische vijanden van het toneel). Maar hun eigen wezen hebben zij behouden en aan hun roeping zijn zij trouw gebleven. Opmerkelijke prestatie: het blijkt mogelijk ontoegankelijk te zijn voor ideeën die wel in den geest des tijds liggen maar die niet bij het nationale karakter passen. Laten zij die in het voetspoor van Nietzsche een Paneuropa door een volkerenchaos willen laten ontstaan, dit wel bedenken.

Telkens flitst al in het Oude Testament de geest door van Christus: steeds groter wordt de schaduw die door het naderen van zijn verschijning vooruitgeworpen wordt. Christus verdiepte de Israëlitische ethiek tot de ontroerende leer der Bergrede. Het antropomorfe godsbeeld van het Oude Testament werd tot paradoxale scherpheid uitgewerkt tot de *Umwertung aller Werte*: “God aan het slavenkruis”. Het verlangen van generaties die een Heiland verwachtten werd werkelijkheid. Christus vervulde de roeping van het volk Israëls, waaraan het de eeuwen door was trouw gebleven; hier was het einde van zijn historie. Dat heeft het Christendom ook begrepen. Het kleed van het voorhangsel scheurde: dat betekende dat de tempel geen centrale plaats innam. Door de zoendood van Christus werd het offer overbodig: het offerritueel behoorde tot de schaduw, en niet tot het wezen der religie. Een kleed met allerlei dieren daalde voor Petrus uit de hemel: de taboevoorschriften van de wet werden overbodig. Paulus stelde de ethische voorschriften van de wet gelijk met de stem des gewetens: daardoor verviel iedere hoogmoedige reden tot afzondering voor de Joden. De brief van Barnabas vervloekte een letterlijk verstaan van het Oude Testament en allegoriseerde zijn ganse inhoud: daardoor werd dit boek als nationaal document aan de Joden ontfutseld en tot het eigendom van een geestelijke gemeente gemaakt. Christus zelf zag dat de Joden geen reden van bestaan hadden en profeteerde de ondergang van Jeruzalem. En die vond werkelijk plaats: in 70 na Christus werden de Joden een volk zonder vaderland. Tot dusver waren de Israëlieten nog vast verbonden gebleven aan hun vaderlandse grond: iedere Israëliet, ook al woonde hij in den vreemde, stuurde jaarlijks zijn tempelbelasting naar de hoofdstad van zijn vaderland en bij gelegenheid van de jaarlijkse feesten stroomden de scharen naar Jeruzalem. Thans werd iedere band doorgesneden: de Israëlieten werden Joden, de boeren werden kooplieden. De Joden werden een volk zonder vaderland en als ieder volk dat zijn nationale roeping volbracht had, verfossileerde het. “Verstokking is over Israël gekomen”, dat diepe woord van Paulus raakt de tragiek van dit volk nauwkeurig. Tertullianus, de christelijke auteur uit de tweede eeuw na Christus, had gelijk toen hij betoogde dat er een verband bestond tussen de komst van Christus en de val van Jeruzalem. De Joden hadden geen reden van bestaan.

En toch bleven zij bestaan. Het Romeinse rijk bezweek onder de aanval der Germanen in 476. Byzantium viel in 1453. Maar het Joodse volk bleef. De omgeving waarvan zij zich isoleerden beschouwde dit doelloos bestaan als een vloek. De moderne geschiedvorsing wil alles verklaren, maar nergens schiet haar rationalistisch *scire per causas* zozeer tekort als juist in dit geval. En eerst de intuïtie der religie vermag te geloven dat de verharding der Joden zal duren totdat de gehele wereld zal zijn ingegaan aan het einde der dagen. Zo spreekt het religieus bewustzijn duidelijk uit wat de beschouwing der geschiedenis suggereert, dat de Joden als onoplosbare rest moeten blijven bestaan.

De *Aufklärung* heeft deze irrationele wil der wereldhistorie niet onderkend en het verschil tussen Joden en niet-Joden opgevat als een positief rechtelijke verminking van de natuurlijke gelijkheid. Welk een rationalistische miskenning der historie!

Nu dreigde het Joodse volk ten onder te gaan in de assimilatie. Er bestond immers geen verschil. Een van de weinige mensen die op intelligente wijze de assimilatie verdedigde was Friedrich Nietzsche: hij hoopte dat door de toenemende decadentie en de voortschrijdende ontworteling het type van de goede Europeeër zou ontstaan dat het enghartig nationalisme achter zich zou laten. In de Joden echter zag hij, ondanks hun sterk gevoel van eigenwaarde, een “ferment van nationale decompositie”, dat door zijn internationale oriëntering de nationale waarden ondergroef (dat was ook de reden waarom Julius Caesar, die het

Imperium Romanum lot een eenheid wilde maken, Jodenvriend was). Deswege juichte Nietzsche de Joden bij hun ondermijnende arbeid toe.

Het staat thans wel vast dat Nietzsche zich vergist heeft. Juist het nationalisme, dat hij als de voornaamste hinderpaal voor het tot stand komen van een Europees bewustzijn zag, blijkt de *conditio sine qua non* en de grondslag van een Europese orde. De Balkan, eens de brandhaard van ons continent, blijkt thans wel degelijk volgens het “volkse” beginsel voorgoed geordend te kunnen worden, mits men maar tot het drastische besluit van volksverhuizingen durft komen. En als ook in het Westen de “volkse” idee verwezenlijkt wordt en men ook de Walen zal laten verhuizen, dan zullen de bewoners van Groot-Nederland de beste Europeeërs blijken.

Maar dan moest dit nationalisme ook met de ondergravers der nationale gedachte in botsing komen. Daarbij was het de uitvoerder van de wil der wereldgeschiedenis, die leert dat de Joden geïsoleerd moeten blijven als afzonderlijk volk. Daar zijn er velen die verontwaardigd zijn over de behandeling der Joden in sommige landen. Dat kan humanistische gevoeligheid zijn, maar is daar niet tevens opstandigheid bij tegen de wil van de regeerder der wereld?

De Jodenhaat, hoe afkeurenswaardig ook in zichzelf, is een middel voor de historie om haar wil door te zetten en de Joden als volk af te zonderen tot op het einde der dagen.

Zo is het antisemitisme van onze dagen principieel verschillend van dat van vroeger dagen. Toen moest Israël zich assimileren en het wilde niet. Thans wil Juda zich assimileren en het mag niet. Wil men het Joodse probleem in Nederlandse zin oplossen, dan moet men, zonder haat en zonder sentimentaliteit, hen als een vreemd volk beschouwen en hun de plaats hergeven, die onze vaders hun gunden. Dat de Joden echter een afzonderlijk volk zijn en moeten blijven, dat leert ons de wereldgeschiedenis.

Volk en volksstaat als voorwaarde der Griekse cultuur

Het is in de loop der geschiedenis steeds de Griekse cultuur geweest waaraan de volken zich gespiegeld hebben. De Griekse cultuur roept bij ieder levend volk het eigen bewustzijn wakker en is in zoverre klassiek. De Romeinen zijn de eersten geweest die hun beschaving in een voortdurende uiteenzetting met het Griekendom hebben opgebouwd. De middeleeuwen waren met de antieke gedachte doordrenkt: Dante kent de Griekse mythologie zeer goed en Thomas van Aquino ondernam het het christelijke erfgoed in de vorm der Aristotelische filosofie te gieten. Bij de humanisten neemt de verering der Grieken welhaast groteske vormen aan. Zij ondernamen het de tekst: “Jezus Christus, het Woord Gods is naar de verkondiging der profeten uit de hemel op aarde nedergedaald” aldus te vertalen: “*Optimi Maximique Jovis interpres juxta vatum responsa ex Olympo devolavit in terras*”. Ook de grote Franse tragici kozen de Grieken tot voorbeeld: Racine zegt in de voorrede op zijn *Phèdre* dat hij zijn voorbeeld, de *Hippolytus* van Euripides slechts een weinig veranderd heeft. In werkelijkheid was de *Phèdre*, ondanks alle nabootsing, een zeer oorspronkelijke schepping. De invloed van de Griekse auteurs op Goethe en zijn omgeving was zeer groot. De ontmoeting met de “edele eenvoud en stille grootheid” der Olympische Grieken heeft de Duitse geest mondig gemaakt.

Daarom zou het een geestelijk hoogverraad aan de cultuur zijn wanneer de invloed van de Griekse cultuur op het Nederlandse volk verminderde. Integendeel schijnt het ons toe dat een degelijk onderricht in de Griekse filosofie de Nederlandse jeugd van veel slakken van het denken zou verlossen en anderzijds de ontstellende barbarij van ons *vulgus eruditorum* in een hel daglicht zou stellen. Daarom, dit zijn wij aan de Europese cultuur, dat zijn wij ook aan

de edele traditie der grote Nederlandse filologen verplicht: het Grieks behoude een eervolle, zij het dan niet overheersende plaats op onze scholen.

De vorige eeuw heeft onze kennis van de achtergrond van onze Griekse auteurs geweldig vermeerderd: uit de mesthopen van Egypte kwamen nieuwe teksten te voorschijn, onbekende beschavingen verzezen uit de bodem, de opschriften uit die tijd werden verzameld, kortom alles werkte ertoe samen om de Grieken van de eenzame Olympus naar beneden te halen en in een kader van levende werkelijkheid te stellen.

Met deze uitbreiding van onze kennis liep een andere beoordeling der Grieken parallel. Bachofen stelde tegenover het vaderrecht, en wat daarmee samenhangt, het principe van het moederrecht: de sfeer van de moeder, antiparallel aan die van de vader, het ongevormde, chaotische kon men volgens hem als voorgaande fase van de ontwikkeling bij de Grieken aannemen. Ofschoon Bachofen overdreven heeft, valt het niet te ontkennen dat zekere moederrechtelijke tendensen, maar dan polair en contemporair binnen hetzelfde volk, zijn aan te wijzen. Bachofen was een romanticus: ook de romantiek vond in het Griekse wezen verwante trekken.

De jonge Nietzsche heeft in zijn prachtig werk *Die Geburt der Tragödie* zijn geliefde Hellenen benaderd vanuit de problematiek die hem destijds bezighield: Wagner en Schopenhauer zijn zijn paranimfen bij de ontdekking van het extatische, het Dionysische in het Griekse wezen en in de Griekse tragedie. Nu kunnen vakgeleerden Nietzsche bespot hebben om zijn *hineininterpretieren* van de tegenstelling Apollinisch-Dionysisch in het Griekendom, zeker is dat wij door hem een noodzakelijke aanvulling hebben gekregen op het classicisme.

De onderzoekingen der godsdiensthistorici lopen hiermede parallel: de religie der Grieken blijkt niet een antropomorfe bijkomstigheid te zijn. Ook dit volk heeft over de vragen van leven en dood existentieel gedacht en in diepzinnige mysteriewijsheid zijn overtuigingen neergelegd. Deze veranderde interpretatie der Griekse religie hangt natuurlijk samen met het prijsgeven van het rationalisme op alle gebied, ook *in theologicis*.

Ook de rassentheorie belicht de Grieken vanuit eigen tijd. De tegenstellingen Apollinisch-Dionysisch, patriarchaal-matriarchaal, Grieks-Kretenzisch, waarvan de beide eerste eerder als polaire limietbegrippen dan als zwart-witte antithesen bedoeld zijn, worden tot de rassentegenstelling Nordisch-Pelasgisch verabsoluteerd, waarbij het tweede alternatief absoluut verworpen wordt. Dat is in wezen een teruggang tot het classicisme en doet de resultaten van de ontwikkelingen van Bachofen, Nietzsche en Kristensen verloren gaan. Wij daarentegen zien het lichte rationalistische van de Grieken als een dunne lichtglans op een diepe zee van irrationaliteit en religiositeit.

Het Griekse volk is de bron geweest waaruit al datgene wat wij zo bewonderen is opgeweld. De Griekse dichter, de Griekse staatsman, de Griekse denker mag men nooit van zijn achtergrond en ondergrond, het Griekse volk, isoleren. Men heeft erop gewezen dat vooral bij de Grieken de cultuur nog een zeer belangrijk spelelement bevat en ontstaan is uit het spel. Maar het is noodzakelijk daaraan toe te voegen dat dit spel bijna steeds een spel in gemeenschap was, dus wortelde in het "volkse" bestaan

En zo zien wij overal het volk als de oorsprong van de grote gedachten der denkers. De Westerse filosofie is geboren als Thales van Milete betoogt dat alles uit water bestaat. Maar hij werkt uit het geloof der gemeente dat uit de scheppingswateren het heelal is ontstaan. Plato is de grootste filosoof ter wereld: maar hij kon slechts tot zijn ideeënleer, de leer van de twee werelden komen, voortbouwend op het volksgeloof der mysteriën in een beter hiernamaals. Zo is de Griekse cultuur de vrucht van een samenspel van enkeling en volk.

Pas langzamerhand maakt het individu zich los van de gemeenschap. Democritus, de bekende ontwerper van de atoomleer, die zo lange tijd in de natuurwetenschap gegolden heeft en eerst thans is onttroond, heeft verklaard, dat “voor een wijs man de ganse wereld openstaat”. In dit citaat is de oorzaak van het kosmopolitisme, het overschatten der verstandelijkheid en een onderschatten der irrationele bindingen duidelijk aangegeven. Deze verwerping van irrationele momenten als vaderlandsliefde, erotiek en religiositeit heeft voor de gehele wereld ruïneuze gevolgen gehad. Hierin is toch “de zondigheid van het vlees” uit voortgekomen, het valse dualisme van *logos* en *sarx*, dat pas door het denken van de laatste tijd overwonnen is.

Een zelfde rationalisme zien wij ook bij Socrates: hij verwerpt de traditie als norm van zedelijk handelen, omdat de traditie onlogisch is en altijd zal zijn. Dat alle autoriteit, dus ook de autoriteit van het zedelijk gebod, irrationeel moet zijn, dat bij het “Gij zult” geen tekst en uitleg gegeven wordt, daarvan wil Socrates niets weten. Hij gelooft dat het intellect zich zijn eigen normen wel kan geven. Kennis is deugd. Daarmee snijdt hij de band met zijn volk door. En daarom had Aristophanes ook zo gelijk toen hij hem beschreef als bederver der jeugd. Aristophanes heeft Socrates in zijn *Wolken* getekend als iemand die wit-zwart kon praten door allerlei intellectualistische spitsvondigheden. Ongetwijfeld heeft hij de figuur van de edele waarheidszoeker mistekend, maar zeer juist was zijn instinct dat Socrates de bijl legde aan de wortels van het volksbestaan.

Wanneer wij zelf als intellectueel de weg terug zoeken tot ons volk, dan zal dat ook onze smaak bij de beoordeling der Griekse kunst beïnvloeden. De archaïsche dichter Aeschylus schildert ons in zijn machtig drama *De Perzen* de strijd van zijn volk tegen het Perzische wereldrijk. Uiteraard zullen we ons tot hem meer aangetrokken gevoelen dan tot de “verlichte” Euripides, die zo haarfijn de psychopathische vrouw in zijn stukken tekent. Met de voorsocratische denkers, die in jeugdige overmoed over het heelal hun bespiegelingen lieten gaan, maar toch nog zo verbonden zijn met het levend geloof der gemeente, voelen wij meer verwantschap dan met de individualistische ethicus Socrates. En zo zou men in het algemeen een grotere sympathie voor het archaïsche dan voor het klassieke kunnen constateren. Dat wat de oorspronkelijkheid en de frisheid nog draagt en tegelijk zwaar belast is met traditie, dat wat niet af is en nog mogelijkheden van technische verbetering heeft, is zeker niet inferieur aan het volkomene, affe, volledig beheerste. Het archaïsche kan men bespeuren in de letterkunde en in de beeldhouwkunst. Dezelfde nadrukkelijkheid en overmaat van accent kan men waarnemen bij de opbouw van de Homerische hexameter en bij de onderscheiding van de ledematen aan de Apollo van Tenea, die heerlijke statue van het archaïsche Hellas. Het einde van deze periode is het verlies van veel schoons geweest.

Geen volk toont ons zo duidelijk als de Grieken dat een klein volk een grote roeping kan hebben. Hoe onbegrijpelijk was het dat zij niet onder de voet zijn gelopen door het Perzische reuzenrijk. Maar de diepzinnige Aeschylus heeft in dit geweldig gebeuren de wil van een hogere macht erkend. “De Goden hebben de staat gered”. Deze oorlog was niet een strijd voor de abstracte vrijheid of voor Europa, zoals men het wil laten voorkomen: “op, zonen der Hellenen, bevrijdt Uw vaderland” (Aeschylus, *Perzen*). Door zijn strijd tegen het Perzische rijk werd Griekenland zich van zijn eigen wezen bewust: het streed voor zijn vrijheid als volk. En dan begint die wonderlijke opbloei op alle gebied: één staat is het, Athene, die in één eeuw tot stand heeft gebracht wat voor alle eeuwen een bewonderd voorbeeld zou blijven.

Deze heerlijke bloei en rijkdom van cultuur vermag men, ondanks alle verschillen, slechts met de glans van onze Gouden Eeuw vergelijken. En in beide gevallen was de strijd als klein volk de voorwaarde voor deze geestesontlading geweest.

Griekenland is al een klein land en lang niet alle staatjes hadden aan deze opkomst der cultuur deel: in het Noorden lag Thessalië, dat weinig aan Hellas' wereldroem heeft bijgedragen. Het is één staat, één stad die als een brandpunt alle stralen opvangt en een heerlijk prisma werpt: Athene. Op verschillende plaatsen in Griekenland waren er folkloristische optochten en opvoeringen: maar alleen in Athene werden deze gebruiken tot de onvergankelijke roem van tragedie en komedie gesublimeerd. Sparta daarentegen betekent in cultureel opzicht niets: de ontluikende cultuur werd daar in haar knop gebroken door de alleenheerschappij van de buitenlandse politiek. Omdat de Spartanen steeds op hun hoede moesten zijn voor de onderworpen volken, verstarde zij. Hun militarisme was steriel en miste de jonge kracht der barbarij die nodig was om de Griekse cultuur over de gehele wereld te verbreiden: dat heeft Macedonië, later ook Rome gedaan. Er is dan ook volstrekt geen reden Sparta boven Athene te stellen. Reinheid van bloed is onzes inziens een factor die hier niet mag meespreken. Wij weten dat de Atheners zich met de bevolking die zij bij hun invasie aantroffen volledig hebben vermengd. De Spartanen echter vormden een gesloten kaste. Maar wij weten niet of de voorgriekse bevolking werkelijk wel zo onindogermaans was. De taalwetenschap is geneigd om een vroeg-indogermaanse laag onder de indogermaanse te constateren. Anderzijds weten wij niet in hoe sterke mate de invasoren reeds vermengd waren. Dat Homerus een aantal helden blond noemt, kan geen maatstaf zijn: want het epitheton wordt bij Homerus niet met een bepaalde bedoeling gegeven, maar dient als metrische stoplap. Zo noemt Vergilius zelfs de Semitische Dido 'flava', blond. Ook beelden van Grieken geven ons geen goed materiaal, omdat de Griekse kunst steeds idealiseert en dus geen rastype weergeeft. Kortom, de oorzaak van Athene's bloei kan niet gelegen hebben in raszuiverheid of rassenvermenging.

De grondvoorwaarde echter voor de grootheid van Athene was de levensvorm die het volk zich geschapen had, de polis. Men pleegt de staatsvorm der Atheners een democratie te noemen, maar daartegen bestaat een groot bezwaar. De Atheense samenleving is ondenkbaar zonder slavenstand. De slaven deden het handwerk dat veracht was, de vrije mens arbeidde niet, maar bracht zijn tijd in vruchtbare ledigheid door. Deze zeer talrijke slavenstand is in geen opzicht met het moderne fabrieksproletariaat te vergelijken, omdat bij hen geen politieke wilsvorming mogelijk was en grote industrieondernemingen van een anoniem kapitaal niet bestonden.

De arbeid en de handel was voor het grootste gedeelte in handen van *metoeken*, vreemdelingen, wier aantal gelijk was aan dat der burgers. Zo had ook de stand wiens functie met de tegenwoordige middenstand kan vergeleken worden geen politieke invloed. Athene bezat een imperium in en om de Aegeïsche zee: ook dit bezat geen enkel recht.

Een kleine minderheid van burgers heerste over een overweldigende meerderheid.

Ook de structuur van deze kleine groep was niet democratisch in de moderne zin. Van een regering door de meerderheid was geen sprake. De ambtenaren en de raadsleden die de stad moesten regeren werden door loting aangewezen. Dit kan men geen regering noemen, omdat regering nominale deskundigheid der regeerders veronderstelt. Maar deskundigen werden met opzet geweerd, opdat de gulden middenmaat in alles de overhand kon houden. Het volk werd niet door partijen vertegenwoordigd maar de massa regeerde *en bloc*: zij besliste met meerderheid van stemmen over de buitenlandse en economische politiek!

De massa bezat ook de rechtspraak. Behoorlijke mensen echter namen niet in de jury zitting, omdat er zo weinig voor betaald werd. Dus had voornamelijk het gepeupel het oordeel over leven en dood, dat het liet bepalen naar gelang van de partij waartoe de aangeklaagde behoorde.

De massa stond vijandig tegenover het genie en klaagde de grote mannen aan; Socrates moest de gifbeker drinken en Pericles, die de stad zo schoon had gemaakt, werd veroordeeld. De massa kon zich ook zonder aanleiding ontdoen van een leider die haar niet beviel, door hem via het ostracisme voor 10 jaar in ballingschap te sturen. De horde heerste. Maar de horde kan alleen heersen als zij geleid wordt. De horde besluit wat haar leiders voorstellen. De horde is daar niet voor verantwoordelijk: haar leiders ook niet. Athene was zogenaamd een democratie, maar in werkelijkheid de regering door de eerste man (de beste). De Atheense staatsinrichting had werkelijk niets met de moderne democratie te maken en als zij wel verwant zijn, compromitteert dat de moderne democratie. Want het is een wonder dat een goed volk als de Atheners zo slecht geregeerd kon worden.

Wij willen nu *a limine* de mogelijkheid afwijzen dat er in Griekenland een staat zou te vinden zijn welks structuur op een corporatieve staat zou lijken. Dat is zelfs niet het geval in de *Staat* van Plato, hoe bedrieglijk zijn standen, zijn socialisme, zijn autarkie en zijn eugenetiek daarop lijken. De corporatieve staat is een organisatie van de arbeid; zij veronderstelt een zekere ontwikkeling van de industrie en een zekere eerbied voor de arbeid. Deze voorwaarden ontbraken in Griekenland: de economie droeg een agrarisch karakter, de handel was in handen van vreemdelingen, de arbeid werd veracht, de industrie bleef beperkt tot kleine bedrijven. Door de techniek en door het openleggen van de gehele wereld was het Westerse kapitalisme mogelijk: dit vroeg om een distributie der productie en een planmatige huishouding. Die zal nu door een corporatieve staat gebracht worden. Maar zowel techniek als imperialisme waren in het voorhellenistische Griekenland onbekend. Niet de structuur, maar het beginsel van de Griekse polis is belangrijk. De gemeenschap is voor hen het hoogste goed en doordringt het leven van de enkeling volkomen: de polis legt op ieder burger volkomen beslag: men kon lid zijn van de raad (vijfhonderd man, die jaarlijks vervangen werden), of een van de veertienhonderd ambten vervullen die jaarlijks openstonden. Vanzelf werd men lid van de volksvergadering en zeer gemakkelijk van de rechtbanken (6000 man per jaar). Doordat al deze bestuurslichamen zo veelhoofdig waren, was het in Athene onmogelijk zich buiten de politiek te houden. Socrates, die consequent het staatsleven meed, was toch één keer prytaan, voorzitter van de raad. Maar deze gemeenschap was niet alleen staatkundig: ook de feesten, waarop de prachtige tragedies en komedies plaatsvonden, werden van staatswege gegeven. De polis omvatte het gehele leven van het volk, het was een volksstaat. Niet dankzij maar ondanks de democratie is Athene groot geworden.

Juist de kleinheid van deze levensvorm heeft het Griekendom tot zijn geweldige prestaties in staat gesteld. De vele kleine staatjes verhinderden dat de buitenlandse politiek werkelijk belangrijk werd. De Oosterse grootmachten lieten hun onderdanen alleen maar tributen betalen. In Rome werden alle krachten voor het imperium geabsorbeerd. Maar de Atheense volksstaat heeft tragedie en komedie, Parthenon en Theseion geschapen.

De kleine volksstaat, de polis, beheerste het denken der Grieken volkomen: de Pythagoreeërs laten "de haard van het heelal" het middelpunt van de kosmos vormen, zoals de brandende vlam, de Hestia, het middelpunt van de polis was. Plato geeft in zijn *Staat* aan de organisch gelede autarke polis de wijsheid als staatsraison. Zelfs nog bij Aristoteles, de leraar van Alexander de Grote, is de polis de grondslag van het staatkundig denken. Als dan

Griekenland onder Alexander de Grote werkelijk groot is geworden en het kleine volksbestaan niet meer de grondslag der existentie is, heeft het individu zijn band met het volk verloren en wordt de cultuur tot civilisatie: de diepzinnige flonkering der metafysische wijsbegeerte wordt tot een naturalistisch Epicurisme en een Stoïsche theosofie. De zedelijkheid komt in de plaats van het denken over God en wereld. De Stoa predikt het volstrekte individualisme: de tegenstelling tussen de wijze en de massa is onoverbrugbaar, alleen onder filosofen bestaat er een intellectueel kosmopolitisme. De cultuur was civilisatie, de wijze moralist, het volk massa geworden.

De Romeinse staat tegen de Italische volkeren

De Romeinen waren geen volk. De overlevering bericht hoe de eerste kern van de Romeinse bevolking bestond uit een samenraapsel van verschillende volken. In principe heeft de mythe gelijk: het onderzoek der Romeinse eigennamen heeft aangetoond dat vele namen van Romeinse geslachten van Etruskische, d.w.z. niet-indogermaanse oorsprong zijn. Maecenas bijvoorbeeld was afkomstig uit Etrurië. De overlevering leert ons dat Rome eens een Etruskische stad was en het namenmateriaal schijnt dit te bevestigen. De naam Rome is symbolisch voor deze staat zonder volk: het eerst vinden we haar in Klein-Azië. Vandaar is zij door de Etruriërs, als zovele andere Klein-Aziatische namen, naar Italië meegebracht. Ruma was het Etruskische geslacht, dat aan Rome zijn uitheemse naam gaf. Toen Constantijn de Grote zijn residentie naar Byzantium verplaatste, werd die stad tot Nieuw Rome omgedoopt. De Turken noemen Constantinopel nog steeds Rum. De Grieken noemden zich tot 1453 toe Romeinen: hun taal noemen zij nog Romeins. Oost-Roemelië, dat na het congres van Berlijn van 1878 door Alexander van Battenberg aan Bulgarije werd toegevoegd, kreeg hierdoor zijn naam. Nu voeren al sinds enige jaren de Duitse en Italiaanse geleerden een verwoede *Kampf um Rom*: de Duitsers noemen Rome een Noordse, de Italianen een Mediterraanse stad. Omstreeks 1500 v. Chr. is namelijk een volk, dat waarschijnlijk wel een indogermaanse taal sprak, over de Brenner getrokken en heeft zich in de moerassige Povlakte in paaldorpen op het droge gevestigd, de zogenaamde *terremare*. Hun woningen bouwden zij op palen, gelijk Le Corbusier wil en de Papoea's doen. In de nagenoeg vierkante nederzettingen sneden de straten elkaar loodrecht, evenals in een Amerikaanse stad en... in een Romeins legerkamp. De allereerste ontdekkers van deze paaldorpen op het droge hebben al verband gezocht met het oudste Rome, dat in de antieke bronnen Roma Quadrata, het vierkante Rome, genoemd wordt. Als het oudste Rome inderdaad een paaldorp op het droge was, dan kon men de naam van de Palatinus, waarop volgens de overlevering dat Roma Quadrata gelegen was, als 'paaldorp' verklaren: want 'palus' betekent paal in het Latijn. In de dagen van de ontdekking van deze *terremare* was juist door het werk van Garibaldi en Cavour de eenheid van Italië, droom van vele eeuwen, werkelijkheid geworden. Toen nu de archeologen zelfs in het zuiden van Italië, bij Tarente, een paaldorp meenden te vinden, waren zij ervan overtuigd dat reeds 1500 v. Chr. de bewoners van de *terramare* over geheel Italië hadden geheerst en toen al Italië tot een eenheid hadden gebracht. Deze theorie wordt nu in Duitsland uitgewerkt: de cultuur van liet Apennijns schiereiland is van Noordse oorsprong, de Romeinen waren Noords en Rome was een Noordse stad. Maar in Italië rees verzet, want de meeste Italianen stammen af van het Mediterrane ras, dat reeds duizenden jaren in geheel Italië woonde, toen omstreeks 1500 voor Christus de indogermanen zich in de Povlakte vestigden. Ugo Rellini bewees dat de cultuur van Italië in die vroege tijden geen eenheid was, maar dat in het midden en zuiden van het land de oude Mediterraanse

oerbevolking voortleefde en de drager der beschaving was. Een van de nederzettingen van die superieure Mediterraneanen was juist Rome.

Men ziet hoe hier de geschiedbeschouwing van het fascisme met die van het nationaalsocialisme in conflict komt. Wij hebben als Nederlanders een eigen standpunt, gelijk uit het voorgaande blijkt: de geschiedenis van Rome, van de vroegste tijden af aan, is de geschiedenis van de negatie van het volk.

Wat een bont mozaïek van volkeren en talen, wat een rijkdom van culturen, wat een verscheidenheid van oriëntatie geeft ons daarentegen Italië vóór de Romeinen te zien! Voordat Rome Italië tot een eenheid smeedde, bestond het alleen geografisch: het werd bewoond door vele volken, die alle een andere taal spraken en tot een andere levensruimte behoorden. In het noorden woonden de Liguriërs, die met de bewoners van Zuid-Frankrijk een etnische eenheid vormden. Het waren wilde bergstammen, wier beschavingspeil laag was. Hun taal is voor ons even onbegrijpelijk als zij voor de Romeinen was. De uitgang – asc – die wij nog gebruiken (Monegask = inwoner van Monaco) is Ligurisch. Daarnaast woonden in de Povlakte de Kelten: zij behoorden uiteraard tot het grote verband der Kelten, de ijzerbewerkers, die Oostenrijk, Zuid-Duitsland, Zwitserland en Frankrijk bewoonden: hun taal was indogermaans en verwant aan het Bretons en Iers. Rome zou in 387 onder hun aanval bezwijken zijn, als het niet door de ganzen van het Capitool gered was. Ons woord 'kar' is aan hun taal ontleend.

Rondom Venetië waren de Veneti gevestigd: hun naam bewijst reeds hoe dit volk een uitloper was van een geweldige Illyrische stam, die als een zeepbel uit elkaar was gespat. Het centrum van deze stam was Oost-Duitsland; vandaar zijn zij uitgestraald. Wij vinden Veneti aan de Oostzee, in Bretagne, aan de Adriatische zee en in Klein-Azië. In het Zuidoosten van Italië waren andere Illyriërs, de Messapiërs, die zich daar vanuit Albanië hadden neergezet: thans veroveren de Italianen Albanië, maar dat is wel eens omgekeerd geweest. Zo lag het Noordoosten en het Zuidoosten van het schiereiland in de Illyrische levensruimte: Brindisi draagt een Illyrische naam.

In Zuid- en Zuidwest Italië hadden de Grieken sedert de 8ste eeuw koloniën gesticht, in die geweldige expansie van dit kleine volk, dat de Middellandse Zee tot een Griekse binnenzee maakte. Daar bruiste een krachtig geestelijk leven. Pythagoras, of zijn school, ontdekte in dit *Magna Graecia* dat het heelal naar mathematische regelen geordend was. Van hier kwam ook Parmenides, de filosoof, die de tegenstelling tussen logisch denken en zinnelijke waarneming, tussen zijn en schijn, tot in zijn laatste consequenties doordacht. Aan het hof van Syracuse vertoefde Pindarus, de diepzinnige feestzanger en de tragediedichter Aeschylus, wiens duistere taal blinkt als ebbenhout. Kortom, de koloniale expansie had aan het Griekse leven een krachtige impuls gegeven: het lag nog geheel in de invloedssfeer van het moederland. Nog in onze dagen wordt in sommige streken van Zuid-Italië Grieks gesproken.

In Campanië en het binnenland, ook in Umbrië woonden krachtige boerenvolken, die indogermaanse talen spraken welke zeer ver van het Latijn af staan, ofschoon ze ten slotte wel op een oud-Italische eenheid rusten. In de namen Pontius (cf. Pontius Pilatus) en Pompei herkent men toch met moeite het Latijnse 'quinque'.

De Etruriërs hadden hun land ten noorden van de Tiber. Zij waren uit Klein-Azië geïmmigreerd. De volkerentafel van Genesis 10 noemt hen onder de Klein-Aziatische volkeren. Zij zijn ook het volk Ros (zij noemden zich Rasena) van Ezechiël 38. Door hen heeft het Oosten een deel van Italië beïnvloed: hun cultuur draagt een Oosters cachet. De taal die zij spraken was zeker niet indogermaans. De wandschilderingen en hun graven zijn van een

verrukkelijke frisheid en naïveteit. Hun beeldhouwkunst is boers en van een volkomen eigen aard. De Etruskische kunst kent geen klassieke periode. Tussen de archaïsche periode en de hellenistische is er een vacuüm. Hun wezen was blijkbaar ontoegankelijk voor het klassieke, maar in het archaïsche hebben zij de oorspronkelijkheid van hun volksaard op onovertroffen wijze getoond. Hun kunstnijverheid, de goudbewerking, is in latere tijd wel nimmer in schoonheid overtroffen. Dit volk heeft een grote onmiddellijkheid in zijn uitingen. Het schildert de fallische symboliek, die de scheppingskracht der aarde uitdrukt, even onbevangen als de helse martelingen en de hemelse zaligheid. D.H. Lawrence, de schrijver van *Lady Chatterly's Lover*, heeft dit vanuit de moderne *décadence* willen begrijpen en prijzen. Rosenberg daarentegen laakt dit volk als inferieur. Beiden hebben nagelaten de veelzijdigheid en de verandering met de tijd van het Etruskische wezen in het oog te houden. Men moet echter de oorspronkelijke volksaard waarderen, die tot zo originele scheppingen in staat is.

Te midden van al deze volken lag Rome, evenals Falerii, als een enclave, laatste stuk, dat nog gehandhaafd kon worden tegen de opdringende invasoren. En juist dit kleine overblijfsel van een groter geheel dat eens geheel Noord-Italië besloeg, de zogenaamde Villanova cultuur, heeft al deze volken aan zich onderworpen. Niet door het overwicht van zijn cultuur: want Magna Graecia en Etrurië hebben Rome leren lezen en schrijven, maar als krachtige boerenstaat.

Welk een veelheid van talen en volken, welk een boude rijkdom aan cultuur, welk een verscheidenheid van oriëntatie is er verloren gegaan toen Rome erin geslaagd is dit kleurige mozaïek in een grauwe eenheid om te zetten. Vanuit het centrum Rome wordt door wegeaanleg en kolonisatie een bewuste denationalisatiepolitiek toegepast. De talen worden, langzaam maar zeker, vervangen door het Latijn, de volken onderworpen aan de staat. De Romeinen hadden al hun krachten nodig voor de staat: de volkstaal moest verdwijnen. De Romeinse staatsidee is ontstaan in de strijd tegen de volkeren: de taalstrijd is inherent aan de Romeinse staat. *Regere imperio populos*, de volkeren aan de staat onderwerpen, dat is het beginsel.

Het is goed hierbij even stil te staan. Want de Romeinse staatsidee is door de Franse overgenomen. De Fransen hebben ook steeds de staat erkend zonder zijn samenhang met het volk. Dat was de staat van Louis XIV: dat was evengoed de staat der Franse Revolutie, die naar haar "natuurlijke" grenzen streefde. Men heeft er zich over verwonderd dat de Franse Conventie de politiek van de Zonnekoning overnam. De verklaring is gelegen in de gelijke miskenning van het onbreekbare correlaat tussen staat en volk.

Frankrijk heeft gepoogd volgens zijn beginsel Europa te ordenen onder Napoleon. Wij verloren er onze zelfstandigheid bij en waren dus niet bij het Franse beginsel gebaat. Oostenrijk, dat als mozaïekstaat het grootste belang had bij het dynastisch beginsel, wist dat als principe der Europese ordening door te drijven. Dat was in het belang van Oostenrijk, van Europa en van Nederland.

In 1918 heeft Frankrijk gepoogd wederom zijn beginsel in Europa door te drijven: staten als Polen, Tsjecho-Slowakije en Groot-Roemenië werden gecreëerd, die krachtens hun wezen de nationaliteiten moesten verdrukken. Dat was niet in ons belang: wij hebben ons tegen het Nederlands-Belgisch verdrag, een uitloper van het systeem van Versailles, met succes weten te verzetten.

Als Duitsland thans deze oorlog wint, zal het min of meer het volkse beginsel toepassen: dat is in het belang van Duitsland, omdat het het grootste en dus ook machtigste volk van Europa is. De Balkan is er zeker mee gebaat. En wij krijgen de mogelijkheid ons met

Vlaanderen te verenigen. De gehele strijd der Vlamingen is gegaan tegen het Franse étatisme van de middeleeuwen af. Reeds toen werd Vlaanderen bedreigd. In de Reinaert, dat echt-Nederlandse gedicht uit de middeleeuwen, wordt al gespot met het hoofse hondje Courttoois, dat zijn beklag doet, niet in het Vlaams, maar in het Fransoois. Nu Frankrijk voorgoed als grote mogendheid is weggefallen, bestaat een enige mogelijkheid om ons te verenigen met het Vlaamse land, dat door zijn eeuwenlange strijd een grote innerlijke kracht heeft verkregen, waarvan we nog veel kunnen leren. Daarbij hoeven we ons niet angstvallig tot de taalgrens te bepalen, want die is het resultaat van een langdurige Franse opschuiving: vroeger liep de taalgrens veel zuidelijker. De stuwende kracht zal nu van het Noorden naar het Zuiden gaan. In een overwegend Nederlandse staat leveren de Walen, die bovendien niet levenskrachtig zijn, gelijk hun geboortecijfer bewijst, geen gevaar op.

Zo toont ook een kort overzicht hoe groot de taak is van ons geslacht. Wij hebben aan een ontwikkeling van duizenden jaren een einde te maken en tegenover de nationale staat der Romeinen de Nederlandse volksstaat te stellen. En moet het ons dan niet in onze nood inspireren dat twintig eeuwen op ons neerzien?

Daar Rome zich geheel wijdde aan het imperium, bleef het cultureel betrekkelijk onvruchtbaar. De eerste Latijnse auteur, Livius Andronicus, was afkomstig uit Tarente, dus een vreemdeling. De eerste werkelijke dichter, Ennius, was een Messapiër, die drietalig was. Welhaast alle grote Latijnse auteurs komen van buiten de stad Rome. Plautus, de verrukkelijke volksschrijver, wiens komedies zo'n grote invloed tonen van de volkstaal, was een Umbriër. Catullus, de fijne dichter van *poésie pure*, kwam uit de Keltische Povlakte. Een laatste nabloei van de volken die Rome denationaliseerde.

Nu is het onmiskenbaar dat omstreeks het begin van onze jaartelling dichtwerken geschreven zijn ter verheerlijking van de stad Rome. Vergilius schreef de *Aeneis*, waarin de stamvader van Augustus verheerlijkt werd. Horatius schonk ons de *Römeroden*, die de *virtus* der oude Romeinen ten voorbeeld stellen. Livius gaf ons een geschiedenis der stad van haar stichting af. Men kan echter dit alles geen nationaal reveil noemen, omdat Rome geen natie was. Haar "nationaal" epos werd geschreven door Vergilius, geboren in het Keltische Andes. Haar *Römeroden* werden geschreven door Horatius, de zoon van een vrijgelaten slaaf uit Venusia in Apulië. Haar "nationale" geschiedenis werd geschreven door Livius, uit het eenmaal Illyrische Padua, wie de Romeinen zijn provincialiteit, zijn *Patavinitas* verweten. Er zijn ongetwijfeld analogieën tussen Augustus' streven en tendensen van onze tijd te vinden. Augustus deed een ernstige poging de oud-Romeinse godsdienst te doen herleven, hij trachtte het geboortecijfer op te voeren door een drastische gezinspolitiek, hij inspireerde Vergilius tot zijn werk over het boerenleven, de *Georgica*. Maar het kader van al deze hervormingen, het volk, welks ongebruikte kracht kon geactiveerd worden om het rijk te doen bestaan tot in lengte van dagen, ontbrak.

En zo moest langzamerhand het Romeinse rijk wel die volkenvermengde kolos worden waarover Spanjaarden, Afrikanen en Syriërs regeerden en die ten slotte door innerlijke zwakte onderging. Als Caracalla in 212 na Chr. aan alle onderdanen van het imperium het Romeinse burgerrecht geeft, is actualiteit geworden wat bij de stichting van Rome al potentieel aanwezig was: de negatie van het volk is de rode draad die door de Romeinse geschiedenis loopt. Daaruit volgt tevens dat wij niet mogen concluderen dat het Avondland zijn ondergang nabij is. Zeker hebben de komende geslachten de taak de beschaving van het Westen als civilisatie over de wereld te brengen, zoals Rome de Griekse cultuur naar het

Westen heeft gebracht. Maar thans is een reserve van volkskracht aanwezig die aan dit rijk een levender, minder abstract karakter zal geven.

Het Romeinse rijk heeft ons o.a. de Griekse civilisatie geschonken: het was een alleszins noodwendig element in de geschiedenis. Wanneer wij dan ook hierboven de Romeinse geschiedenis in een bepaald licht bezagen, moet men daarin geen veroordeling, maar een beoordeling zien. De historie is nu eenmaal niet ethisch: zij levert geen themata voor Zondagsschoolboekjes. Dat mogen zij die het heelal als evangelisatietent beschouwen wel bedenken.

En toch menen wij, vagelijk, iets van een hogere wil in haar loop te bespeuren.

Rome was een enclave, te midden van later gekomen stammen: toch werd het niet onder de voet gelopen. Rome werd eens belegerd door Porsenna, heerser van Chinsi: thans is Chinsi een plaatsje van 6000 inwoners, ondermijnd door oude gangen, waarin als in het onderbewustzijn oeroude herinneringen aan een groot verleden bewaard zijn, terwijl Rome het middelpunt is van een nieuw imperium.

De Etruriërs heersten over een groot deel van Italië, de Kelten liepen alles onder de voeten: toch hebben zij Italië niet verenigd en tot een groot imperium gemaakt. Rome heeft het gedaan.

De Germanen (de Kimbren en Teutonen) bedreigden Rome al in 105, terwijl het mogelijk is dat reeds veel eerder Germaanse stammen in Italië optraden: met moeite hebben de Romeinen de Kimbren en Teutonen overwonnen. Hoe geheel anders zou de loop van de historie geweest zijn als de Germanen toen reeds hadden gezegevierd.

De strijd van Caesar om de verovering van Gallië is in de eerste plaats een strijd met de Germanen geweest wie van de twee het latere bolwerk van de Latiniteit zou beheersen. Pas eeuwen later zijn de Germanen erin geslaagd het Romeinse rijk te vernietigen. En die Germaanse streken welke destijds binnen het imperium gelegen hebben: Beieren, Vlaanderen, zijn thans nog rooms-katholiek.

Maar daarnaast blijkt toch eerst in onze dagen hoe belangrijk de slag in het Teutoburgerwoud (9 na Chr.) is geweest, waardoor een poging tot romanisering van Germanië verhinderd is. Duitsland, dat moet men goed weten, heeft nimmer tot het Romeinse rijk behoord.

De positie van Nederland was echter eigenaardig: de Bataven waren het enige volk, dat een *foedus aequum* met de Romeinen had, dat dus niet aan hen onderworpen was. Zo liggen wij vanouds op de grens van twee werelden, wel Germaans, doch sterk Latijns beïnvloed.

Moge dit zo blijven, en moge blijven gelden wat Tacitus zegt van de Bataven: "*manet honos et antiquae societatis insigne.*" "Hun eer en de onderscheiding van het aloude bondgenootschap is hun gebleven."

Volksbeweging of massabeweging

Het christendom gaat regelrecht in tegen de geest die in het Romeinse keizerrijk vigeerde. De Stoa leerde in haar laatste fase dat de wijze zich af moest keren van de wereld en zich aan de zedelijke vervolmaking van zijn ziel moest wijden. Dat klinkt christelijk: maar dat de wijze, de mens dus, door zijn autonome beslissing voor het goede, zich tot een bovengoddelijk wezen uit eigen kracht kan verheffen, is het tegenovergestelde van de christelijke genade.

Het Epicurisme was de eigenlijke leer die bij het keizerrijk paste: onbezorgd om het lot van zijn medemensen, zonder eerezucht *in politicis*, moest de mens zich aan de dis des levens

verzadigen en bij zijn dood uit het leven als uit een schouwburg scheiden. Het christendom leert: hebt uw naaste lief.

Niet alleen tegenover de Griekse wijsbegeerte, ook tegenover de Oosterse mystiek stond het christendom. Het Neoplatonisme leerde dat de geestelijke wereld een emanatie was van een onnoembaar iets, dat boven denken en begrijpen stond en dat de stof het *radikal Böse* was. Het christendom leerde dat God liefde was, dus persoon, en dat de stoffelijke wereld geschapen, dus goed, was. Het Neoplatonisme was de filosofische uiting van de geest der Oosterse mystiek: de religieuze uitwerking vinden wij in de Hellenistische mysteriën.

Apulejus heeft ons de grondgedachte van de Isisdienst zeer duidelijk aangegeven: een jonge man, die religieuze belangstelling heeft, wordt in een ezel veranderd, die door een bad van pekelsonden moet gaan om de verlossing door Isis te kunnen ontvangen. Hij zondigt, opdat de verlossing des te groter worde. (Een ketterij, die telkens weer terugkeert, bijvoorbeeld bij Raspoetin). Midden in het kader van zijn boek heeft hij het verhaal van Amor en Psyche opgenomen: Psyche, de beminde van de God, dwaalt van hem af en moet tot in de hel afdalen om de hemelse zaligheid deelachtig te worden. Twee malen geeft ons zo Apulejus de grondgedachte van de mysteriën: de geest van de mens moet de slechtste daden doen om de goddelijke vonk in zijn oorspronkelijke hemelse staat te doen terugkeren en zo de Algeest, die in de natuur in ballingschap is gegaan om tot zichzelf weder te keren, navolgen. Het kwaad is uiteindelijk een emanatie Gods.

Daartegenover stelt het christendom zijn krachtige ethiek. "Zullen wij zondigen, opdat de genade te meerder worde? Dat zij verre." Satan is slechts dienaar Gods. De sfeer der Hellenistische mysteriën kan men aldus aangeven: er is een tegenstelling tussen de goddelijke geest en de boze materie. De wereld is een jammerdal, het lichaam een graf, het huwelijk verwerpelijk, de sterren richten het leven van de mens door hun fatale constellaties. Daarentegen leert het christendom: God heeft de wereld geschapen en ziet, het was zeer goed; de hemelen verkondigen Gods eer en het uitspannel zijner handen werk, het huwelijk is een instelling Gods en het lichaam de tempel Gods. Dat is precies het tegenovergestelde.

Het christendom heeft op leven en dood gestreden met de christelijke vermomming der Oosterse mystiek, de gnosis. De gnosis, een soort antroposofie, leerde dat de wereld een verre emanatie was van een onbekende God, die zozeer van de oorspronkelijke goddelijkheid was afgedwaald dat zij zich tot een vijandelijke godheid, de schepper-god had geconstitueerd, twee-godendom dus. De mens moest nu door esoterische oefeningen de goddelijke vonk van zijn ziel terugbrengen tot de hemelse regionen: de mens is dus zijn eigen verlosser in deze *divina comoedia*.

Daartegenover heeft het christendom vastgehouden aan de paradoxale verbondenheid: schepping en verlossing, liefde en gerechtigheid in de goddelijke persoon. Daarom hield zij ook vast aan het Oude Testament tegen Marcion, die het op grond van een pathologische *Jenseitigheid* wilde afschaffen. De Griekse filosofie werd afgewezen, de Oosterse mystiek werd teruggedreven, maar ook tegenover Romeinse religie en Jodendom nam het stelling. De wet was afgeschaft. Daarmede was het Jodendom tot geslagen vijand geworden.

Synagogae judaeorum fontes persecutionum: de synagogen der Joden zijn de bronnen van de vervolgingen, zegt Tertullianus. De Romeinse staatsidee werd vergoddelijkt in de *genius* van de keizer: door de goddelijke eer aan een mens te weigeren heeft het christendom zich de vervolgingen op de hals gehaald. Het christendom gaat dus tegen de geest van het Romeinse keizerrijk in: principieel verzet het zich tegen Grieken, het Oosten, Joden en Romeinen.

Daarom kan men nooit het christendom bestrijden, omdat het in wezen Grieks, Oosters, Joods of Romeins zou zijn. Het is van het hoogste belang daar in onze tijd op te wijzen. Terwijl de Griekse filosofie zich tot een kleine elite van wijzen richt (want verstand is dun gezaaid), en de Oosterse mystiek zich slechts tot mensen met theosofische aanleg bepaalde, verlegt het christendom het zwaartepunt van het denken of de geestesscholing naar de liefde. Allen kunnen liefhebben: daarom richt het christendom zich tot iedereen. Het gaat tot de massa en is toch geen massabeweging, omdat het zijn volgelingen aan strenge normen onderwerpt. De gehele maatschappij waarin het optrad was gekenmerkt door een afwezigheid van alle normen; de bovenlagen zien af van een werken voor de staat en zonnen zich behaaglijk. Het genot is het hoogste: “leef onopvallend” leert Epicurus. De benedenlagen der bevolking zochten een bevrediging voor hun religieuze geeuwghonger in de mysteriën: deze leerden hun om boven de ethiek te staan, omdat hun alles veroorloofd was (libertinisme), ofwel om zich in een egoïstische vergeestelijking van de wereld af te wenden tot losmaking van de ziel van het lichaam (negatieve ethiek). Zo kwam Ortega y Gasset ertoe ook in het Romeinse keizerrijk een massale rebellie, die immers toen, zo goed als in onze dagen, door een afwezigheid van alle normen gekenmerkt werd, te onderscheiden. Het christendom heeft met zijn strenge, zeer strenge ethiek gepoogd aan die losbandige massa weer normen op te leggen en zo de massa weer tot volk, zij het dan ook kerkvolk, te maken. De ondergang van het Romeinse rijk was dus zeker niet aan het christendom te wijten. Omdat het christendom tot het hart sprak, sprak het ook in de moedertaal. En dat terwijl het Grieks en het Latijn de internationale talen waren. Jezus zelf sprak Aramees, de taal van het volk, niet de taal van de filosoof. Het Nieuwe Testament is deels onmiddellijk, deels vertaald, in een volksgrieks geschreven, waaraan alle Atticisten en literaten zich moesten ergeren. Opmerkelijkst feit van alle: het evangelie werd voor de volkeren van het Romeinse rijk in de volkstaal overgezet. Wij kennen Koptische, Syrische, Gotische vertalingen van de Heilige Schrift. Dit is het enige geval uit de Oudheid, mij bekend, waarin aan de volkstaal haar recht wordt gegeven.

De bekendste van deze vertalingen is de Vulgata: zij is ook in taal vulgair, evengoed als haar oudlatijnse voorgangers. De warmte van het religieuze bewustzijn kon zich beter uiten in de onmiddellijkheid der volkstaal dan in de fijnzinnige gezochtheid van het algemeen beschaafd Latijn. Zinswendingen en woordkeuze der Vulgata laten ons zien hoe de volkstaal, die sinds Plautus in de Latijnse letterkunde had moeten wijken voor de fraaie periodes en kieskeurige fijnheden van een heersende klasse, thans weer opdook in de spraak van een volksbeweging, die de buigzaamheid en de plasticiteit van de vulgaire taal overnam, het mannelijke Latijn overgoot met de warme innigheid der christelijke charitas, en in dit mystieke Latijn een eigen letterkunde schreef.

Al gaat het christendom lijnrecht in tegen iedere andere religie of filosofie, dus ook tegen de Germaanse, toch is het niet in strijd met de aard van het volk dat het overneemt, maar ieder volk accentueert de volheid van zijn religieuze waarden naar zijn aard.

De Griekse theologen, die erfelijk belast waren met wijsbegeerte, zochten voor alles de geheimen der leer te doorgronden.

De Latijnse, die van de Romeinen de praktische aard hadden gekregen, legden de nadruk op de moraal.

En zo is het in de uitbreiding van het christendom gebleven. Het is onmogelijk in de Russische eredienst en in het Russisch christendom, zoals Dostojewski dat schildert, de

wezenstrekken van het Russische volk, dat deemoedig wil lijden en daarom in de Bergrede de hoogste openbaring ziet, te miskennen.

En zo kan men, ruw genomen, zeggen dat het katholicisme vooral in de Romaanse landen gebleven is, het Grieks-orthodoxe geloof in de eerste plaats door Slavische volken wordt aangehangen, terwijl het Protestantisme tot de Germaanse landen is beperkt gebleven. Men zal, hoe hard dat ook klinkt, het bestaan van een Germaans christendom moeten erkennen. Juist het paradoxale, het *entweder-oder* van Luthers leer, is in overeenstemming met de tegenstelling die aan het Germaanse wezen inherent is. Wanneer men daartegenover Dante's *Divina Comoedia* leest, schijnt dit hiërarchisch opgebouwde boek één grote uitwerking van het beginsel der geleidelijkheid en harmonie: *gratia non tollit naturam, sed perficit*.

Zo goed als door de volksaard is de theologie ook telkens weer beïnvloed door de geest van haar tijd. Men kan het vrijzinnig protestantisme alleen in een liberale sfeer denken. Het is volledig met het denken der 19de eeuw verweven. Vandaar dan ook dat in de laatste generatie, toen het einde van het liberalisme in zicht kwam, ook de vrijzinnige theologie haar draai nam. De openbaring kwam weer in ere, zelfs het wonder werd anders gezien dan voorheen.

Een zeer sterke invloed van de nihilistische tijdgeest der naoorlogse jaren toont de Barthiaanse theologie. God is de onbekende God, door een onmetelijke afstand gescheiden van de mens, die geen beeldrager Gods is. Al het menselijke, natuurlijke godskennis, natuurlijke zedelijkheid, cultuur en huwelijk zijn problematisch. Deze theologie, die de scheppingsorde verwerpt en vlucht in de verlossingsorde, veronderstelt de neokantiaanse filosofie en het naoorlogse pessimisme.

Men heeft van deze zijde een poging gedaan om een vijandschap van christendom en Germaanse aard te construeren: Miskotte erkent in zijn *Edda en Thora* deze premissen, die door *Deutschgläubige* extremisten zijn opgesteld en kiest dan partij voor Thora, Jodendom en *Aufklärung* tegen het Germaanse wezen. De premissen echter zijn onjuist. Het gaat niet aan een ononderbroken continuüm van de oertijd der Germanen tot op 1940 te construeren. De *Deutschgläubigen* zijn het zelf bij het bepalen van wat nu eigenlijk echt Germaans was, oneens. Bij Herman Wirth draagt het eigene, Germaanse vaak een christelijke kleur.

En ook het christendom van Miskotte is volstrekt niet identiek met het christendom überhaupt: zijn verwerping van het irrationalisme der neogermanisten is weinig verwant aan het irrationalisme van Paulus. Chestov zou juist in dit irrationalisme een verwantschap zien. Door de natuurlijke Godskennis moest de Germaan van de Edda en moet toch de Germaan van heden in het christendom de vervulling van zijn diepste aspiraties zien. En juist de Faustische mens met zijn eeuwige onrust zal zich toch op den duur met de gegeven wereld niet tevreden stellen. *Inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te*.

Daarom bestaat er wel een natuurlijke vijandschap tussen de Barthiaan Miskotte en de neogermanen Janko Janeff, maar niet tussen christendom en Germaanse aard. Integendeel, het protestantisme is een typisch Germaans verschijnsel.

Maar niet vergeten mag worden dat Nederland op een zeer eigenaardige wijze Germaans is, en niet lutheraans doch calvinistisch. En omdat het calvinisme geheel anders over de staat oordeelt en een geheel andere ontwikkeling heeft gehad, moet men Nederland deze problematiek van Duits Barthianisme en Duits nieuw heidendom niet opdringen. Dat is ten onzent niet actueel.

Het is in dit verband nodig enige woorden aan de Duitse kerkstrijd te wijden. De dagbladen hebben ons ds. Niemöller als een kampioen in de strijd tegen het nationaalsocialisme voorgesteld en daardoor niet alleen de positie van Niemöller in Duitsland onzuiver gemaakt, maar ook bij hun aanhang een verkeerde voorstelling van zijn figuur gewekt. Niemöller is een Barthiaanse dominee, die zo sterk de nadruk legt op de verlossingsorde dat hij wel in botsing moest komen met het nationaalsocialisme, dat zeer sterk de nadruk legt op de scheppingsorde. Niet alleen met het nationaalsocialisme, maar ook met het neocalvinisme van Kuyper en Dooyeweerd. Diegenen die zo met Niemöller dwepen kennen zijn leer niet. De lezing van zijn preken stelt zeer teleur en een Nederlander kan zich moeilijk met zijn zienswijze verenigen, ondanks alle bewondering voor zijn persoonlijke moed. Alleen als Duitse reactie op het "Duitse Christendom" is het te waarderen. Maar het blijft een Duits verschijnsel, waarmee Nederland niets te maken heeft.

Het "Duitse Christendom" is niet in 1933 uit de lucht komen vallen, maar heeft een lange voorgeschiedenis. Sinds eeuwen bestond er in de Duitse theologie een afwijzing van het Jodendom. Reeds Luther schreef een pamflet ertegen. Eisenmenger publiceerde in de 17e eeuw zijn *Entdecktes Judentum*, waarin hij al het slechte dat de Joden gedaan hadden verzamelde. De Jodenhaat schijnt met het lutheranisme verbonden. In de strijd tegen de Joodse invloed stonden dan ook, een vijftigtal jaren geleden, de rechtzinnige hofprediker Adolf Stöcker en de grote theoloog De Lagarde vooraan. Uitgaande van het verzet tegen de Joden in zijn tijd, concludeerde Friedrich Delitzsch in zijn boek *Die grosse Täuschung* dat ook het Oude Testament een verwerpelijk Jodenboek was. Adolf von Harnack, de grootste dogmenkenner van de voorgaande generatie, wilde de Joodse sporen in het Nieuwe Testament negeren en scheidde Christus van Jahwe.

Men ziet dus dat het Duitse Christendom, dat tegen de Joden is, het Oude Testament wil afschaffen en het Nieuwe Testament wil zuiveren, een typisch Duits verschijnsel is, dat een lange voorgeschiedenis heeft.

Het is ondenkbaar dat deze strijd naar Nederland zou worden overgeplant, omdat hier de voedingsbodem voor deze strijd ontbreekt. De Nederlandse theologie wordt beheerst door de grote figuren van Kuyper, Hoedemaker en Roessingh, die van een geheel andere problematiek uitgingen. In Nederland zal geen kerkstrijd komen, omdat Nederland niet lutheraans is. Toch zal de tijd die komt op de Nederlandsche theologie een heilzame invloed hebben. Zij zal de theologie zuiveren van menselijke toevoegingen. Niet het woord van Roessingh, of van Kuyper, of van Groen van Prinsterer zij onfeilbaar voor de kerk, maar alleen het Woord van God. Zij allen waren mensen die door de geest van hun tijd beïnvloed waren en daarom slechts relatieve waarheid verkondigden. Vooral het vrijzinnig protestantisme zal hebben te leren dat de democratie niet in de Bijbel staat, maar ook Kuyper is in zijn predestinatiegedachte beïnvloed door de ijzeren wetmatigheid die het naturalisme leerde, en Groens opvatting van de onwrikbaarheid der confessie is beïnvloed door het platoniserend idealisme. Al deze menselijke inzichten zullen vanzelf, zonder ingrijpen van de staat, gezuiverd worden en de kerk wordt teruggeworpen op het Woord van God. Daarbij zal de kerk wellicht de nadruk leggen op momenten die een noodzakelijke correctie bevatten, op onze eenzijdige tijd, van de paradoxale rijkdom uit van haar boodschap. Welnu, dat doe zij gerust. Want zoals veel dat Kuyper in zijn dagen leerde thans nog actueel is, zo wijst dan wellicht weer de kerk naar de toekomst.

Ook op de katholieke kerk zal onze tijd een louterende invloed hebben: die kerk heeft wel eens de tendentie zich in staat om te zetten, de ergste depravatie van het christendom die zich denken laat. Ook was zij wel als rooms-katholicisme de exponent van Latijnse belangen

in de Vlaamse taalstrijd. Beide worde haar onmogelijk gemaakt: zij legde zich toe op de binnenhuisarchitectuur van haar aanhangers.

De toekomst

De Nederlander blijft ook in onze dagen de grootste non-conformist aller tijden. Op zichzelf is dat zeer verheugend. Het zou te betreuren zijn als het Nederlandse volk zich zonder meer gewonnen gaf. Maar het beangstigende is dat dit geestelijk verzet zo onvruchtbaar is. Het is voortreffelijk wanneer men in deze tijd teruggrijpt op het verleden. Maar er is een levend en een dood verleden. Men bespare ons in onze dagen een strijd tussen Arminianen en Gomaristen of een opwekking tot geloof in Thorbecke. Het is ook volkomen nutteloos dergelijke waandenkbeelden te corrigeren. Laat de doden hun doden begraven. Het gevaarlijke echter is dat nog maar zeer weinig mensen beseffen dat het bestaan van Nederland van hun actieve medewerking afhankelijk is.

De gletsjer die op het geestelijk leven in Nederland drukte is nog steeds bestand tegen de elementaire kracht der gebeurtenissen. Dit volk is met geselen gekastijd; moet het nog met schorpioenen gekastijd worden, voordat het gaat verlangen te leven uit eigen kracht? Dit volk schouwt terug op het brandende Sodom en is door de aanblik gefixeerd. Maar het kan uit zijn terugblik geïnspireerd worden tot een eigen schepping, als het de levende krachten van zijn historie gaat onderkennen. Wij moeten een oplossing vinden voor alle problemen die zich op alle gebied aan ons opdringen. Doen wij dat niet, dan zijn wij verloren. Want dan zijn wij niet waard dat wij leven.

In de epochen der Nederlandsche historie werd steeds weer teruggegrepen op het verleden, maar aldus de toekomst geprofeteerd. En dat is ook thans de roeping van Nederland.

De voorgaande eeuw is bewogen door twee verschijnselen die vijandig tegenover elkaar stonden, het nationalisme en het socialisme. Deze twee stromingen zijn thans in een synthese verenigd; de band die beiden verbond was de gemeenschapsidee.

Wij zullen de laatsten zijn om te geloven dat deze beweging een efemeer verschijnsel is. Integendeel, thans zal de gehele wereld geciviliseerd worden met ongekeerde intensiteit. Eens zal de tijd komen dat ook de Seldsjoeken en Minangkabauers een volksauto bezitten. Onze Europese cultuur echter is een Faustische cultuur, die voorwaarts dringt en steeds weer opnieuw een metamorfose ondergaat. Het zal eens ook tot een uiteenzetting met de idee der vrijheid moeten komen. Deze vrijheidsgedachte is door humanisme en individualisme zozeer uit zijn verband gerukt en verzelfstandigd dat de weegschaal naar de andere kant moest overslaan. Maar eens zal ook hier de wijzer van de weegschaal in het midden komen te staan.

Welnu, Nederland, dat steeds de eigen rechten van het volk heeft gekend, schijnt geroepen om, in de lijn van zijn historie, die synthese van gezag en vrijheid te prefigureren. Laten allen die in deze tijd aan de vernieuwing van ons land werken zich toch klaar voor ogen houden dat daarmee aan hen de grootste taak is weggelegd die zich denken laat.

Zo is onze werkzaamheid in het heden drieledig:

wij moeten, ons baserend op het verleden, onversaagd vasthouden aan ons recht op een plaats onder de zon. Zo verkrijgt Nederland zijn soevereiniteit in eigen gebied;

wij moeten trachten aan het Europees gebeuren, binnen het kader van onze traditie, een eigen vorm te geven. Zo verkrijgt Nederland zijn soevereiniteit in eigen kring;

wij moeten inzien dat het in de toekomst tot een grotere ontplooiing der geestelijke vrijheid zal komen en dat wij daarom reeds thans het heiligdom der ziel, als het heilige der heilige, niet mogen betreden. Zo verkrijgt Nederland zijn soevereiniteit in eigen gemoed.

Wie zo de hoge roeping van Nederland ziet, spant daarvoor zijn ganse krachten in. Ik met de gebrekkigheid die dit artikel aan moet kleven, gij, lezer, op uw wijze. Maar bedenk het: de plaats waarop gij staat is heilige grond.

G. Alblas, *Nederland – Nationaal maandblad*, jg. 92, nr. 22/23/24, 1 december 1940, 519-541.

G. Alblas – biografische gegevens onbekend – schreef de eerste oorlogsjaren regelmatig voor de met het Zwart Front en Nationaal Front van Arnold Meijer verwante pers, zoals het Nederlandsch Dagblad.

Het oorspronkelijk culturele/literaire tijdschrift Nederland (vanaf 1849) werd in 1928 opgekocht door de 'bankier van het fascisme' Alfred Haighton en mede door diens broer Willem Haighton omgevormd tot een spreekbuis voor nationalistische en later fascistische auteurs. Het verscheen voor het laatst september 1944.

38 Germaanse, Joodse en christelijke religie

Inleiding en probleemstelling

Dwars door het oorlogsgedruis heen wordt een zware geestelijke strijd gevoerd. In deze strijd zijn betrokken de christelijke godsdienst, de Joodse godsdienst, de opnieuw oplevende religieuze waarden uit een ver verleden, de militante Godlozenactie. Het is een geheel verkeerde gedachtegang deze intense geestelijke strijd te willen beperken tot één groep van de strijdende partijen. Ook in Engeland en Amerika wordt intern fel gestreden. Wij behoeven slechts te denken aan de grote *British Israël Movement*, die miljoenen leden telt en meent de oorsprong van de Britten te moeten afleiden van de 10 verloren stammen van Israël. Einde 1939 verscheen in Nederland een boek dat zich met deze grote geestelijke strijd bezighoudt: *Edda en Thora*, een vergelijking tussen Israëlitische en Germaanse religie, van Dr. K.H. Miskotte. Het handelt niet over de strijd die gevoerd wordt in de Angelsaksische wereld, maar houdt zich hoofdzakelijk bezig met de geestelijke strijd in Duitsland, de Noordelijke landen, ons land. De schrijver is zo wijs de praktische politieke vragen van deze tijd en de politieke schrijvers niet te behandelen; slechts een verwijzing naar actuele gebeurtenissen wordt hier en daar gegeven. Zo wil dit boek in de eerste plaats principiële lijnen trekken en de discussie op een verheven plan brengen. Het heeft zijn nut aan dit uitermate belangwekkende en tot tegenspraak prikkelende boek een uitvoerige bespreking te wijden. Dit leidt namelijk tot verheldering van eigen inzichten en bereidt een juiste houding in de geestelijke strijd van vandaag voor. In zijn *Edda en Thora* onderzoekt de schrijver wat men moet verstaan onder Germaanse religie. Hij vat dus onder het begrip Edda niet alleen de oudere en de nieuwe Edda, zoals die zijn ontstaan in de 9de en 12de eeuw op IJsland, maar de gehele Germaanse religie: "Zo krijgt in ons spraakgebruik 'Edda' dus een meer uitgebreide betekenis en staat als teken voor de Germaanse religie in het algemeen". Deze Germaanse religie wordt nu na een uitvoerige Inleiding en een uitgebreide Rekenschap vergeleken met datgene wat de schrijver "Israëlitische religie" noemt. Onder deze "Israëlitische religie" verstaat de schrijver niet de Joodse godsdienst, evenmin de Christelijke Godsdienst, maar "die elementen van de Thora (hoofdzakelijk de vijf boeken van Mozes en de Profeten), die zijn ingegaan in het christendom" (blz. 45). De aldus gedefinieerde "Israëlitische religie" wordt nu gedeelte voor gedeelte geconfronteerd met de Germaanse.

Achtereenvolgens worden behandeld: In den Beginne (Chaos en Schepping), Het worden (Kosmologie en Geschiedenis), Het Lot (Schicksal en Raad Gods), De Deugd (Heldendom en Gerechtigheid). De Weerstand (Loki en Satan), Het Generzijds (Walhalla en Paradijs), De Voleinding (Godenschemering en Messiaans Rijk). Aan deze onderlinge vergelijking van elk der twee tegenover elkaar gestelde gedeelten van de Israëlitische en Germaanse religie wordt dan een hoofdstuk Herkenning toegevoegd. In deze Herkenning wordt aangetoond hoe de Germaanse opvatting van het In den Beginne, het Worden, enz. in het moderne Duitsland zijn invloed doet gelden. Aan deze kernhoofdstukken worden twee hoofdstukken toegevoegd, die de strijd tussen Germaanse en Israëlitische religie historisch gezien beschrijven en de pogingen tot syncretisme tussen beide aangeven. Het boek besluit met Scheiding der Geesten. De schrijver dringt in dit laatste hoofdstuk erop aan om of de ene zijde of de andere zijde te kiezen en hij houdt een pleidooi voor de “eenwording van Israël en kerk”, voor de taak van de kerk om aan volk en overheid “de Thora te leren”, voor het belijden van “de God der Thora”.

Wij bespreken eerst de kernhoofdstukken, waar een vergelijking getroffen wordt tussen de Germaanse religie en de Israëlitische. Daarna zetten wij ons uiteen met de algemene hoofdstukken aan het slot van het boek en de daaraan ten grondslag liggende begrippen en waarderings.

Germaanse religie als strijdersreligie en boerenreligie

Door verreweg de meeste kenners van de Germaanse godsdienst wordt aangenomen dat er in deze godsdienst twee hoofdstromingen kenbaar zijn. De ene hoofdstroming is de godsdienst van een landbouwende meer of minder vredelievende bevolking, de andere die van de krijgsman en durvende strijder. Zo sterk is deze dubbele tendens dat een hele rij van onderzoekers aanneemt dat de Germanen ontstaan zijn uit twee stammen van Noords karakter.¹⁴ De oudste stammen (de hunebedbouwers) waren hoofdzakelijk boeren, die echter, zo volgt uit hun opdringen van Zuid naar Noord, langs de kusten de kustvaart meester waren. De godsdienst van deze boerenbevolking was hoofdzakelijk een natuurdienst met voorouderverering. De Indogermaanse stammen echter die zich later met deze hunebedbouwers vermengden waren herdersstammen met een zeer strijdbaar karakter (de z.g. ‘strijdbijlmensen’). Zij hadden een godsdienst die zich niet zozeer op de natuur als wel op de zon en het vuur richtte. De voorouderverering was minder (de lijkverbranding werd door hen bedreven). Uit de vermenging van deze twee verschillende stammen zouden dan de Germanen zijn ontstaan. In het Germaanse wezen is het oorspronkelijke verschil tussen beide stammen en godsdiensten nog zeer wel aan te wijzen. Enerzijds is er de oude aan natuur en landbouw gebonden tendens, anderzijds de trekkende, onrustige krijgsmansgeest, steeds zoekend naar nieuwe verten en nieuw avontuur. Ook in de mythe zijn de sporen van deze tegenstelling en vermenging te vinden. De strijd tussen Wanen en Asen, zoals die beschreven wordt in de Noorse mythen, drukt het verschil uit tussen de vredige natuurgoden Frey en Njord en de strijdbare goden Odin en wellicht ook Thor, tevens is deze strijd het symbool van de botsende culturen van hunebedbouwers en strijdbijlmensen. Hoewel niet alle kenners van de oude Germanen met deze afstammingshypothese van de Germanen akkoord gaan wordt toch het tweeledige karakter van de oude Germaanse godsdienst door allen toegegeven.¹⁵ Historisch gezien neemt men

¹⁴ Zo: Carl Schuchhardt, *Vorgeschichte von Deutschland*. 1934; Hermann Güntert, *Der Ursprung der Germanen*. 1934; Hans F.K. Günther, *Herkunft und Rassegeschichte der Germanen*. 1935.

¹⁵ Zo: Gustav Neckel, *Germanen und Kelten*. 1934.

aan dat de krijgshaftige godsdienst van Odin langzamerhand naar het Noorden is opgedrongen (vanuit het gebied der Saksen aan de Nederrijn - Tacitus). In Denemarken en Zweden komt de naam van Odin betrekkelijk laat voor en in Noord-Duitsland was hij zo weinig inheems dat daar onze Woensdag (Odins of Wodansdag) "*Mittwoch*" wordt genoemd. In de Vikingentijd geraakt dan de Odin-godsdienst tot zijn hoogste bloei en er is in die tijd een merkbare spanning tussen de oude boerenreligie en boerenzede en de nieuwere krijgsmansreligie en krijgsmanszede. "In de Edda paart zich met de bewondering van de krijgsman voor de ridderlijke God, de verachting voor de boer en zijn goedge God Thor".¹⁶ Zo is er volgens het eenparig oordeel van alle Germanenkenners een spanning in de Germaanse godsdienst tussen de boerengodsdienst en de krijgsmansgodsdienst. In de beschrijving nu die Dr. Miskotte van de Germaanse religie geeft, wordt deze spanning ten enenmale ontkend en weggewerkt.¹⁷ Hij spreekt over de Odinreligie, de krijgsmansreligie en geeft een tekening van de Germaanse religie die zich niet beroept op al datgene wat na jaren onderzoek is komen vast te staan, maar die vrijwel alleen uitgaat van de IJslandse Edda's, ontstaan in de tijd van de Vikingen. Wanneer hij dus in zijn verantwoording zegt dat Edda bij hem gelijk te stellen is met de Germaanse religie, dan is dat een zeer pertinente onwaarheid. Voor Dr. Miskotte is de Germaanse religie de krijgsmansreligie van Odin uit de 9de en 10de eeuw. In al de hoofdstukken die een analyse geven van de Germaanse religie komt deze eenzijdigheid tot uiting. In het hoofdstuk In den beginne wordt op schone wijze uiteengezet dat in de Germaanse religie het begrip 'Schepping door God' niet aanwezig is. Uit de oorspronkelijke chaos komt alles tevoorschijn: Goden, reuzen, mensen, natuur. Maar wanneer de schrijver dan verder zegt dat aan dit besef een "natuurgevoel" beantwoordt dat zich het best laat beschrijven als "de zaligheid van de grenzeloosheid", dan is dit misschien zo in de krijgsmansreligie, maar niet in de boerenreligie. De boer kent vooral en in de eerste plaats de orde en de gestadige op- en ondergang in de natuur. Wanneer de bloemen bloeien en weer verwelken, wanneer, ondanks stoornissen, zomer en winter elkander afwisselen, dan is in deze regelmatige afwisseling de orde en de vastheid van die orde het grote wonder. En voor zover de Germaanse boer de Goden aanroept, heeft dit betrekking op deze orde en vastheid en ter afwering van catastrofes. De "zaligheid van de grenzeloosheid" in de natuur gevonden is niet voor de boer.

In Het Worden heet het dat in de Germaanse religie geen besef is van geschiedenis. Alles "wordt" en wanneer er ondergang volgt, dan is het weer het "worden" dat de overhand behaalt. Er is geen plaats voor een werelddoel. Zover akkoord. Maar als dan de schrijver gaat zeggen dat in dit worden "de strijd" de hoofdzaak is en dat in de Germaanse religie "alles strijd is, de gang der sterren, het rijpen van het graan, het leven der mensen en dat er bij hen geen onderscheid is tussen: kustvaart, kapervvaart en landbouw, dan is dit een kortsluiting van gedachten die alleen maar verklaard kan worden uit een absoluut gebrek aan kennis van het boerenleven en een gebrek aan kennis van de Germaanse religie. Er is niets zozeer in tegenstelling met het rustige boerenleven dan de oorlog en de menselijke strijd. Op straffe van ondergang en dood kan de boer zich slechts onttrekken aan zijn aan de natuur en seizoen gebonden arbeid. In de prachtige ballade van Werumeus Buning heet het:

Napoleon ging de Alpen op,
Hij zag den boer aan 't werk,

¹⁶ Aldus V. Gronbeck [Grønbeck] in *Einführung in die Religionsgeschichte*, Quelle und Meyer Leipzig, blz. 71.

¹⁷ Waar de schrijver op blz. 204 in enige regels deze kwestie noemt is dit totaal onvoldoende.

Hij ging voor St. Helena aan boord,
En de boer hij ploegde voort.
En wie is er beter dan een boer,
Die van de wereld hoort,
En hij ploegt niet, wat of er al geschiedt
Op dezen akker voort.
Zo menig een lei den ploegstaart om,
En deed het werk niet voort,
Maar de leeuwerik zong hetzelfde lied
En de boer hij ploegde voort.

De hoofdvorm van de Germaanse boerenreligie bestond uit een offerfeest met het daaraan verbonden drinken van gerstebier. Wanneer de hoorn gevuld met bier rondging dan was de zegenwens: Voorspoedige groei in dit jaar en vrede! (*Jahreswuchs und Frieden*).¹⁸

In de Germaanse religie is volgens dr. Miskotte de notie van het 'Lot' meer overwegend dan in andere religies. Ook Odin is aan dit Lot onderworpen. Tegenover dit Lot voegt het niet deemoedig te zijn, maar trots en sterk. In de Odinreligie heeft dan deze trots en deze sterkte vooral te maken met menselijke strijd. Het betaamt als tragisch gedoemde strijdend onder te gaan. In het gemeenschapsleven is de lotsgemeenschap het voornaamste, de 'mannenbond' van gelijk gedoemde strijders is de kern van dit gemeenschapsleven. De schrijver vergeet dat deze figuur alleen geldt voor de Vikingentijd. Vóór deze tijd was het hoofd van het dorp de eerste boer. In de Vikingentijd is het de krijgsvorst die 's zomers zijn tochten onderneemt. Deze krijgsvorst verzamelt om zich heen een schare avontuurlijke jonge mannen. Ook de beleving van het lot zelf is in de boerenreligie een andere dan in de krijgsmanreligie. Het 'Lot' is in het boerenleven verweven met de orde en regelmatige afwisseling in de natuur. Wel heet het in tegenspoed hard en sterk te zijn, maar deze sterkte en hardheid wordt gezien als dienst aan het natuurgebonden leven, niet aan een avontuurlijk strijdersbestaan.

De Germaanse deugd, "dat wat het menswaardige wordt geacht", is volgens Miskotte de gelijkstelling tussen dapperheid, macht en eer, in een aan het lot onderworpen geschiedenisloos wereldgebeuren. Al weer uitsluitend de krijgsmanreligie. Alsof in de boerenreligie niet eer en macht en dapperheid samenhangen met de arbeid op het veld, het bezit van erf of hof en het boerenfamilieleven; alsof niet daarom zowel dapperheid als macht en eer hun inhoud en grenzen vinden in dat natuurgebonden boerenleven.

Zo gaat het de gehele analyse van de Germaanse religie door. Wanneer de toekomstverwachting van de Germanen wordt beschreven, wordt alleen gewezen op het Walhalla, waar de in de strijd gevallen dapperen een vrolijk voortbestaan vinden. De opvattingen van de boerenreligie, waar de afgestorvenen eveneens naar analogie van het aardse leven een boerenleven leiden en waar de noodzaak wordt gevoeld om aan de doden te offeren, wordt maar over het hoofd gezien.¹⁹

Het hoogtepunt en de toespitsing van deze opvatting van Germaanse religie wordt wel gevonden wanneer de schrijver zegt dat voor de Germanen "het stomme feit God is" en het doel van deze religie wordt omschreven als: "het doden te leren licht achten en de dood te leren verachten" (blz. 286, 312). In deze twee uitspraken is wel alle begrip voor de

¹⁸ V. Gronbeck [Grønbech], *Einführung in die Religionsgeschichte*, blz. 69.

¹⁹ Geschreven bronnen over het onsterfelijkheidsgeloof van de Germanen bij Georg Müller, *Zeugnisse Germanischer Religion*, München 1935, blz. 161, 162, 163. Daar ook de 'boerenopvatting' van dit geloof. Zie verder: Tiele-Söderblom: *Kompendium der Religionsgeschichte* blz. 346.

Germaanse religie in zijn gespletenheid in boerenreligie en krijgsmansreligie zoek. Ook de Viking, ook de Odingodsdienst is niet zo van alle ankers losgeslagen als de schrijver hier veronderstelt. Om van de boerenreligie maar geheel te zwijgen. Zo kunnen wij samenvattend zeggen: Wat deze schrijver onder Germaanse religie verstaat is een zeer grove mistekening van datgene wat van deze religie bekend is. Hij heeft eenzijdig gebruik gemaakt van de Edda, niet van andere geschreven bronnen, laat staan van de resultaten van opgravingen en ander archeologisch onderzoek, terwijl de schrijvers over prehistorie worden genegeerd. Het spreekt vanzelf dat wanneer nu door Dr. Miskotte wordt nagegaan hoe en waar de opleving van de oude Germaanse religie in de tegenwoordige tijd in Duitsland plaats heeft, hij even eenzijdig is. Vele moderne schrijvers worden aangehaald. Nietzsche, Felix Dahn, Hielscher, Janéff, Ludendorff enz. Onder hen bevindt er zich niet één die aansluit bij de oude boerenreligie. Waar een ogenblik Gustav Frenssen wordt genoemd, dan zeker niet om aan te tonen dat er ook een geheel andere herbeleving is van oud-Germaanse waarden, dan van die uit de Vikingentijd. Toch zijn deze schrijvers er: een hele rij van Duitse plattelandspredikanten en plattelandsgestellijken, verder Dr. Walther Darré en vooral Dr. Herbert Grabert.²⁰ Daarnaast vele romanschrijvers van het nieuwe en het oude Duitsland. Wie zich in de literatuur van deze schrijvers verdiept ziet hoezeer getracht wordt de waarden van de oude boerenreligie weer naar voren te brengen en hoezeer op het platteland nog een gedeelte van deze boerenreligie voortleeft. Herbert Grabert geeft als kenschetsing van de nu nog bestaande boerenreligie het één zijn van God, leven, natuur, weer, bodem en hof. Men kan van oordeel zijn dat zijn beschrijving van dit boerengeloof te idealistisch is en vooral in de definiëring van het Godsbegrip niet zuiver oud-Germaans, het resultaat blijft toch dat de invloed van de oude boerenreligie nog groot is. Niet alleen in de gewone praktijk van het dagelijkse leven, maar ook in de praktijk van het staatkundige leven van deze tijd in Duitsland. Wij denken slechts aan het *'Erbhofgesetz'*, aan de betere waardering van de boerenstand in het tegenwoordige Duitsland, aan de vele pogingen die daar gedaan worden om de boerencultuur opnieuw te waarderen en opnieuw op te bouwen. Kortom, wie meent te moeten schrijven over de heropleving van oud-Germaanse religieuze waarden in het moderne Duitsland zal dat anders moeten doen dan Dr. Miskotte deed. Hij zal rekening moeten houden eveneens met de boerenreligie en niet uitsluitend met de Vikingreligie. Wanneer men nu het betoog van Dr. Miskotte over de nieuwe beleving van de Germaanse religie doorleest, dan krijgt men de indruk dat met dit alles niets anders bedoeld wordt dan het aanprijzen van het "stomme feit als God", en het opvoeden van de mens tot "het doden te leren achten en de dood te leren verachten". Dat is niet alleen een grove eenzijdigheid, maar het getuigt van een gebrek aan eerbied voor de waarheid.

'Israëlitische religie'

De tekening van de 'Israëlitische religie' is veel beter dan die van de Germaanse. Wanneer wij een ogenblik afzien van de wonderlijke term 'Israëlitische religie', maar ons houden aan de definitie "elementen van de Thora, die ingegaan zijn in het wezen van het christendom", dan is werkelijk iets moois bereikt. De wereld is geschapen, dus "zinnig". De geschiedenis heeft een doel haar door God gesteld. Niet het lot regeert maar de Raad Gods.

²⁰ Een overzicht van datgene wat de plattelandspredikanten en de plattelandsgestellijken hebben gepubliceerd over de 'boerenreligie' vindt men in het eerlijke boek van Dr. Herbert Grabert: *Der Glaube des Deutschen Bauerntums*, Stuttgart Berlijn 1939.

Gerechtigheid betrachten is 's mensen plicht. Er is een leven na dit leven in de eindeloosheid, geheel anders dan hier op aarde. Het einde is derhalve niet een Godenschemering en een weer opnieuw beginnen, maar het Messiaanse Rijk. Dit alles is prachtig uitgewerkt. Alles wordt echter in een absolute tegenstelling gezet met alleen de Vikingreligie. Hierdoor maakt de schrijver het zich gemakkelijk. In de boerenreligie is meer besef van wat de schrijver de "Thora-waarheden" noemt dan in de strijdersreligie. Bovendien is de Thoradefinitie van 'natuur' die de schrijver geeft niet in overeenstemming met de Thora zelf. Om het theologisch uit te drukken: de schrijver gebruikt het woord 'natuur' zoals deze natuur was "voor de zondeval". Dus als een "geordende aarde vol kruid, zaad zaaiende naar zijn aard", (blz. 204). Hij ziet de Schepping zoals zij nu is "goed, geschikt en bereid om de mensen de goedheid van Jahwe te doen ervaren" (blz. 218). De Thora echter kent een natuur en een schepping, die mede hun invloed hebben ondergaan van de afval van de mensen van God. Genesis 3 vers 17 zegt "dat de aarde ter wille van de mensen vervloekt is, dat de mensen met smart van haar zullen eten hun leven lang, want zij zal doornen en distelen voortbrengen." In dit woord wordt een werkelijk zeer diepe waarheid uitgesproken. De Schepping is niet meer zo ongebroken en heerlijk als Dr. Miskotte dat wil. Zij brengt slechts met moeite de edele gewassen voort en de dood en de onvruchtbaarheid zijn bij vruchtbaarheid en leven in haar tehuis. Niemand weet dit beter dan de boer, die in stugge, harde, strijdende arbeid vlak bij de schepping leeft. Moesten wij bij de beschrijving van de Germaanse religie constateren dat de schrijver de gehele boerenreligie vergat en geen oog had voor de orde en de regelmaat die de Germaanse boer in de natuurdienst vond, wij constateren nu dat de schrijver ook de natuur niet ziet zoals de Thora haar ziet en dat hij zo een overmatig grote kloof schept tussen het natuurbesef van de Thora en dat van de Germaanse religie. Deze opmerking is geen poging om het verschil tussen "Thorareligie" en Germaanse religie te minimaliseren, maar zij bedoelt duidelijk te maken dat vooroordelen zich altijd wreken en dat het grote tekort in de gehele beschouwing van de schrijver samenhangt met zijn gebrekkig inzicht in de natuur, de aan de natuur gebonden arbeid, de met de arbeid aan de natuur samenhangende religie. Aan de kernhoofdstukken, die een vergelijking willen treffen tussen "Germaanse religie" en "Israëlitische religie" worden dan door de schrijver enige hoofdstukken toegevoegd van algemene definiërende, cultuurhistorische en samenvattende aard. De schrijver tracht een rechtvaardiging te vinden voor zijn termen, hij zegt het een en ander over de verhouding van Duitsland en het Joodse volk, ten slotte geeft hij dan een beschrijving van zijn zienswijze op de geestelijke strijd van deze tijd. Er moet plaats vinden een "eenwording van Israël en kerk". De taak van de kerk is het leren van "de Thora aan volk en overheid". Wij willen deze slothoofdstukken bespreken en onze zienswijze eveneens ontwikkelen.

De begrippen Joodse, christelijke en Israëlitische religie

In het algemene definiërende gedeelte valt een grote mate van vaagheid van begrip te constateren. Een vaagheid die vooral berust op een niet zuiver uit elkander houden van Joodse godsdienst en christelijke godsdienst en door het invoeren van een werkelijk nieuwe religie: "de Israëlitische religie", met een nieuwe God: "de God van de Thora." Wij wezen er reeds op dat de schrijver onder Israëlitische godsdienst verstaat die godsdienst die als inhoud heeft "de elementen van de Thora, die ingegaan zijn in het wezen van het christendom". Nu is het inderdaad mogelijk deze elementen van de Thora naar voren te brengen. Dus datgene in het Oude Testament te omschrijven wat Luther bedoelt wanneer hij zegt dat het Oude Testament een "Testamentbrief Christi" is. Het Oude Testament wordt

dan gelezen vanuit het Nieuwe Testament, vanuit de Openbaring die in Jezus Christus is geschied. Een dergelijk lezen van de Thora is niet alleen mogelijk, maar zij is ook nodig. Jezus Christus is niet te kennen zonder de Thora. Maar wat geheel onmogelijk is, is deze christelijke visie op het Oude Testament tot een aparte “Israëlitische religie” te maken. Een religie heeft toch als eerste kenmerk dat zij ergens door iemand of een gemeenschap beleden wordt, dat zij zo een gemeenschap sticht, dat zij een bepaalde cultus heeft, waarin zij haar dienst van God tot uitdrukking brengt. Nergens ter wereld is er echter een Israëlitische belijdenis, een Israëlitische godsdienstvorm, een Israëlitische gemeente. Wat het Oude Testament betreft zijn er slechts twee godsdienstvormen die gebruik maken van het gehele Oude Testament, de joodse en de christelijke. Het pleidooi dat de schrijver aan het einde van zijn boek houdt voor een eenwording van Israël en kerk is daarom een inhoudsloos pleidooi. “Israël” bestaat niet meer. Het is ten dele opgegaan in de christelijke kerk, voor het andere gedeelte opgegaan in het Joodse volk. Wanneer de schrijver spreekt over de “God der Thora” (blz. 395 en 417), dan vraagt men zich in verbazing af welke God hier bedoeld wordt. Wij kennen en belijden in de christelijke godsdienst God, de Vader van Jezus Christus, en de joden belijden een God die wel op de een of andere wijze in verband staat met het Oude Testament, maar toch de meest werkelijke kenmerken van de werkelijke God heeft verloren. Wanneer de schrijver zegt dat de taak van de kerk is aan volk en overheid de Thora te leren dan is dat eensdeels water naar de zee dragen – in de prediking van Jezus Christus is de kernboodschap van het Oude Testament vervat – terwijl het anderdeels een volstrekt foutieve en onchristelijke omschrijving van de taak van de christelijke kerk is: de kerk is niet geroepen om de Thora als apart gegeven te verkondigen, maar zij is geroepen tot de prediking van Jezus Christus.

Het zal duidelijk zijn dat door het constateren van deze vaagheid en onjuistheid van begrippen de waarde van de gehele opzet van het boek van Dr. Miskotte in twijfel moet worden getrokken. Is het mogelijk om de Germaanse religie met de Israëlitische te vergelijken en, indien niet, wat is de bedoeling van de schrijver met deze vergelijking. Nu, wanneer er in werkelijkheid geen “Israëlitische religie” bestaat, dan is het inderdaad niet mogelijk deze te vergelijken met de Germaanse.

Er is in dit boek dan ook alleen maar een vergelijking getroffen met “bepaalde elementen uit de Thora, die ingegaan zijn in het christendom”. Wat is de waarde van een dergelijke vergelijking? Afgezien dan van de volstrekt eenzijdige tekening van de Germaanse religie, deze, dat er verschil moet bestaan tussen de christelijke godsdienst en de Germaanse. Een betrekkelijk mager resultaat. En de nadelen van dit gehele tegenover elkander stellen van Germaanse religie en “bepaalde elementen uit de Thora, die ingegaan zijn in het wezen van het christendom”, overtreffen verre dit magere resultaat. Hier wordt immers ten eerste van het christendom een soort “wereldbeschouwing” gemaakt, een stelsel van gedachten en “elementen” van gedachten. Het christendom heeft “een wezen”, dat is dus een soort kernwereldbeschouwing als dieptepunt. Maar er is in die zin geen “wezen van het christendom”. Het christendom is de belijdenis van Jezus Christus, gekruisigd en opgestaan. De schrijver schijnt zich dit verschil ten dele bewust te zijn, wanneer hij op bladzijde 46 zegt, dat het christendom te ingewikkeld is om met de Germaanse religie vergeleken te worden. Het is echter niet te ingewikkeld voor een dergelijke vergelijking, maar het is iets geheel anders, nl. niet samengesteld uit verschillende elementen die tot “het wezen” van dat christendom kunnen worden samengevoegd, maar het is de belijdenis van een levend persoon, God en mens beide. Het tweede bezwaar van dit tegenover elkander plaatsen is de foutieve vooronderstelling die naar ik hoop mede aan dit streven ten grondslag ligt: het

overtuigen van hen die steun zoeken bij de oude Germaanse religieuze waarden van de geheel unieke waarde van het christendom. Maar men kan werkelijk geen Germaan en geen enkel andere niet-christen tot de waarheid van het christendom brengen door hem “elementen uit de Thora” voor te houden. Men brengt slechts iemand tot het christendom, door hem tot Christus zelf te brengen, dat wil zeggen door hem de Levende Opgestane Jezus Christus te prediken en hem met liefde – de Christelijke liefde – te omringen. De christelijke liefde bedekt echter met een mantel al datgene wat haar niet aanstaat bij andere godsdiensten. Zij is niet negatief, maar positief. Zij begeeft zich niet in meer of minder plausible dieptepsychologische ‘verklaringen’ van de andere godsdienst, maar zij is kuis in haar ontleding en zoekt liever het goede dan het verkeerde daarin. Zo deed althans de apostel Paulus. Ik vrees zeer dat door de uiteenzettingen van Dr. Miskotte niemand die leeft uit oude Germaanse religieuze waarden ook maar een ogenblik heimwee zal krijgen naar Jezus Christus. Ten slotte heeft de schrijver op zeer onverantwoordelijke wijze het verschil geminimaliseerd tussen joodse godsdienst en wat hij dan noemt “Israëlitische” religie. Of liever hij wekt de suggestie dat de joodse religie eigenlijk gelijk is aan “Israëlitische” godsdienst. Wanneer hij op pagina 328 een ogenblik komt te spreken over de joodse religie in verband met de joodse toekomstverwachting (in de Midrasj richt het Joodse volk de wereld bij het laatste oordeel), dan meent de schrijver dat in deze opvatting ook de waarheid doorschijnt dat de geschiedenis zin heeft. Overigens wordt er ternauwernood op gewezen dat de joodse godsdienst niets heeft uit te staan met “die elementen van de Thora, die in het christendom zijn overgegaan.” De joodse godsdienst is een werkelijke godsdienst, met een eigen gemeenschapsleven, eigen cultus, eigen ethiek, kortom hij is tastbaar in de wereld aanwezig. Mocht de schrijver de bedoeling hebben om op deze wijze het voor de belijder van de joodse godsdienst gemakkelijker te maken naar de christelijke godsdienst over te gaan, dan moeten wij de juistheid van deze gedachtegang betwijfelen. Ook voor de jood is de aanvaarding van Jezus Christus de enige toegang tot de christelijke godsdienst. Veel erger wordt het echter wanneer de schrijver in zijn inleiding, bij de vergelijking van het Duitse volk en het Joodse volk, de begrippen joodse religie en Israëlitische religie identiek heet (blz. 41, 42). Hij zegt op deze wijze dat de botsing tussen Edda en Thora gelijk is aan die van de botsing tussen Edda en joodse religie en hij zegt bovendien dat de joodse religie in het algemeen gelijk is aan die elementen uit de Thora die in het christendom zijn overgegaan. De joodse religie is echter niet deze christelijk geïnterpreteerde Thora. In de joodse religie wordt de uitverkiezing van het Joodse volk centraal gesteld. Dit Joodse volk zal eens, al is het dan door lijden heen, het grote vredesrijk van Jesaja, waar geen staten en volken meer zijn, stichten en ook beheersen. Het zal dat doen omdat het het enige volk is dat naar de Thora leeft en ernaar kan leven. Het zondebesef is niet aanwezig in de joodse religie. Daarom zal dit vredesrijk bereikt worden door de zelfwerkzaamheid van het Joodse volk. De joodse godsdienst is dus een godsdienst die bij uitstek erop uit is “geschiedenis te maken”. Dat wil zeggen, buiten de genade van God om en buiten het besef van genade nodig te hebben ook voor het streven op deze wereld, uit eigen krachten arbeiden voor een betere wereld. Het Joodse volk acht zich zodoende zélf te zijn “de lijdende knecht des Heren”, die als zodanig de Messias van de wereld is. In eenzaamheid en vervolging staat deze rest, deze *Messias* dan ook ongebroken in gehoorzaamheid aan het gebod. Ongebroken en onbuigzaam. Dit volkje, dat overbleef te midden van de volkeren, komt met de radicale prediking van gerechtigheid en waarheid, van heiliging van Gods naam tot de naties. Deze kleine groep is de groep der tegensprekenden, der eeuwig ontevreden, der ‘revolutionairen’. Dr. Van Oyen, die deze zin neerschrijft in *Antisemitisme en Jodendom*,

schijnt krachtens de formulering een bepaalde bewondering te hebben voor deze geesteshouding.²¹ Toch is deze eeuwige ontevredenheid een zeer tragische gesteldheid. Ook het christendom kent kritiek op en ontevredenheid met deze wereld, maar dan is het een kritiek en ontevredenheid die ontspringt aan een zeer diepe innerlijke vreugde – het gevonden zijn door God – daarom is het ook zo dat de christen in staat is tot opbouw en nimmer falend gelovig ‘optimisme’. In de joodse godsdienst is echter het revolutionaire ethos een vrucht van zelfoverschatting enerzijds en diep in de ziel gewortelde treurigheid, ontstaan uit de verwerping van Jezus Christus en een slechts duister en verward gevoel van de aanwezigheid van God anderzijds. Het meest tragische van al is wel dat deze zelfoverschatting en dit permanente ontevreden zijn altijd weer in botsing brengt met de volkeren waaronder de Joden verkeren.

Altijd weer, nu 2000 jaar lang, moet daarom een weg gevonden worden om op dragelijke en humane wijze de zo ontstane spanningen op te lossen. Het is derhalve niet zo dat datgene wat de schrijver de Germaanse religie noemt in de eerste plaats opbotst tegen de “Israëlitische religie”, maar zij botst in de eerste plaats op tegen de joodse godsdienst. De schrijver zal mij tegenwerpen dat de strijd vanuit de Edda ook tegen de Christelijke godsdienst wordt gevoerd. Dat kan waar zijn, maar het verhindert niet de waarheid daarom toch te zien en men mag niet overdrijven: de botsing tussen “Germaanse religie” en joodse godsdienst is veel groter dan die tussen christelijke godsdienst en “Germaanse religie”.

De geestelijke fronten

Zo is uit een verwarrend gebruik van vage begrippen een onzuivere conclusie getrokken in verband met de verhouding van joodse godsdienst en Germaanse religie, met de verhouding van Duitsland en het Joodse volk. Wie spreekt over de joodse godsdienst doet dit eerlijk en zonder omwegen en wie spreekt over het christendom eveneens. Het construeren van geheel nieuwe religies zoals de door de schrijver geponeerde “Israëlitische religie” is uitermate verwarrend voor de gehele probleemstelling. Als christen zal men dan met open vizier moeten strijden voor Jezus Christus en niet voor een of ander gedeelte van dit christendom. De christelijke godsdienst vindt tegenover zich in West-Europa op dit ogenblik slechts één werkelijke godsdienst: de joodse. De joodse godsdienst is belijgend, georganiseerd, voorzien van heilige boeken, begiftigd met een groot begrippenapparaat. Maar hoe staat het dan met de verhouding van de christelijke godsdienst tot de “Germaanse religie”? Men kan natuurlijk de christelijke godsdienst in abstracto vergelijken met oude Germaanse religie [die] in het nieuwe Europa leeft. Men kan twee meer of minder gelijkwaardige grootheden [zich voorstellen]. Beide godsdiensten zijn in die zin werkelijk godsdienst dat zij belijders hebben, een geloofsgemeenschap vormen, God of de goden werkelijk aanbidden. Anders staat het echter met de verhouding van de christelijke godsdienst ten opzichte van datgene wat van de oude Germaanse religie in het nieuwe Europa leeft. Men kan natuurlijk trachten deze nieuwe “Germaanse religie” te beschouwen als een werkelijke godsdienst. Men zal dan moeten duidelijk maken dat deze nieuwe religie eveneens werkelijke belijders telt, een geloofsgemeenschap vormt, goden werkelijk aanbidt. Ook Dr. Miskotte erkent het problematische van deze poging. De nieuwe tijd hééft geen nieuwe goden, maar “roept ze” (blz. 382). Zij wil werkelijk aanbidden, maar zij weet derhalve niet hoe. Volgens de schrijver zou het zeer toejuichenswaard zijn wanneer die Goden nu werkelijk werden gevonden, de grenzen zouden dan zuiver getrokken kunnen worden (blz.

²¹ Dr. Van Oyen: *Antisemitisme en Jodendom*, pag. 96.

414). Het heimwee naar zuivere grenzen is een zeer goed heimwee. Duidelijkheid heeft altijd voor op onduidelijkheid. Echter ik geloof dat Wodan, Thor, de boom Yggdrasil werkelijk dood zijn. Zij zijn niet opnieuw te doen herleven. Wij moeten dan ook “de nieuwe Germaanse religie” niet in de eerste plaats zien als een poging om werkelijk weer oude Goden te doen herleven, maar als een poging om bepaalde waarden aan de moderne mens weer bij te brengen. Deze waarden zijn dan genomen uit de oud-Germaanse boerenreligie én uit de oud-Germaanse strijdersreligie. Uit de boerenreligie is genomen de waarde van het natuurlijke in het algemeen, waaruit resulteert begrip bijvoorbeeld voor de biologische zijde van het huwelijk en het gezin.²² Waardering voor de arbeid aan en in de natuur verricht, waaruit resulteert een hogere schatting van de plattelandsbevolking en de weer daaruit voortvloeiende nieuwe maatregelen tot bescherming van de boerenstand. Waardering voor lichamelijke ontwikkeling, met als gevolg een grotere nadruk op sport en gymnastiek. Uit de oud-Germaanse strijdersreligie zijn dan genomen de waarden van strijdbaarheid en de leidersgedachte. Beide waarden hebben geleid tot een aantal maatregelen die bekend genoeg zijn.

De Germaanse waarde in het algemeen bewerkstelligde dat een brug werd geslagen tussen de verschillende bevolkingsgroepen, verdeeld hetzij naar het klassenschema, hetzij naar het confessionele schema. Over het algemeen gesproken waren dit alle waarden die in het oude Duitsland verloren waren gegaan. Zij zijn in de eerste plaats slechts dialectisch te begrijpen ten opzichte van een vorige periode. In deze vorige periode was de waarde voor het natuurlijke verloren gegaan. Speciaal in de zozeer voortwoekerende idealistische filosofie en de daarmee verbonden onderwaardering van het natuurlijke leven, de boerenstand, de lichamelijke opvoeding van de jeugd. In de periode na de oorlog van 1914-18 gaat dan verloren de wil zich te verdedigen en de besluitvaardigheid. Een loden verlamming heeft zich over het Duitse volk uitgebreid. Deze verlamming werd helaas gezegend door de genoemde idealistische filosofie en een bepaald van zijn wortels afgesneden geïdealiseerd “christendom”. Pas in de tweede plaats zijn de nieuw herontdekte Germaanse waarden de vervulling van bepaalde “godsdiensstige” tendensen, die diep in het Duitse volk sluimerden. Hun “godsdiensstige” eigenwaarde moet men niet te hoog aanslaan. Zij tenderen minder naar een nieuwe godsdienst dan naar een correctie van de bestaande waarden. Zo ver zij echter naar een nieuwe godsdienst tenderen, zullen zij niet die nieuwe godsdienst opbouwen, maar óf hun waarde en rangorde vinden in de christelijke godsdienst, óf uitmonden in regelrechte opstand tegen God en langs deze weg tot een militant Godlozendom (Dr. Miskotte ziet iets van deze ontwikkeling op blz. 212, maar hij is te zeer overtuigd van de levende werkelijkheid van de oude Germaanse goden om haar geheel ernstig op te nemen).

Zo zijn derhalve de werkelijke godsdiensstige fronten: de christelijke godsdienst tegenover de joodse godsdienst, de christelijke godsdienst tegenover een zuivere beweging van opstand tegen God. Van de joodse godsdienst kan de christelijke kerk niets leren. De joodse godsdienst bestaat slechts als afweer van Jezus Christus. In de christelijke godsdienst is het Oude Testament vervuld. De joodse vertolking van het Oude Testament is voor de christelijke kerk van geen waarde.

Toch is de joodse godsdienst niet een zuivere beweging van opstand tegen God, zoals de militante Godlozenbeweging. Dit ligt niet aan de joodse godsdienst als zodanig, maar aan

²² Men oordeele niet alleen afkeurend: De bescherming van het grote gezin b.v. op materieel gebied is slechts opgedrongen kunnen worden door de biologische opvatting van het gezinsleven.

God, die ondanks de opstand tegen Hem toch het Joodse volk vasthoudt en behoedt voor uiterste consequenties. Ergens tussen bewuste Godlozenbeweging en verwerping van Jezus Christus wordt het Joodse volk door God vastgehouden. Zo is er ruimte om door middel van prediking, getuigenis en gedachtewisseling ook de gelovige jood te trachten tot Jezus Christus te voeren.

Ten opzichte van de Godlozenbeweging als werkelijke algehele opstand is veeleer het martelaarschap met het daaraan verbonden getuigenis het enige “wapen” van de christelijke godsdienst.

Principieel anders staat het echter met de verhouding van christendom en nieuwe Germaanse waarden. Hier heeft het christendom in de eerste plaats de taak te vragen in hoeverre het zelf schuldig is geweest aan het weer opkomen van die waarden, terwijl de vraag van schuld tegenover de joodse godsdienst en de militante Godlozenbeweging hoogstens een secundaire vraag is. Immers, de directe metafysische verankering van de joodse godsdienst en de militante Godlozenbeweging gaat boven het vraagstuk van “schuld” verre uit.

Derhalve: heeft het christendom de natuurlijke waarden genomen uit de oude Germaanse religie in haar godsdienst te zeer vergeten? Heeft het de rechtvaardige strijdbaarheid en de betrekkelijke noodzaak van de verwerkelijking van de “leidersgedachte” in ieder doeltreffend staatkundig systeem te zeer over het hoofd gezien? Of anders gezegd: heeft het christendom zich al te zeer verbonden met een de rechtvaardigheid voorbijziend pacifisme en de abstracte van alle persoonlijke verantwoordelijkheid beroofde formele democratische staat te zeer aangeprezen? Heeft het christendom door innerlijke verdeeldheid en confessionele strijd als het ware de noodzaak opgeroepen om in een confessioneel verdeeld land voor alle groepen gelijkelijk bindende waarden van staatswege te doen propageren? Heeft het christendom de waarden van het natuurlijke, het biologische, de arbeid in en aan de natuur te zeer verwaarloosd? De vragen stellen is hen ten dele beantwoorden.

Er gaat een ontzaglijke kritiek van de Germaanse waarden uit op het christendom zoals zich dat de laatste decennia heeft ontwikkeld. Vooral in Duitsland, maar ook in Nederland. Deze kritiek moet eerlijk worden verwerkt. Pas wanneer dat is gebeurd ten volle en ten einde toe, kan er sprake zijn de nieuwe Germaanse mens te plaatsen voor een beslissing: terug naar het christendom óf naar een godloze en opstandige wereld.

Wij mensen hebben niet de mogelijkheid de nu woedende geestelijke strijd in zijn gevolgen en ontwikkeling te doorgronden. Wij kunnen slechts met alle openheid en eerlijkheid onze positie bepalen. Het is een niet geringe verdienste van het boek van Dr. Miskotte dat hij de lezer dwingt op de een of andere wijze stelling te nemen ten opzichte van de hedendaagse geestelijke strijd.

A.M. Brouwer, Vledder (Dr.)

Aristo- – algemeen cultureel en literair maandblad, jg. XI nr. 1, april 1941, 1-17.

Ds. A.M. (Anton Marinus) Brouwer (1903-1982) was vanaf 1938 hervormd predikant in Engelen (NB), van 1940-1946 te Vledder, daarna geestelijk verzorger in Ned. Indië en van 1954-1969 predikant in Dinther. Brouwer was lid van het Nationaal Front en medewerker van het blad De Weg, waarin hij vooral schreef over de ‘oplossing van het Joodse vraagstuk’. Het Nederlandsch Dagblad van 16-5-1941 verwijst lovend naar deze recensie van Brouwer, die als Kd. Brouwer wordt aangeduid. Hij kwam in Vledder enkele malen in conflict met de NSB-

burgemeester en zou Hitler in 1939 vanaf de kansel eens een 'boef' hebben genoemd. Omdat hij ook had geweigerd mee te doen met de 'Volksdienst', werd hij door de bezetter enkele malen verhoord. Hierdoor is Brouwer door H.C. Touw in zijn Het verzet der Hervormde Kerk opgenomen bij het 'kleine verzet'.

Het blad Aristo- werd in 1930 opgericht door de RK priester Wouter Lutkie, een pleitbezorger van Mussolini's fascisme. Lutkie keurde de Duitse inval in 1940 af en werd na de oorlog vrijgesproken van collaboratie. Zijn blad werd in 1943 verboden, maar Lutkie mocht het blad ondanks protesten na de oorlog voortzetten en het verscheen tot 1965.

39 Brief van dr. Fritz Rathenau aan Miskotte, 27 oktober 1942

Amsterdam Z., 27 oktober 1942

Rubensstraat 60

Zeer geëerde heer doctor,²³

I

U heeft mij met het uitlenen van uw werk *Edda en Thora* – juist dit onder tragische omstandigheden volgroeide luxe-exemplaar – een bijzondere eer bewezen en een grote vreugde bereid. Ik dank u daarvoor hartelijk. Ik heb uit het boek zeer veel geleerd, nieuwe inspiratie geput, nieuwe gezichtspunten en opvattingen meegekregen. Ik heb uw verdieping in de – op zichzelf stugge – stof, uw beheersing en verwerking van een welhaast onoverzienbare hoeveelheid materiaal, evenals uw correcte en objectieve beoordeling van het gebodene bewonderd. Dat alles in een taal die recht doet aan de omvang van deze taakstelling, die zo weldadig afsteekt tegen de, dikwijls onbegrijpelijke neo-Duitse taalvloed. Dat ik zakelijk of vakmatig over dit werk opmerkingen zou willen maken, zou voor mij vermetel zijn en voor u zonder betekenis. Ik schroom des te meer juist jegens u en in een privé geschreven reactie kritiek uit te oefenen, aangezien het ene gedeelte van uw boek mij volledig vreemd is: ik heb nooit ook maar de geringste affiniteit gekregen met het Germaanse en oud-Duitse wezen (in de breedste zin van het woord). Zoals mij is het veel van mijn geloofs- en lotgenoten vergaan, zodat men zelfs niet van een uniek verschijnsel kan

²³ Brief van Fritz Rathenau aan Miskotte. Archief Inv. 1. Fritz Rathenau (1875-1949), een neef van de bekende Duitse politicus Walther Rathenau (vermoord door rechts-radicalen in 1922), was jurist en in de Weimarrepubliek een belangrijke ambtenaar ('onderminister') op het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken, in het bijzonder belast met de positie van Oost-Europese immigranten en Joden. Zelf van Joodse afkomst werd hij door de nazi's in 1935 gedwongen vervroegd met pensioen te gaan. Hij emigreerde naar Nederland met zijn vrouw Sophie in 1939, hun volwassen kinderen waren al eerder naar Nederland vertrokken. In Amsterdam achtte hij zich in de oorlogsjaren veilig vanwege zijn dubbele nationaliteit, maar in april 1943 werden Sophie en hij opgepakt en gedeporteerd naar Theresienstadt. Zij overleefden de oorlog en keerden terug naar Amsterdam. Het thema '(joodse) identiteit' en 'nationaliteit' hield de jurist Rathenau in zijn latere levensfase zeer bezig, zoals ook uit deze brief blijkt. Hoe Miskotte en Rathenau elkaar kenden is niet bekend. Het bekende Nederlandse Rathenau Instituut is genoemd naar Fritz' jongste zoon, de fysicus Gerhart Rathenau. Deze Duitse tekst is vertaald en geannoteerd door Willem van der Meiden. De originele Duitse tekst is te vinden op de website van de Miskotte Stichting. Er is helaas geen antwoordbrief van Miskotte bekend, maar wellicht hebben de twee elkaar persoonlijk hierover gesproken, zoals Rathenau aan het eind van zijn brief suggereert.

spreken; of dit nu op ‘bloed’ of opvoeding of opleiding terug te voeren is (ik ben een vleesgeworden humanist) is even onduidelijk als de vraag of deze onverschilligheid jegens de ‘Edda’ tegenover de veroordeling van de ‘Thora’ door de anderen staat – noch wat later of eerder komt – en evenzo ten slotte of de ene leer inderdaad instinctief door de aanhangers van de andere wordt afgewezen, hetgeen natuurlijk uw standpunt wezenlijk zou ondersteunen.

II

In het algemeen wil ik er graag nog op wijzen dat u, hooggeachte heer, met de wijze waarop u dit werk tot stand heeft gebracht én met uw proefschrift, de beste en accurate weerlegging heeft geboden van wat Häcker in zijn *Vergil*, bladzijde 24,²⁴ heeft geschreven: “De geschiedenis van de Middeleeuwen die de school van Stefan George²⁵ ons biedt, is een ongehoorde vervalsing, een miskraam, doodgeboorte, zo niet schijngeboorte, omdat zij over het geloof – de essentie van de Middeleeuwen – menen te kunnen schrijven *zonder* dat geloof, wat zij zelfs als het toppunt van objectiviteit beschouwen, terwijl het een afgrond van zinloosheid is.” Häcker schiet daarmee hoog over het doel heen, maar toch kan men hem wel daarin bijvallen dat bij de behandeling (ook de wetenschappelijke) van terreinen en thema’s die anderen heilig zijn bijzondere omzichtigheid en verscherpte tact vereist kunnen en moeten zijn. U heeft daarvoor het bewijs aangedragen.

III

Uw werk is – naast zijn wetenschappelijke belang – een rijke vindplaats voor de beoordeling van wat vandaag de dag geschiedt en bestaat. Maar daar aarzel ik reeds: want is het al tijd om een dwarsdoorsnede door wat ‘geworden’ is te willen maken? Bevinden wij ons dan reeds in het stadium van iets dat geworden *is*, of niet veeleer in het uitgesproken stadium van het worden zelf? Toont ons dat juist de oorlog niet, die – hoe hij ook mag aflopen – eerst iets nieuws zal scheppen en toch zelf slechts een tussenspel is? Kunnen wij alleen al de bronnen waaruit het [nieuwe] opborrelt goed herkennen? Is het niet lastiger om bronnen bloot te leggen dan de loop en monding van een stroom? Zijn we niet al te zeer bevangen in beschouwingen van een verdwenen tijd, waarmee we de fundamentele verandering van de stroombedding nog helemaal niet kunnen herkennen? Des te minder wanneer het bij de tegenstelling ‘Edda en Thora’ slechts kan gaan om één, hoe belangrijk ook deel van de wording [van het nieuwe]. Tot ‘cultuur’ behoort toch niet alleen het geestelijke = ‘geestige’, het vergeestelijkte, de ‘geest’, maar ook de daardoor beïnvloede, maar haar ook bevruchtende kunst, wetenschap, politiek, economie, techniek, die pas in hun totaliteit werkzame bestanddelen zijn, ja dan pas de ‘gestalte’ van de cultuur uitmaken (in de zin van Ernst Jünger, waarin de gestalte als totaal meer is dan de som van haar afzonderlijke bestanddelen)?²⁶

Wat u behandelt is ongetwijfeld van grote betekenis, onontbeerlijk en nuttig. Maar – vergeeft u mij die uitdrukking – het blijft fragmentarisch, wanneer men de actuele situatie van de huidige ‘Duitser’ moet en kan herkennen en verstaan. Bestaat er ondanks alle

²⁴ Theodor Häcker: *Vergil, Vater des Abendlandes*. Leipzig: J. Hegner 1931. [4245]

²⁵ Leerlingen uit de kring van de dichter Stefan George (1868-1933).

²⁶ Ernst Jünger: *Der Arbeiter, Herrschaft und Gestalt*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt 1932.

afgedwongen uniformiteit en gelijkschakeling een 'Duitser'? Heeft die ooit bestaan? Was Goethe 'Duitser' (u kent toch Thomas Manns *Lotte in Weimar*)? Of was hij niet eerder een Duitssprekend kosmopolitisch genie? En zelfs als de huidige Duitser nazaat van de oude Germanen zou zijn, hoe zou men antropologisch-biologisch de invloeden van de volksverhuizingen, de kruistochten, de grote oorlogen, de opmars van de Slavische volken, de onoverzienbare [volks]vermengingen over het hoofd kunnen zien? Hoe kan men, zeer geëerde heer doctor, de ontwikkeling van de 'Edda' naar het fascisme overbruggen zonder in te gaan op de gebeurtenissen in de tussentijd? Is dan de 'Duitse Geest' een reële, onveranderlijke grootheid? En ook al zouden de echte Germanen die nooit kwijtgeraakt zijn, waarom heeft die dan niet bewezen sterk genoeg te zijn om al die overwoekeringen en andere ziekteverschijnselen te schiften en af te stoten die hem toch ongetwijfeld zo nu en dan tijdelijk hebben doen bezwijken? Is het niet – tot het tegendeel bewezen is – waarschijnlijk dat een rechte lijn van de 'Edda' naar de huidige Duitse ziel nooit heeft bestaan en niet bestaat? 'Bloed' noch 'bodem' hebben zij voortgebracht. Integendeel: juist de Duitsers zijn in Europa wel het volk dat er het meest naar gestreefd heeft om niet alleen de natuur te gebruiken, maar haar te onderwerpen, haar te beheersen. Daardoor heeft de Duitse ontwikkeling geen rechtlijnig verloop gekregen, juist daardoor is de Duitser de aansluiting bij de 'beschaving' en de 'cultuur' kwijtgeraakt! Zo lang die niet opnieuw bereikt wordt... of definitief mislukt is, is het m.i. niet aan de orde om van doelstellingen en teneur van de ontwikkelingen een definitief beeld te geven.

IV

Naar mijn mening is er echter ook geen reden om te moeten vrezen voor de "vernietiging van de Duitse en Europese cultuur" (blz. 27), nog afgezien daarvan dat er toch nauwelijks een Europese cultuur zou mogen bestaan. Want culturen kunnen m.i. tegenwoordig helemaal niet meer ten onder gaan, zo lang er nog 'cultuurdragers' en 'cultuurmonumenten' voorhanden zijn. De Duitse cultuur heeft genoeg dragers op tijd voortgebracht om niet het lot van Hellas en Rome te delen, en de cultuur als zodanig is genoeg geïnternationaliseerd, dat wil zeggen ze behoort te zeer toe aan de mensheid dan dat ze niet het tijdelijk uitvallen van een onderdeel van de cultuurgemeenschap zonder schade zou kunnen verdragen en overleven. Voor de cultuur gaat ook de vaststelling op die het fundament vormt van machts- en geweldspolitiek, nl. dat een minderheid voldoende is om een meerderheid in toom te houden, haar te kunnen beheersen en machteloos te maken; redt een minderheid de nationale cultuur (en niet alleen wat zich daarvoor uitgeeft!), dan is de cultuur als zodanig gered (waarbij het door u weergegeven citaat van Wilhelm Stapel over de twee Duitsers tegenover de miljoenen Polen²⁷ laat zien dat dat niet 'cultuur' is, maar al-Duitse Germaanse cultuur!). En wat de Duitse taal betreft, ben ik er vast van overtuigd dat zij – ondanks het dagelijks toenemende bederf – als ware goudschat beschermd en bewaard zal blijven door diegenen met wie elke geestelijke band is afgesneden, die haar toch meesterlijk hebben weten te bewaren, namelijk... de staatlozen, de Joden!

²⁷ "Wenn in ganz Polen nur zwei Deutsche wohnen, so wären sie mehr als die Millionen Polen, denn sie sind eben Deutsche... Es geht nicht um die Zahl, sondern um den Rang der Deutschen." *Edda en Thora* (1939), 234. Uit Wilhelm Stapel: *Der christliche Staatsmann*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt 1932. Geciteerd in H.M. Müller: *Macht und Glaube*. München: Kaiser 1933, 280v. [7678]

Daarmee kom ik echter bij wat voor mij het belangrijkste deel van deze brief is: het Joodse vraagstuk. U, heer dominee, voert – zoals u op blz. 27 nadrukkelijk stelt – een strijd tegen de godloosheid; u ziet dat in de verwerping van de Thora de verwerping van het christendom inbegrepen is (blz. 47) en ziet in de aanval op het Jodendom het begin van een steekspel dat zich *tegen het christendom* zal richten; voor ons echter is zij *de* tragedie. Het Jodendom is voor u de “voorgeschoven pion”; het spel zal, naar zijn bedoeling, in een geheel andere zin voortgezet worden. U onderscheidt zelfs scherp tussen Jodendom (*Judentum*) en Joods-zijn (*Judenschaft*). Daarmee tilt u *het Joodse probleem* (dat Nietzsche al in 1887 in *Morgenröte* blz. 205 terecht ingezien heeft) op van het niveau van het Joodse, waar het reëel en uitdrukkelijk bestaat, en verplaatst het naar het oneigenlijke niveau van het christelijk geloof! De belijdenis van *de eenheid der beide Testamenten* (blz. 247) is voor de Joden een gevaar! U, zeer geëerde heer doctor, bent zeer zeker geen vijand van de Joden, zoals uw werken boven elke twijfel verheven aantonen; maar het Jodendom is voor u in uw verzetsstrijd slechts een doorgangstation, en het Joods-zijn, dat is: de Joodse mens, is voor u... niets.

Men zou zonder Joodse gemeenschap kunnen, de Joden als zodanig zouden te gronde kunnen gaan, wanneer maar het *jodendom*, dat is: de geestelijke, vergeestelijkte bodem waaruit het christendom ontsproten is, onaangevochten bleef; ja, de tweede component van ons bestaan, het nationale, het volkse, schijnt voor u irrelevant te zijn. Dit betekent echter voor ons Joden een volledige verschuiving van de probleemstelling. Zou dit waar zijn, dan behoeften wij werkelijk zelf niets te ondernemen, zouden wij onze bescherming, dat is: het behoud van ons jodendom, van zijn gedachteninhoud, van zijn geestelijke waarden, van zijn verdere ontwikkeling aan anderen overlaten – op de spits gedreven: het voor onszelf opgeven! Wij zouden ons dan niet langer dakloos, zonder land en bezit door de wereld hoeven laten jagen, ja wij zouden ons waar mogelijk kunnen en moeten assimileren. Voor u, dat is: de christen, zou onze ‘cultuur’ ook dan bewaard blijven, als fundament van een dochterreligie, die ons wat betreft uitbreiding en invloed zeker heeft ingehaald, die ons echter in de middeleeuwen met foltering, ontrechting, vervloeking en laster enz. net zo goed heeft vervolgd en afgescheiden als nu met andere middelen geschiedt.

Wij zouden als Jodendom de rol van beschermend schild op ons moeten nemen!

Opmerkelijk! De verstoten moeder nu ook voor de aangevallen dochter! Nee, wij willen niet alleen het Jodendom overeind houden, maar wij willen als Joden, als Joods zijnde, een eigen leven leiden, als volk onder de volkeren – vrij op eigen bodem – onze bijzondere taken vervullen, zonder ons steeds eerst op haar [die dochter] te moeten beroepen en vooringenomen over haar te moeten reflecteren. Grote, nog ongekennde, niet te bevatten taken staan ons te wachten; wij zullen die vervullen! Wij willen ook geen wraak nemen, wij eisen *eigen rechten*! Na eeuwenlange knechtschap, waarin wij ons niet zo hebben kunnen ontvouwen als nodig zou zijn geweest, na onzegbaar lijden waarvoor de wereld in het beste geval medelijden opbrengt, waartegen zij echter nooit een remedie heeft geboden hoewel ze daartoe in staat zou zijn geweest, willen wij eindelijk de ‘uitverkiezing tot lijden’ omzetten

in hulp aan de mensheid! Dat is geen onbillijk verlangen, vooral omdat wij niemand daartoe dwingen. Wij eisen niets meer dan de vrijheid om onszelf te ontwikkelen. Wij zullen – daartoe in staat gesteld – een krachtig bolwerk tegen de godloosheid vormen; maar *alleen* dan wanneer dat op grond van ons eigen recht en door Joodse mensen zelf geschiedt. Wij zullen – met gelijke rechten en dankzij onze eigen kunde en bekwaamheid – met u schouder aan schouder strijden, maar we zouden als “een volk geboren voor slavernij” (Nietzsche) en aan u vooral dienstbaar niets kunnen uitrichten.

Daarom kunnen wij met de positie als helper, die men ons wil toewijzen, geen genoegen nemen. Voor ons geldt niet: christen – jood – heiden (blz. 15 en 400). Voor ons is er ook geen scheiding tussen Joden – Thora (blz. 385); beide zijn voor ons hetzelfde! Maar voor ons geldt: *als Joden leven of ten onder gaan!* Zonder onze God, zonder ons geloof, zonder ons volk zijn wij nu eenmaal niet waartoe wij tot ons bestaan geroepen zijn! Als wij dat niet kunnen bereiken en vasthouden, dan verdienen we het niet om voort te bestaan; dan is de rechtvaardiging van onze existentie ineengestort. Wij kunnen ook niet wachten (waarop?), maar moeten de enige, nooit terugkerende gelegenheid aangrijpen. Voor ons is de tegenstelling ‘Thora-Edda’ zonder dieper *praktisch* belang; zij laat slechts zien hoe diep de vijandschap tegen de Joden gaat, via welke kanalen zij gevoed en grootgebracht wordt, voor zover een deel van de religieuze wereld tegenover ons staat. Maar het bewijst niets met betrekking tot de vraag waarom de Jodenhaat al vóór de kruisiging van Christus bestond en waarom hij ook daar voorkomt waar geen christenen, maar gelovigen van andere religies (die niet als ‘heidene’ aangemerkt kunnen worden) hem in stand houden, zoals bijvoorbeeld de Jood nog vandaag de dag voor elke bewoner van centraal-Azië als even onrein geldt de hond en het varken (vgl. Sigmund Feist, *Stammeskunde der Juden*, Leipzig 1925, blz. 46; Universiteitsboekhandel I. Ginsburg, Leiden).²⁸

Ik weet dat het hier slechts kort geschetste slechts een vage glimp geeft van wat ons beweegt. Wij moeten u, hooggeëerde heer, oprecht dankzeggen voor het diepe begrip dat u voor ons opbrengt en waaraan u uitdrukking hebt gegeven. Maar een oplossing voor het raadsel waarvoor de wereld staat hebt ook u niet gegeven; en u kon haar, gezien uw thematische begrenzing, ook niet geven! Dat is pijnlijk, voor... ons; want ik geloof dat juist u, op basis van uw indringende studie, de man zou zijn die recht zou kunnen doen aan *ons* standpunt, wanneer u ook innerlijk dicht bij dat standpunt zou kunnen komen.

2

Dan zal de – door u al op bladzijde 42 aangeroeide – ‘verwantschap’ tussen Duitsers en Joden nog sterker op de voorgrond treden en laten zien dat er een verreikende, soms haast onthutsende overeenkomst bestaat tussen Joden en... Duitsers! Daar heeft Goethe (die u klaarblijkelijk zo vereert als elke *echte* Duitser hem moet vereren) – de “tegenstander van de Duitse rassenziel” (blz. 250) – al vaak op gewezen; zo ook Nietzsche met een voor Duitsers zelfs kwetsende minachting, bijvoorbeeld VIII/337 of *Wille zur Macht* I/49 (behalve uw citaat

²⁸ J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung Leipzig. Verwijzing moet verder zijn: Universiteitsboekhandel J. Ginsberg, Leiden.

op blz. 363 bovenaan) of W. Schubart in *Die Seele des Ostens* o.a.²⁹ Ik herinner aan het Joden en Duitsers gemaakte verwijt van arrogantie (“An deutschem Wesen” of “Deutschland, Deutschland über Alles”³⁰, anderzijds de “uitverkiezing van het Joodse volk”; volgens Rauschning heeft de Führer zoals bekend verklaard: “er kunnen niet twee uitverkoren volkeren zijn; het uitverkoren volk zijn wij”).³¹ Ik herinner er verder aan dat beide volken ongehoord weinig geliefd zijn, aan de parallellen tussen de “voor het grootste deel irrationele” haat tegen de Duitsers (blz. 42) en de Jodenhaat, aan hun nauwelijks verholde minderwaardigheidscomplex, dat enerzijds in machtswellust, anderzijds in cynisme ontaardt, en nog veel andere zaken die bijna aan de allergevaarlijkste haat doen denken: de broederhaat.

3

U zult echter, hoog vereerde dominee, voorts moeten bewijzen of het Jodendom dan überhaupt de hem toegedachte hulppositie *zou kunnen* innemen, als het dat *zou willen*. Is dan niet het gedachtegoed van het Jodendom, waarop het christendom steunt, volledig erin opgegaan, zodat zelfs niet inzichtelijk zou zijn waarom het Jodendom als hulp of fundament of wortel “abstract” zou moeten voortbestaan? Ik ken het christelijke standpunt, zoals het zo voortreffelijk en bondig is samengevat door Prof. dr. De Groot, Utrecht: *Weg met het Oude Testament?*: “Zonder het Oude Testament zouden de allerdiepste diepten en de allerhoogste hoogten van het Evangelie mij onbekend, onzichtbaar en onbereikbaar blijven”!³² Toch blijft het de vraag of dit de gemeenschappelijke opvatting van alle christenen is of alleen van de Nederlanders of alleen maar van een deel van hen. Want wanneer men het tegenovergestelde standpunt zou innemen, zou toch ook – naar de these van de “voorgeschoven pion” – het zogeheten ondersteuningsargument instorten en zou daarmee ook het Jodendom in een vacuüm zweven: geen eigen taak en geen hulppositie: wat blijft er dan over? Doop of ondergang! Dat eerste eerloos en zinloos voor al diegenen die aan een God en een toekomst geloven, het tweede... het einde van het lot van een volk zonder oplossing van de door de voorzienigheid gestelde raadsels.

4

Laten we nu eens aannemen dat een jodendom zonder Joden denkbaar, mogelijk en gewenst zou zijn, zou dat volk dan nog het weerstandsvermogen bezitten of überhaupt levensvatbaar genoeg zijn om een passende partner van het christendom te zijn – of nog duidelijker gezegd – een bondgenoot van de kerk te worden? Ik vrees dat zulk een nieuw Israël, dat u voorzweeft, zou moeten verstenen, tot bloedeloos schematisme verworden,

²⁹ Het citaat van Nietzsche (uit *Ecce Homo*) van blz. 363 luidt: “wenn ich mir eine Art Mensch ausdenke, die allen meinen Instinkten zuwiderläuft, so wird immer ein Deutscher daraus”. Walter Schubart: *Europa und die Seele des Ostens*. Luzern: Vita Nova 1938.

³⁰ Resp. slotregels van het gedicht ‘Deutschlands Beruf’ (1861) van Emanuel Geibel (“Und es mag am deutschen Wesen / Einmal noch die Welt genesen”) en de eerste regels van het (1922-1952) Duitse volkslied: ‘Das Lied der Deutschen’, muziek Joseph Haydn, tekst August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1841).

³¹ Hermann Rauschning: *Gespräche mit Hitler*. New York: Europa Verlag 1940, 222. De tweede zin van Hitler luidt daar: “Wir sind das Volk Gottes. Sagt das nicht alles?”

³² Dr. Johannes de Groot (1886-1942), hoogleraar Oude Testament in Utrecht. *Weg met het Oude Testament?* verscheen bij Daamen, Den Haag, in 1941.

wanneer het niet door de levende, vaak aangevochten en meestal misverstande “joodse geest” elke dag opnieuw zou worden gevoed en bevrucht. Waar zou de zedelijke joodse mens blijven die de leer van de Thora zou naleven, haar in werkelijkheid en waarheid zou omzetten en verder ontwikkelen, die voor de zijnen een voorbeeld zou willen zijn, de Israëliet, die zowel tot dienaar van het volk als tot held en genie zou kunnen uitgroeien en rijpen? Een jodendom zonder Joden zou een dubbelzinnige mythe zijn, een “levend lijk”. Onder zijn ballast zou de kerk veel meer moeten lijden dan door zijn verdwijnen; ze zou aan de frontale aanval van de tegenstander rechtstreeks en daarom veel krachtiger en gevaarlijker blootgesteld zijn.

5

Ik kan ook de verleiding niet weerstaan om de vraag tenminste aan te snijden of de strijd op hetzelfde slagveld wordt uitgevochten of dat wellicht de tegenstanders elkaar voorbijmarcheren? Is niet de verleidelijke tegenstelling ‘Edda-Thora’ het begin van een nieuwe mythe? Graaft men namelijk – waarvoor uw boek dankbaar aanleiding geeft – steeds dieper, dan begrijpt men dat het eigenlijk helemaal niet gaat om heidenen tegen christenen, maar in het ene geval om de areligieuze staat (Edda) en in het andere geval om het internationale geloof (Thora). Nog dieper bezien en op een gemeenschappelijke noemer gebracht zou men kunnen zeggen dat het gaat om de oeroude strijd tussen staat en kerk (pas aan het slot van uw werk wordt door het noemen van de ‘kerk’ de sluier opgelicht). Als dat zo is, schijnt uw driedeling ‘christenen – joden – heidenen’ niet helemaal overtuigend: de dagelijks groeiende macht van de staat trekt onvermijdelijk de dagelijks groeiende onmacht van de kerk naar zich toe. De staat krijgt met zijn poliepenarmen de mens steeds vaster in zijn greep en de kerk ziet hoe langer hoe meer haar invloed verlammen en verdwijnen. Om de uiterlijke en om de innerlijke mens gaat de strijd; ze schijnt inderdaad in een nieuw en beslissend stadium gekomen te zijn. In die strijd staan de imaginaire structuur van de staat en die van de kerk tegenover elkaar. De kerk als zodanig – als belichaming van het Godsgeloof – stuit op een van nature godloze staat, die voor haar steeds levensgevaarlijk is geweest en moet zijn. Tegen die staat moet de falanx van *alle* kerken zich opstellen, niet alleen de – nog zo goed opgebouwde – afweer van één kerk, die niet eens de alomvattende is. Niet ‘Edda’ en ‘Thora’, maar ‘staat’ en ‘kerk’ zijn de onverzoenlijke tegenstanders.

6

Slechts éénmaal in de geschiedenis konden staat en kerk samengaan: in Israël! En slechts éénmaal nog zou een nieuwe gelegenheid – en naar ik hoop zelfs een mogelijkheid tot realisatie – daarvoor geboden kunnen worden: in de nieuwe Joodse staat, die op twee fundamenteën gebouwd moet en zal worden om überhaupt levensvatbaar te kunnen zijn: op het religieus-ethische en het nationaal-volkse fundament, zonder voorrang van het ene of het andere, niet afgesloten of geïsoleerd van de buitenwereld, maar in een voortdurend wederkerig geven en bevruchten! Dit alles ondergeschikt aan en gedragen door de *idee* van de gerechtigheid en het recht. Wij willen niet een nieuwe, gewone staat naast de vele onnatuurlijke nieuwe bouwsels van de laatste jaren in het leven roepen, maar de staat die alleen in de geest van de “Thora” gevormd kan worden en waarvan de stichting nog nooit ondernomen is. Dat is het principiële nieuwe dat ik nastreef en waarvoor ik aanhangers

werf: niet alleen de belijdenis van de Thora, maar haar omzetting in de werkelijkheid en daarmee het behoud van het levende Jodendom.

7

En wanneer u, hoog vereerde dominee, op bladzijde 417 in “de belijdenis van de God der Thora het nieuwe en ten slotte enige teken van hoop zowel tegenover de bekoring der mythe als tegen de verwildering” ziet, dan kan ik mij daarover slechts het meeste verheugen wanneer u het begrip ‘Thora’ extensief in die richting zou interpreteren dat het *alle* kerken zou omvatten.

We hebben het verleerd om de dingen klaar en eenvoudig te bezien; overal ‘mythen’ in plaats van ‘sprookjes’, overal ‘verdeeldheden’ in plaats van ‘samenvatting’, overal ‘abstracties’ in plaats van ‘realiteiten’, ‘vaagheden’ in plaats van ‘helderheid’ enzovoort. De kunst van de oude Griekse filosofie, de kristalhelderheid van de Jood Spinoza, de eenvoud van de Chinese levensbeschouwing zijn voor ons verloren gegaan. In plaats van de rijkdom van gedachten: de wildste woordvervuiling, in plaats van ratio: onzin, in plaats van geloof: “absurdiologie” (dat woord van u is uitstekend)³³. Als wij de zaken zo bezien, dan zouden de fronten vastliggen; ook voor u zou uw werk een waardevol wapen blijven.

8

Smartelijk getroffen ben ik door de conclusie dat u op een voor mij zelfs kardinaal punt mijn mening niet weerlegt, maar zelfs deelt: u geeft namelijk op bladzijde 380 onomwonden toe dat uw goede Nederlandse volk niet meer immuun is tegen de instinctieve openbaring van de afkeer van de “vreemde God”. En dat al in 1939! En dat gold dus voor het volk waarvan het boegbeeld de... tolerantie was! Hoeveel meer gerechtvaardigd moet de bezorgdheid zijn dat na jaren bezetting het gif zich veel dieper vastgezet heeft en dat het – zelfs als het eens en tijdig afgescheiden zou zijn – op elk tijdstip en zeer snel opnieuw met de eenvoudigste en grofste middelen virulent kan worden gemaakt. Ik heb gesproken over het – heel Europa en in elk geval ongeacht de afloop van de oorlog – bedreigende “infectie- en besmettingsgevaar” en daarvoor bewijzen aangedragen. Het schept zelfs in de landen die het verste afstaan van de Jodenhaat op grond van hun Godsgeloof, hun vroomheid, hun traditie en geschiedenis een situatie die – aangezien de Jodenhaat het politieke wapen van het racistisch antisemitisme is geworden – voor deze landen zelf volkomen ondragelijk wordt. De gestorven dichter Marsman heeft dit al in zijn bekende ‘Open brief’ van juni 1936 toegegeven.³⁴ Ook daarom blijft het Jodendom niets anders over dan zich terug te trekken uit Europa – in zijn eigen belang en in dat van de gemeenschap, ter geruststelling van Europa en ter kalmering van geestelijke spanningen. Zo – zelfs vanuit uw standpunt – sluit zich de kring.

VI

Ik sluit af: om deze brief niet nog verder te laten uitdijen heb ik naar het een en ander in het ‘aanhangsel’ verwezen en laat ik hier rusten wat ik nog had willen zeggen. Alleen één

³³ *Edda en Thora* (1939), 416.

³⁴ Hendrik Marsman: ‘Brief over de Joodsche kwestie’, gepubliceerd in *Het Kouter* 1 (1936) nr. 7, 289-302.

gezichtspunt ligt mij nog aan het hart: uit mij spreekt – zoals u nu wel zult erkennen – geen rancune. Voor wraak en straf zou elke menselijke maatstaf ontbreken; wij laten die – als ware Thora-gelovigen – over aan de goddelijke gerechtigheid (blz. 252 en 260). Voor de onvermijdelijke vergelding echter staat de maatstaf onveranderlijk vast; de tijd is nog niet gekomen om daarover te spreken. Maar wel ben er nu nog ten diepste zielsbedroefd over dat de gemeenschap waartoe mijn voorvaderen en ik eeuwenlang behoorden, dat de staat waaraan ik mijn hele leven heb gewijd, dat het volk waartoe ik met alle vezels van mijn hart en mijn geest behoorde – met al diegenen met wie ik verworteld was, die ik liefhad en vereerde – dat ze deze banden verscheurd en ons uitgespuwd hebben. Dat men ons het vaderland, dit in alle landen en te allen tijde voor onverwoestbaar gehouden, heilige goed – waarvan men de gebreken de Joden vaak meende te kunnen verwijten, zo ook Renan – met ruwe hand uit het hart gerukt heeft en ons van waarachtig ethische waarden heeft beroofd. Dat, hoog vereerde dominee, zijn smarten die een Ariër niet kan meebeleven en niet kan kennen, omdat hij die niet behoefde mee te maken; dat zijn ook smarten die de heiden veracht; dat zijn echter smarten waarvoor een jood zich niet schaamt. Want zijn *eer* is door wat gebeurd is niet beroerd. Tegenover macht en geweld kan de Jood alleen “geest” stellen. Daarom is een strijd van Edda tegen Thora een oneerlijke strijd; voor de uitroeiing van de zwakkeren is geen moed nodig en geen dapperheid, met de daarvoor noodzakelijke machtsuitoefening legt men *geen* eer in (blz. 202).

Ook dit in uw boek bevestigd gevonden te hebben verschaft mij veel genoegdoening. Ik vraag echter: wat moet het noodzakelijke gevolg van deze “expatriëring” (in de ware betekenis van het woord) zijn? En ik antwoord: de Joden zullen – wat men met alle middelen probeerde te bestrijden – in de armen van het internationalisme gedreven of zij moeten zich wenden tot hun nationalisme: het Joodse volk en de Joodse staat, en zich daarbij aansluiten. Hoe men ook dit verschijnsel wil opvatten: “mythe” of “camouflage”, “mefistofelische gespletenheden” of geschiedenis – dat is onbelangrijk! Elke smart draagt de kern van haar troost in zich. Zo kunnen en moeten wij zeggen: “Das ist ein Teil von jener Kraft, die stets das Böse will und stets das Gute schafft”.³⁵

Vergeeft u mij deze veel te lange ontboezeming. Maar het genot van uw boek, dat ik u met de meest verschuldigde dank teruggeef, verlokte mij tot deze overwegingen, die wellicht, als die van een volledig onbevangen lezer, niet zonder enig belang voor u zullen zijn, en waarvan ik verzoek dat u die eerst vertrouwelijk zult behandelen. Ik zou het uiterst dankbaar verwelkomen wanneer wij daarover tot een mondelinge gedachtewisseling zouden kunnen komen.

Met innige hoogachting en verering, uw zeer toegenegen
Dr. Fritz Rathenau

Aanhangsel

Details

³⁵ “Dat is een deel van die kracht die steeds het kwade wil en steeds het goede schept.” J.W. von Goethe: *Faust* I (1808), r. 1335v.

1. Is niet een groot deel van wat uit Duitse geschriften is aangedragen te kenschetsen als “Literatuur *in pessima forma*”, zonder emanatie van “Duitse geest” te zijn? Verdienen niet – behalve één met name afschuwwekkend officieuzer werk – nog andere producten van zogenaamde “Slechtweggekommenen”³⁶ (Nietzsche, *Ecce Homo* II, 178) het om met de “mantel der ridderlijkheid” toegedekt te worden?
2. Met welke omzichtigheid dit type “Literatuur” gebruikt moet worden, tonen twee voorbeelden aan. a) In een Frans maaksel van dit type bevindt zich op het titelblad een citaat van de heilige Augustinus als motto! Dit citaat is door weglating van één woord vervalst tot zijn tegendeel! b) Het bekende geschrift van George Sorel,³⁷ dat als de bijbel van de totalitaire staten en leerboek van Mussolini werd geprezen, is volkomen tijd- en plaatsgebonden, kan dus niet veralgemeeniseerd worden, en bevat – wat men zou hebben ontdekt als men het gelezen en niet alleen geciteerd zou hebben – een loflied op... de Joden!
3. Het zou aan te bevelen zijn om Nietzsche – de “denker van de nuance” – bij de zeker te verwachten tweede druk niet te citeren met het band- en paginanummer van de grote Nietzsche-uitgave, die toch zeker niet alle Nederlandse lezers ter beschikking staat, maar met de met naam en toenaam te noemen (of af te korten) titels met vermelding van het jaar van publicatie; helaas biedt ons de uitstekende studie van Lonsbach: *Nietzsche und die Juden*, Stockholm 1939, ook de in *Edda en Thora* gebruikte citeermethode, die het naslaan wezenlijk bemoeilijkt. Nog opmerkelijk zij gemaakt op de volgende indringende citaten:
Morgenröte: I, 68; II, 205; IV, 244 en 247.
Jenseits von Gut und Böse: VI. hfdst. 27i; III. hfdst. 52; VIII. hfdst. 25i.
Menschliches, Allzumenschliches: VIII no. 337 en 475.
Wille zur Macht: II, 186, 175; III, 832, 835; IV, 284.
Ecce Homo: II, 143.
 Historisch: *Also sprach Zarathustra*, eerste deel: “Vader en moeder eren en tot in de wortel van de ziel hun ter wille te zijn: deze Tafel van de Overwinning hing een ander volk boven zich en werd daarmee machtig en eeuwig.”³⁸ Het schoonste, diepste en waarste dat – volgens Lonsbach – ooit over Joden is gezegd.
4. Het lijkt me uiterst nuttig wanneer bij afzonderlijke feiten, gebeurtenissen enz. het jaartal wordt vermeld, zoals dat nu alleen op bladzijde 365 is gebeurd. Ook bij alle literatuurvermeldingen (in elk geval bij de eerste aanhaling) zou het verschijningsjaar moeten worden aangegeven – belangrijk ter beoordeling of dit geschrift vóór 1933 en vóór het begin van de oorlog verscheen!
5. Ik heb een zaken- en personenregister ernstig gemist, waarom een zo omvangrijk en diepgravend boek, bij het bestuderen waarvan men steeds weer moet naslaan, formeel schreeuwt!

³⁶ Meestal vertaald met: mislukten, onfortuinlijken.

³⁷ Rathenau doelt hier waarschijnlijk op Georges Sorel: *Réflexions sur la Violence*. Paris: Marcel Rivière 1908.

³⁸ Eerder in deze tekst schreef Nietzsche: “Eine Tafel der Güte hängt über jedem Volke. Siehe, es ist seiner Überwindungen Tafel”: “Een Tafel van het Goede hangt boven elk volk. Zie, het is de Tafel van zijn Overwinningen.” Verwezen wordt naar de ‘Tafelen der Wet’ waarop de Tien Geboden en de wetgeving uit Exodus 20vv. geschreven waren.

6. Of het raadzaam is een literatuuroverzicht op te nemen, zodat de afzonderlijke citaten aantrekkelijker kunnen worden weergegeven, zal de uitgever moeten beslissen.

Amsterdam, 27 oktober 1942³⁹

40 Elementen van Oud-Germaanse levensbeschouwing

Kritische aantekeningen bij een hoofdstuk uit *Edda en Thora* van prof. dr. K.H. Miskotte⁴⁰

J.J. van Weringh

I

Het boek van professor Miskotte over *Edda en Thora, een vergelijking van Germaanse en Israëlitische religie* behandelt een onderwerp dat in de tijd waarin het uitkwam zeer actueel was: de spanning waaronder Europa leefde sinds de nationaalsocialistische revolutie in Duitsland stond op springen en het leek erop dat in de dreigende catastrofe dat nationaalsocialisme aan de macht zou komen, ten minste over Europa.

Die actualiteit gaf het boek het karakter van een strijdschrift, geschreven in het zadel, gelezen in de kruitdamp. Maar strijdschriften verouderen gewoonlijk snel, en dat is hier ook min of meer het geval. Ik geloof echter dat de invloed van deze studie in zekere kringen, ook in Friesland, zeker nog doorwerkt. Aan de ene kant kan men dat waarderen, omdat hier voor het eerst van Hollandse orthodoxe zijde ten minste geprobeerd wordt tot een beschouwing te komen van het Germaanse heidendom waarin dat heidendom tot zijn recht komt. Maar aan de andere kant geeft het aanleiding om dit onderzoek na twaalf jaar toch nog eens te ontleden, omdat duidelijk moet worden dat en waardoor deze poging finaal mislukt is.

Prof. Miskotte zou dit boek nu, na de oorlog, vast niet zo geschreven hebben. Zo duidelijk als, achteraf bekeken, West-Europa politiek gezien na de ineenstorting van de Pruisische macht voor nog grotere en gevaarlijkere machten zou komen te staan, zo duidelijk is het nu wel dat voor het evangelische christendom en voor onze hele westerse cultuur in de toekomst niet een nieuw, zogenaamd-Germaans heidendom maar heel andere geestelijke en ongeestelijke machten de gevaarlijke tegenstanders zullen zijn.

De vraag van de toekomst van onze cultuur kan men tot op zekere hoogte pessimistisch beschouwen, maar optimistisch zeker ook niet. Wij mochten willen dat we er zo gemakkelijk

³⁹ De bladzijde *Anhang* is niet uitgetypt, maar in handschrift toegevoegd. Rathenau's formele wensen zijn voor het grootste deel in de digitale versie van *Edda en Thora* (2023) gehonoreerd. Dat geldt ook voor de bijgesloten 49 errata in vooral de Duitse citaten in *ET*, twee bladzijden in manuscript. De meeste daarvan zijn over het hoofd gezien in de correctieronde van de Duitse citaten in de tekst van de editie van 2008. De jurist Rathenau was een purist w.b. de Duitse taal en een acribisch lezer...

⁴⁰ *Bewerking van een lezing gehouden voor het Fries Godgeleerd Gezelschap, 3 februari 1950 in Leeuwarden.* Oorspronkelijke titel: *Elementen fan aldgermaenske libbensskoging*. Verschenen in twee delen in *De Tsjerne*, 6 (1951), 5 en 6, resp. 146-157 en 177-188. De vertaling is van Willem van der Meiden, met veel dank aan dr. Gjalte Zondergeld voor het kritisch nalezen van die vertaling en dr. Aukje Zondergeld-Hamer voor de digitale hulp. De Friese tekst is digitaal te vinden in de DBNL. De oorspronkelijke voetnoten zijn weergegeven in **rood**.

van afkwamen als met een eerlijke strijd op gelijke wapens tussen twee religies, zoals Miskotte die wilde aangaan. Want zo zou welk heidendom dan ook, oud of nieuw, toch grote kans maken om die strijd te verliezen, zoals ook duizend jaar geleden.

Maar het gevaar van de toekomst heeft andere dimensies. En wat die dreiging betreft is er alle reden voor, of beter gezegd is het onze enige kans dat West-Europa eindelijk met moed en met alle macht de synthese van zijn nog resterende geestelijke krachten probeert te vinden die het tot nu toe door eigen schuld en tot eigen schade gemist heeft.

Als wij ons daarop toelagen, is het ook mogelijk dat wij onze aandacht richten op de cultuur van onze heidense voorouders, en dat wij vrij van vooroordelen, veroorzaakt door een propaganda die van weerszijden van het oude Germanendom een karikatuur gemaakt heeft, ons afvragen welke waarde de oud-Germaanse wereldbeschouwing nog misschien voor ons kan hebben.

Dat betekent een voortzetting van de discussie die Miskotte geopend heeft, en dan liefst op minder polemische wijze dan toentertijd, toen hij zijn boek schreef, mogelijk was. Want een van de vele teleurstellingen die deze oorlog achtergelaten heeft, is het feit dat die ook op dit punt geen uitsluitsel gegeven heeft. De discussie over de Germaanse religie, nog maar amper begonnen, is niet afgerond maar afgebroken, onmogelijk gemaakt.

Zou dit vraagstuk nu weer na de oorlog opnieuw in bespreking komen, dan is behalve de wil tot objectiviteit een allereerste vereiste dat men voldoende op de hoogte is van de zaken waar het over gaat. En daar ontbreekt nogal wat aan.

Over de Joods-christelijke en ook de Grieks-Romeinse elementen in onze westerse cultuur is ons van jongs af aan wel begrip bijgebracht, maar de Germaanse achtergrond, daarvan hebben de meesten geen idee. Hun kennis van het bestaan van hun heidense voorvaders gaat niet veel dieper dan de bewering dat zij in de verwachting leefden na hun dood in Walhalla bier te zullen drinken uit de schedels van de vijanden die zij eerder gedood hadden. Wat zij zeker niet weten is dat deze kannibalistische fabel in de wereld is gekomen door een foute vertaling een paar honderd jaar geleden van een Oud-Noorse uitdrukking die gewoon 'drinkbeker' betekent! Het beeld van Walhalla wordt namelijk op zo'n manier scheefgetrokken tot dat van een quasi-Germaans Luilekkerland.

II

Een andere mogelijkheid voor de Oud-Germaanse teksten, en een die op zijn minst zo gevaarlijk is als de volslagen onkunde, is mede de belangrijkste reden dat ik dit boek van prof. Miskotte naar voren haal: *Edda en Thora* is artistiek, filosofisch en theologisch een werk van grote allure, en toch is het een voorbeeld van hoe het niet moet. Omdat het in historisch opzicht steeds al volledig mis ging bij de eerste doelstelling: het begrijpen van de Oud-Germaanse levensopvattingen.

Ik neem een voorbeeld waaraan duidelijk te zien is met welke moeilijkheden we worden geconfronteerd wanneer we als mensen van de 20ste eeuw willen proberen om het oude Germanendom in zijn wezen te begrijpen.

In de overleveringen van verschillende volken, zoals ook in het Oude Testament, is sprake van het ontstaan van de dingen, de aanvang van de wereld. Dat is ook het geval in de Edda, een verzameling goden- en heldenliederen en spreukenwijsheid uit de laatste eeuwen van het Noordse heidendom.

Wat daar nu in sommige van die Edda-liederen gezegd wordt over het ontstaan van de wereld van goden en mensen, is voor Miskotte aanleiding om een vergelijking te maken tussen die mythologische wijsheid en de betekenis van schepping in het Oude Testament. Volgens de Völuspá, het eerste, niet het oudste, maar wel een van de verhevenste gedichten van de Edda, is er in het begin ‘Ginnunga gap’, gapende afgrond. Volgens andere teksten ontstaat in die ruimte uit ijs en hitte de oerreus Ymir, van wie reuzen en goden afstammen en uit wiens lichaam de goden dan de wereld maken.

Dat is dus zo ongeveer dezelfde mythologische voorstelling over chaos en kosmos die men bij verschillende andere oude volken vindt, en waarvan ook in het Oude Testament nog sporen over zijn, daar echter gecorrigeerd door de scheppingsleer.

Prof. Miskotte legt nu bij zijn vergelijking zeer de nadruk op de tegenstelling tussen het Eddische idee van het ontstaan van alles, ook van de goden, uit de chaos, en de oudtestamentische leer van schepping als daad van Jahweh. Op zichzelf terecht, maar daarbij vervalt hij in de fout waar hij toch zelf eerder op gewezen heeft: dat de vragen die men stelt al opgelost worden door de antwoorden die men zelf geeft, anders gezegd: de fout dat hij met zijn theologische logica de historische religieuze werkelijkheid vastlegt. De Edda is tenslotte geen Bijbel. De opvattingen van enkele Edda-dichters mag men niet zomaar gelijkstellen met die van de Oud-Noordse godsdienst in het algemeen, laat staan met die van de oud-Germaanse godsdienst als geheel. Zoiets moet van geval tot geval nagegaan worden. Maar bovendien zijn de gedachten in de Edda over de oorsprong van de wereld lang niet zo zwaar geladen als de scheppingsleer van het Oude Testament is voor het Joodse en christelijke dogmatische denken.

Het Oude Testament biedt een theologische leer, opzettelijk tegen oude mythische voorstellingen in. De Edda geeft op dit punt, voor zover het persoonlijke ideeën van individuele dichters betreft, een bescheiden aanzet tot een nog mythologische speculatie, en voor zover het mythische stof betreft simpele en vrijwel probleemloze oude volkswijsheid, ‘volksgeloof’, amper religieus van karakter, ongeveer van het soort geloof dat het ontstaan van de een of andere vreemde landschapsvorm verklaart als het werk van reuzen, of iets dergelijks.

Het godsdienstige leven van de oude Germanen uit zich niet zozeer in deze gedachten: dat had zijn centrum op een heel ander gebied, dat van de cultus, met zijn beslissende betekenis voor het welzijn van de gemeenschap en zijn betrokkenheid op het dagelijks leven en de zorgen van alle dag.

Men moet hier dus religieus niet te veel achter zoeken, niet eens bij een figuur als de dichter van de Völuspá. En daarom is het historisch niet verantwoord als Miskotte het in dit verband heeft over “een religieuze belijdenis, een projectie van de diepste levenservaring” [58]. En dat de oude Germanen, zelfs de Völuspá-dichter, niet toekwamen aan een verder doordenken van het raadsel van de oorsprong, omdat ze nu eenmaal niet zo abstract dachten en er geen behoefte aan hadden van waaruit men – niet met een wat al te gemakkelijk *argumentum e silentio* – opmaakte dat “te vragen naar een dieperen grond van den chaos volgend dit mythisch besef geen zin (heeft)”.

Op ons kan de tekst mogelijk die indruk wekken dat hij voor ons een belijdenis zou kunnen zijn, omdat het voor ons een welbewuste keuze zou kunnen betekenen. Maar een

allereerste vereiste van goed verstaan van een historisch *datum* is toch dat men probeert het te begrijpen uit zijn historisch verband.

De schrijver van *Edda en Thora* geeft zo geen zuiver beeld van de Germaanse godsdienst, ook niet van de Noordse vorm ervan in het Vikingentijdperk, en niet eens van opvattingen als van de dichter van de *Völuspá*. Hij legt in de teksten die hij wil uitleggen een hele portie 19de- en 20ste-eeuwse filosofie plus de Duits-heidense ideeën die hij bestrijden wil, maar die hij op zo'n manier aardig navolgt. Het valt ons ten slotte steeds weer op hoe Miskotte bij de uitleg van Germaanse godsdienstige voorstellingen in plaats van citaten van nuchtere vaklieden met een goede naam op het gebied van de germanistiek, gewoon uitspraken aanhaalt van romantische en nazistische dwepers als Felix Dahn, Herman Wirth, Hauer, Ninck, Kummer, Janéff, Hielscher en dergelijke.

Miskottes methode is geen fenomenologie, zoals hij volhoudt, maar een 'theologische exegese', die men misschien op het Oude Testament mag toepassen, maar op de Oud-Germaanse documenten beslist niet. Er lijkt inderdaad een stuk zelfdiscipline voor nodig te zijn om, zoals prof. Bleeker zaliger dan zei, een tekst niet te laten buikspreken.

III

Daarom niet getreurd, het is niet zo eenvoudig uit te maken wat wij wel met onze Germaanse oudheid aan moeten. Grönbech⁴¹ heeft ons wel duidelijk gemaakt hoe groot de afstand is tussen ons 20ste-eeuwse denken en dat van onze heidense voorvaderen.

Maar aan de andere kant valt ons, met name in minder stedelijke milieus, toch ook vaak op het gebied van zede, karakter en levensbesef een verwantschap op met de mentaliteit van de Oud-Germaanse mensen, zoals die met name naar voren komt in de Oud-IJslandse sagaliteratuur, zo sterk soms dat men de indruk krijgt dat deze mensen niet veranderd zijn: zij zijn nog dezelfde van toen, duizend jaar christendom en zuidelijke cultuurinvloed hebben er innerlijk geen vat op gekregen.

Maar juist die innerlijke kern is lastig te vatten en nog minder gemakkelijk in begrippen te omschrijven, als men ten minste niet in romantische fantasie vervallen wil.

De Joods-christelijke en de Grieks-Romeinse elementen in onze cultuur zijn veel tastbaarder, omdat zij veel meer concreet hebben bijgedragen tot de 'hogere' cultuurlagen: theologie, filosofie, literatuur, beeldende kunst, architectuur enz. Het Germaanse element daarentegen staat op de achtergrond, in sfeer, in verbinding, in levensgevoel en levenshouding. En zo werkt het als een stille kracht in de geschiedenis. Dat op West-Europese grond verschillende uitheemse planten op zo'n bijzondere wijze tot bloei en vruchtbaarheid gekomen zijn, dat het Protestantisme en andere geestelijke en maatschappelijke bewegingen juist bij de Germaanse volken zich konden ontwikkelen, moet toch wel mede zijn oorzaak hebben in deze voedingsbodem.

Maar de beslissende factoren zijn bij zulke processen gewoon zeer lastig na te gaan. Een eerste voorwaarde is in alle gevallen dat het historische materiaal zelf zo bewerkt wordt dat men een duidelijk beeld krijgt van de Oud-Germaanse wereld in zijn geheel en in zijn verscheidenheid. En dat is al een hele opgave, omdat onze kennis van feiten en omstandigheden zo onvolledig is.

⁴¹ *Vor Folkeæt i Oldtiden*, Kopenhagen, 1909-'12 (ook in Engelse en Duitse vertaling).

Als ik nu enkele kritische aantekeningen maak bij een deel van *Edda en Thora*, met name bij het hoofdstuk over 'Het Lot' in zijn Germaanse gezichtspunt, zal dat noodzakelijk ook zeer elementair en fragmentarisch zijn.

IV

Miskotte wil in het eerste deel van dit hoofdstuk een karakteristiek geven van het Oud-Germaanse denken over de zin van het leven. Ik zal dit onderzoek hier in het kort samenvatten, zo dicht mogelijk bij de eigen woorden van de schrijver.

Het chaotische drama van het wereldgebeuren, waarin goden en helden betrokken zijn, staat onder een hoogste kracht, die geen naam heeft: die van het 'Lot', dat "overmachtig" is, en waaraan ook de goden onderworpen zijn. Daarom wordt de Germaanse ziel vanouds door een diep besef van onmacht overheerst. Het leven is veeg⁴², het vervalt aan de dood. Maar hoe dieper de veegheid van het leven beseft werd, des te hoger de trots. De overmacht van het Lot wekt geen deemoed; de angst schept geen stilte. Het uiteindelijke lot wordt niet beklagd. De overmacht van het Lot is begrijpelijk: er is slechts een gradueel onderscheid tussen goden en mensen; ook de goden zijn uiteindelijk geboren uit de chaosmachten. Zodoende bestaan er niet eens normen: het Lot heeft geen voorkeur voor de orde van de Asen. Recht en gerechtigheid zijn slechts voorlopig, ja uiteindelijk onmogelijk. Want er is geen begrip van zedelijke roeping, geen vrijheid. Ook Odin, de overste van de Asen, heeft zich te schikken in de grote gang van het al-ene Noodlot. Dat Lot loopt ten slotte uit op de ondergang van goden- en mensenwereld. Maar in die verheven ondergang van de wereld heeft de Germaan zijn eigen trots gestalte gegeven.

Dat is ongeveer Miskottes requisitoir en als ik me niet vergis ook zowat het ergste oordeel dat ons door de propaganda, pro zowel als anti, is afgedwongen.

In het tweede deel van het hoofdstuk wordt het lot van mens en wereld naar oudtestamentische overtuiging getekend als beschikt door de Raad van Jahweh en geopenbaard door zijn Geest. De kritiek vanuit deze opvatting op de vorige wordt meestal vluchtig weergegeven en vaak alleen gesuggereerd. In het derde deel wordt die kritiek dan meer expliciet naar voren gebracht, maar nu duidelijk gericht tegen het moderne Duitse heidendom.

Ik zal mijn beschouwing beperken tot een beoordeling van Miskottes opvatting over en kritiek op het Oud-Germaanse heidendom, waarmee uiteindelijk zijn hele constructie staat of valt.

V

Je hoeft dit boek, en ook ons hoofdstuk, maar vluchtig door te lezen, of er vallen je al snel enkele zaken op die aantonen dat de schrijver, bij al zijn apodictische uitspraken, niet veel kennis van zaken heeft, en dat hij ook niets gedaan heeft om uit handboeken van vaklieden wijzer te worden. Ik heb in het begin al een paar punten genoemd waaruit dat blijkt en houd het op dit punt verder met prof. Jan de Vries, wiens bezwaren⁴³ in het kort op het volgende neerkomen.

⁴² Veeg = (aan de dood) vervallen (oud-Noors *feigr*, oud-Saksisch *fegi*). Het woord leeft in het Duits voort als *feige*: laf, in het Nederlands in de uitdrukking 'het vege lijf' redden.

⁴³ *Alg. Ned. Tijdschrift v. Wijsbegeerte en Psychologie*, jg. 1939-1940, pp. 149vv.

Miskotte heeft de Oud-Germaanse teksten niet in de oorspronkelijke taal gelezen en hij heeft bovendien een slechte Duitse Edda-vertaling gebruikt. Taalkundig maakt hij heel vaak fouten en zijn literatuurhistorische kennis van zaken is zeer beperkt, verouderd en onnauwkeurig. Zodoende heeft hij geen zicht op de waarde van het zeer ongelijksoortige materiaal voor de Germaanse godsdienstgeschiedenis. Hij baseert zijn theorieën eenzijdig op de Edda en met name op de Völuspá, houdt vrijwel geen rekening met de saga-literatuur en laat de skaldenpoëzie geheel buiten het gezichtsveld.

Een en ander heeft tot gevolg dat Miskotte ook op godsdiensthistorisch gebied niet al te best op de hoogte is. Hij houdt bijvoorbeeld vol dat bij de Oud-Germaanse religie amper een spoor van magie te vinden is (142) en dat er van een dodencultus al evenmin veel te merken is (143). Van het offer maakt hij zich ook met een paar regels oppervlakkigheden af (143) en concludeert dan zonder blikken of blozen dat de cultus in de Oud-Germaanse religie niet veel te betekenen heeft gehad (143). En dat terwijl ons volksleven van zoveel eeuwen later nog vol zit met overblijfselen van oude heidense cultische gebruiken! En zo gaat het maar door.

Van de hele uitbeelding van de Germaanse mens in dit boek constateert De Vries terecht dat Miskotte, in zijn verlangen om de nieuw-heidense Duitsers op hun huid te geven, geprobeerd heeft om het beeld te schetsen van een hypothetische Germaanse mens “met een opgeschroefde Nietzscheaanse vikingnatuur”, maar dat de eigenlijke draagster van de oude Germaanse cultuur, de boerengemeenschap, met het huishouden als de kern daarvan, volledig buiten zijn gezichtsveld is gebleven.

Het ligt voor de hand dat die ondeskundigheid van de schrijver hem ook dwarszit bij de behandeling van het onderwerp waar wij het hier over hebben. Zo zegt Miskotte bijvoorbeeld dat ‘Urd’, de naam van een van de drie Nornen, het woord voor ‘lot’ geworden is. Dat is op zichzelf al niet juist, want het is de Oud-Noorse vorm van een algemeen-Germaans woord, waarvan de personificatie in het Oud-Noors waarschijnlijk secundair is; en de Oud-Germaanse dialecten hebben naast dit woord nog verschillende andere termen die op zijn minst van even groot belang zijn. Maar dat is nog tot daaraan toe. Miskotte vertaalt dat woord ‘Urd’ met ‘verleden’ (148) en dat is weer mis. Het betekent zoveel als ‘het worden’, en heeft evengoed betrekking op het heden en de toekomst als op het verleden. Maar Miskotte heeft weer een kapstok gevonden en exegetiseert dan verder: “En dat is begrijpelijk; het Lot is uiteraard openbaar als verleden, niet als heden of toekomst, tenzij het Lot van te voren in het woord is ingegaan en mede betrouwbare belofte omvat. In de Germaanse mythe kan daarvoor onmogelijk plaats zijn. De Nornen zijn zwijgende wezens”. [178] De schrijver heeft dus geen weet van de grote betekenis van de voorspelling in het leven van de Germanen, tot op de dag van vandaag: de droom in de IJslandse saga’s, de waarzeggerij op IJsland en ook in Friesland.⁴⁴

Wat verderop (178) komt Miskotte op de grondbetekenis ‘lot’ van het woord ‘oorlog’, en fantaseert daarop door: “het is niet toevallig, dat de betekenis verschoof⁴⁵ naar ons ‘oorlog’;

⁴⁴ A.G. van Hamel: *IJsland oud en nieuw*. Zutphen 1933, 327-349. Deze zin en voetnoot zijn hier ingevoegd bij de publicatie van het tweede deel van het artikel.

⁴⁵ Er is hier geen sprake van een verschuiving, maar van een algemene en een bijzondere betekenis: het ‘lot’ is niet in wezen ‘oorlog’, maar ‘oorlog’ is een speciale vorm van het ‘lot’.

strijd als oerfeit en zijn uitkomst, zegepraal of nederlaag, is ident met wat ons beschikt is: Schicksal. Het ligt er toe van het Oer af dat er oorlog is”.⁴⁶

Op zulke gronden kan men vanzelf de meest halfslachtige constructies bouwen.

VI

Maar ik zal nu verder allerhande taalkundige bezwaren tegen Miskottes redeneringen maar achterwege laten en tegen enkele van zijn belangrijkste stellingen godsdiensthistorische kritiek naar voren brengen. Ik volg daarbij zo veel mogelijk de samenvatting die ik hiervoor van Miskottes denken gegeven heb. Daarbij moet ik vooraf al zeggen dat het hier in het algemeen niet gaat over algemeen-Germaanse opvattingen. De literaire overleveringen, waar wij in dit verband mee te maken hebben, gaan gewoonlijk terug op zekere selecte milieus en gelden bijvoorbeeld niet zonder meer voor onze eigen heidense voorouders; daar is ten minste geen bewijs van en het is ook niet aannemelijk.

“Het chaotische drama van het wereldgebeuren, waarin goden en helden begrepen zijn”, staat voor het Germaanse besef volgens Miskotte “onder een opperste kracht, die naamloos blijft: die van het ‘Lot’, dat ‘overmachtig’ is en waaraan ook de goden onderworpen zijn” (143vv.). “De lijnen der godengestalten vervloeien met het algemeene Lot” (143).

Als dit waar zou zijn, was om maar één ding te noemen de hele Oud-Germaanse cultus een onoplosbaar raadsel; en eveneens het individuele henotheïsme van de ‘fultrúi’, de godheid waarop iemand al zijn vertrouwen stelt.

Maar zo is het ook niet. Het is niet alleen geen algemeen-Germaanse overtuiging, het is ook niet de gangbare opvatting van de Edda. Het is op zijn hoogst een conclusie van Miskotte uit speculaties van een eenling uit de overgangstijd van heidendom naar christendom: de dichter van de Völuspá. En een mythologische godengenealogie is nog geen bewijs.

Zeker, de Germaanse voorstelling van de verhouding van Godheid en Lot is anders dan de oudtestamentische, die praktisch alle nadruk legt op de wil van Jahweh. Maar daarom kan men nog niet zeggen dat voor de heidense Germaan een algemeen, onpersoonlijk Lot eigenlijk beslissend was. Dat is een onverantwoorde toepassing van een dynamistische, evolutionistische theorie van de Germaanse religie, of een monistische interpretatie daarvan. De Germaanse goden zijn geen warrige personificaties. En het Lot is niet algemeen, maar persoonlijk: aan de ene kant is het gebouwd op de wil van de goden, aan de andere kant hangt het samen met aard, karakter en wil van de *mens* die het aangaat.

Wat het verband met de wil van de goden betreft: Miskotte maakt een tegenstelling tussen de Asen en machten die het lot bepalen, maar zoals het mij toeschijnt is dat in het algemeen niet verantwoord. Het ‘lot’ heet bijvoorbeeld in het Oud-Saksisch ‘regano giskapu’, ‘beschikkingen van de raadgevers’, dat is: van de goden, die immers in het Oud-Noors ook ‘rád’ heten: hun raadsbesluiten zijn de lotsbeschikkingen. Odin wordt ook uitdrukkelijk aangeduid als de godheid die het lot bestuurt. Hier is dus geen sprake van een besef van onderscheid tussen lotsbeschikking en godsbesluit, laat staan van een tegenstelling. Eerst in

⁴⁶ Miskotte bedoelt: het Oer is er de oorzaak van dat er oorlog is.

de latere speculaties (Völuspá, Eiríksmál) komt de gedachte op van de onafhankelijkheid, ook van de goden, van een hogere beschikking; een ontwikkeling dus die gelijk opgaat met de Griekse van de verhouding tussen Zeus en Moira.

De andere kant van het Germaanse lotsbegrip, het innerlijke verband van het lot van een mens met zijn hele persoonlijkheid, komt duidelijk uit bij het Oud-Noorse equivalent van 'giskapu': 'sköp', dat het enkelvoud van ('skap') 'karakter' betekent.⁴⁷ De Oud-Germaanse idee van lotsbeschikking is volslagen anders dan die van het antieke *fatum* of *anankè*. Ze doelt niet op blind toeval of ijzeren noodlot. Ze sluit de wilsvrijheid niet uit, maar juist *in*. Vanwege deze eigenaardige dubbelzinnigheid, en vanwege het persoonlijke wilselement in beide betrekkingen, geloof ik dat het woord 'lot' als algemene term voor het begrip waar het om gaat, zeer ongewenst is. Omdat wij in ons Fries nou eenmaal niet (meer) een woord als 'geskap' hebben om de Oud-Germaanse opvattingen op dit punt weer te geven, neem ik de omschrijving met 'bestemming' voor lief. 'Lot' is objectief, passief, deterministisch, en het Duitse 'Schicksal' is niet veel beter. 'Bestemming' heeft in het spraakgebruik precies dezelfde dubbele betekenis van zowel goddelijke leiding als innerlijke drijfveer die het Oud-Germaanse begrip inhoudt, zoals zojuist gebleken is en verderop zal blijken.

VII

"De overmacht van het Lot", zegt Miskotte verder (156), "is een quantitatieve grootheid; daarom de levenskracht, het geluk, de zegepraal evenzo".

Dat is ook een stukje dynamistische theorie zonder grond in de feiten. De 'bestemming' is zeer persoonlijk van karakter, dus juist kwalitatief.

Volgens Miskotte is "door een diep besef van onmacht de Germaanse ziel vanouds overmand⁴⁸ geweest, omdat het leven werd ervaren als oneindig bedreigd", niet alleen het mensenleven maar ook dat van hun goden. "De Nornen heerschen, terwijl de Asen de heerschappij voeren bij de *gratie* der Nornen" (144). "De macht der Reuzen, de willekeur der Nornen" (155).

Ook als dit schema verantwoord zou zijn – dat is het niet, zoals we al zagen – kan men zeggen dat de beschikking van de Nornen niet *eo ipso* iets vijandigs is. De Nornen staan niet aan de kant van de vijandige Útgard. Nornen en Chaos zijn niet hetzelfde. Ook hier is weer de mythologische genealogie niet beslissend voor de werkelijke religie. De strijd van goden en mensen gaat tegen Útgard, maar dat is, zelfs in de Völuspá, niet de hoogste macht: die staat ook onder de 'bestemming'.

Dat de Nornen niet gelijkgesteld mogen worden met de chaosmachten blijkt, dunkt mij, wel uit het feit dat ze niet alleen te maken hebben met de dood maar ook met het leven, met vruchtbaarheid en geboorte. De dood behoort in deze structuur nu eenmaal bij het leven; hij is niet de grote vijand, zoals in het christendom. Het geslacht leeft verder en men wordt, zoals het in de Statenvertaling van het Oude Testament heet, "verzameld tot zijn vaderen".

⁴⁷ Sj.W. Gehl: *Der germanische Schicksalsglaube*. Berlijn 1939.

⁴⁸ Miskotte heeft hier 'overheerd', door vW letterlijk vertaald ('oermânsk'). Het archaïsche 'overheren' wordt meestal weergegeven met 'overheersen'.

Maar: “de Asen moesten Fenris, de wereldwolf, in boeien slaan, de Slang in de zee slingeren en Hel neerstorten in de onderwereld... Zo regeerden zij” (144).

Inderdaad. Maar is deze voorstelling zo anders dan de oudchristelijke van de draak die in de afgrond gesmeten wordt, maar eens weer zal losbreken? De uitkomst van de eindstrijd is in de Völuspá en de Apocalyps niet dezelfde, maar het motief wel.

“De ondergang van de goden komt niet als een onverwachte catastrofe, ... er is op gerekend. Daarom... geen magie, geen godenbeeld, geen priesterkaste, daarom streng het leven en sober de offers...” (145).

Ook hier is het uitgangspunt van de schrijver weer bezijden de waarheid. Onze heidense voorouders, ook de Scandinaviërs, hebben in het algemeen vast niet in een sombere Ragnarök-stemming geleefd. En wat de laatste eeuwen van het Germaanse heidendom in het Noorden betreft kan men op zijn hoogst zeggen dat met de ondergang van Asgard en Midgard rekening werd gehouden als een mogelijkheid, zoals die ook in elke strijd tussen menselijke machten bestaat, een risico, maar geen zekerheid.

In de Eiríksmál laat de dichter Odin zelfs zeggen: “niemand weet wanneer de grauwe wolf losbreekt”. Daarom worden zijn mannen in Walhalla verzameld en oefenen zij dag in dag uit met het oog op dat gevaar. Maar een ondergangsstemming heerst ook in dat gedicht niet. In het milieu van de Völuspá komt dan bij de dreigende ondergang van het heidendom de gedachte op dat Odin, hij alleen, weet wat het einde zal zijn.

Voor de uitspraak van Miskotte dat om die reden het godsdienstige leven van de Germanen sober zou zijn (volgens hem dan) is zo vanzelfsprekend in het geheel geen grond.

“Het leven is veeg” volgens de Germaanse opvatting, zegt Miskotte (146).

Maar dat geldt niet in het algemeen, als een soort van pessimistische levensfilosofie. Het begrip ‘veeg’ karakteriseert in de Oud-Noorse literatuur het vooruitzicht van de dood van een bepaalde persoon in een bepaalde situatie.

VIII⁴⁹

Miskotte ziet het Oud-Germaanse begrip ‘bestemming’ ten onrechte als een vreemde macht, identiek met ons ‘noodlot’. Maar het staat, zoals hiervoor al aangegeven is, niet buiten de persoon, het hangt juist zeer samen met zijn eigen bestaan. Daarom is het zonder meer ook niet waar als Miskotte zegt (147):

“Waar de veegheid van het leven dieper beseft werd, daar is de trots hoger gerezen. De Overmacht (van het Lot) wekt geen deemoed; de angst scheidt geen stilte. Het uiteindelijke lot wordt niet beklagd.”

⁴⁹ Hier begint het tweede deel van het artikel.

Het leven van een mens is voor het Germaans-heidens besef niet een strijd tegen zijn bestemming, maar juist een strijd om die bestemming te volgen, te realiseren! Daarin ligt zijn innerlijke vrijheid. En ook als die bestemming op de dood uitloopt, gaat hij er niet voor uit de weg noch verzet hij zich ertegen. Hij beklaagt zich daar inderdaad niet over. Dat betekent echter niet dat hij in die bestemming berust in innerlijke wrok, maar dat hij haar aanneemt als *zijn* bestemming. En in dat vrijwillig aanvaarden, ook van de dood, wordt de hoogste innerlijke vrijheid openbaar. Men mag zoiets “trots” noemen, maar dan niet in de zin van onverschillige doodsverachting, dat is: levensverachting, maar vastberaden om zijn eigen weg ten einde toe te gaan.

Waar het bij deze levenshouding om gaat, is dat de mens de verantwoordelijkheid voor zijn bestaan niet van zich afschuiven mag, maar die op zich nemen moet; hij heeft zich met zijn bestemming te vereenzelvigen.

“Op die identiteit”, zegt Grönbech al, “berust de heldhaftige lotsbeschouwing van de Noorman. De Noormannen lieten zich niet door het lot meeslepen, ze gingen vrijwillig, zij kozen zelfs datgene waarvan ze wisten dat het hun bestemming was; ze kozen, zo paradoxaal als het klinkt, het onontkoombare uit vrije wil..., een wil die de eigen wil van het lot was – hier ligt het geheim van hun onverzettelijke levenswil en hun onwrikbare tevredenheid met de onzekerheid van het bestaan.”

Zo zijn dus inderdaad zoals Miskotte het zegt (149) “leven en Schicksal voor den Germaanschen geest één en hetzelfde”. Dat moet alleen niet pessimistisch uitgelegd worden, zoals hij dacht. De Germaanse levensopvatting is niet fatalistisch. Het *fatum* staat buiten de mens; ‘sköp’ is daarom de verwerkelijking van zijn ‘bestemming’, niet door de fatale overmacht van een onafwendbare worsteling, maar in vrijheid en verantwoordelijkheid. Bij de eenheid van uiterlijke en innerlijke lotsbestemming, om dat onderscheid een moment te laten gelden, ligt het zwaartepunt dus niet in het uiterlijke bewustzijn maar in het innerlijke. Het is niet een ‘*müssen*’, maar een ‘*sollen*’.

IX

“Het lot heeft geen voorkeur voor de orde der Asen”, volgens Miskotte (150). Maar de lotsbestemming is, zoals we al eerder zeiden, niet identiek met de dreiging van Útgard. Útgard bedreigt het leven, maar beheerst het niet.

Miskotte suggereert hier, en zegt het verderop ook volmondig, dat er voor het Germaanse besef eigenlijk geen normen bestaan:

“Maar welk een invloed moet zulk een visie hebben op het leven van een volk! (...) Zulk een volk wordt het onmogelijk gemaakt ooit in ‘recht’ en ‘gerechtigheid’ te geloven.”

Ik weet niet of men zo’n uitspraak uit onkunde, ‘systeemdwang’ of fanatieke partijdigheid moet verklaren. Waar men immers de Germaanse overtuiging op dit punt ook van zou willen betichten, het valt toch in elk geval niet te ontkennen dat zij een zeer sterk ethisch karakter heeft, als men let op haar grondtrekken: persoonlijke ‘bestemming’, innerlijke vrijheid (ook van het instinct om tegen elke prijs, zo nodig met schande, te willen leven), verantwoordelijkheid jegens de ‘plicht’, ‘*du sollst*’ als innerlijke wet. Maar daarenboven leert

de geschiedenis ons zonneklaar het tegendeel van wat Miskotte beweert. Juist de oude Germaanse volken hadden een hoog ontwikkeld rechtsbestel en rechtsbesef; denk alleen maar aan de oude IJslandse, Scandinavische, Friese en andere wetgeving. Karel de Grote liet het bestaande volksrecht in de onderworpen gebieden optekenen. Oude Germaanse rechtsverbanden leven en bloeien nog in onze huidige maatschappij. En het moderne federalisme gaat via tradities als die van het Zwitserse Eedgenootschap en de Unie van Utrecht terug op de oude federale staatsinrichting bij de Alamannen, de Friezen en andere Germaanse stamverbanden.

Absolute monarchie en dictatuur zijn in Europa van Romeins-Oosterse komaf, democratie is Germaans. Het IJslandse parlement dateert van het jaar 930, dus uit de heidense tijd, zeventig jaar vóór de overgang tot het christendom.

X

Maar: “de strijd is de eigenlijke daad van het leven” voor de Germaanse levensbeschouwing, volgens het denken van Miskotte (151).

Nu is de oude Scandinavische offerformule⁵⁰: ‘til árs ok fridar’: voor een goed jaar en vrede, d.w.z. voor het heil van de gemeenschap, dat afhangt van een goede oogst en het in stand blijven van de rechtsorde.

De strijd wordt dus zeker niet gezien als doel, zoals Miskotte meent. Maar hij wordt in een krijgshaftig milieu ook niet gemeded; vrees voor de dood zou immers [voor de held] zijn eer te na wezen, en het moedig sterven kan zijn ‘bestemming’ zijn. De Edda- en saga-helden vormen op dit punt wel een zeer eenzijdige selectie, omdat zij vanzelfsprekend als ideale figuren de normen weerspiegelen die gelden in de kringen van vorsten en hoofdmannen, die bezongen worden. Het ligt voor de hand dat in zulke milieus dikwijls overdrijving voorkwam als het ging om gevechten en doldriest avontuur. Maar dat was in de christelijke Middeleeuwen met hun Kruistochten en ridderwezen op zijn minst evenzeer het geval als in de tijd van de Volksverhuizingen en de Vikingtochten.

De Nornen, en ook de Walkuren, beogen geen “doodse willekeur”, zoals Miskotte volhoudt (151). Er zijn geen bewijzen voor aan te voeren en het is fatalistisch gedacht, sceptisch of deterministisch, maar niet in de geest van het Germaanse ethos. Zeker, de dood wordt als feit geaccepteerd, maar ook in het sterven kan innerlijke vrijheid zich openbaren, het één-zijn met de eigen bestemming: en dat is een ethische triomf.

Onder eschatologisch gezichtspunt wordt dat motief in de jongere mythologie uitgewerkt met het oog op de komende strijd op leven en dood van Asgard tegen Útgard. Odin verzamelt zijn Einherjar voor de laatste veldslag (Eiríksmál) en de Asen gaan strijdend ten onder (Völuspá). Ook dat is een ethisch motief: de kosmische worsteling om de bestaande orde te verdedigen tegen de machten van het verderf. Hiermee is te vergelijken de eindstrijd tussen de goede en de kwade machten in de Iraanse eschatologie, die van de kant van de theologen gewoonlijk nog steeds gewaardeerd wordt; de ongelijke uitkomst maakt geen verschil wat het ethische karakter betreft.

⁵⁰ Zie ook De Vries, *a.w.*

De stelling die Miskotte steeds poneert: dat de Germaanse goden afhankelijk zijn van de chaosmachten, wordt hier duidelijk weerlegd door het feit dat Odin, hoewel hij de afloop kent, de strijd tegen die machten aangaat. Ook *zijn* trouw aan de eigen bestemming, tot de in het verleden al geweten ondergang, betekent de hoogste zedelijke overwinning. Daarom mag men zelfs de Völuspá niet zonder meer pessimistisch noemen. En de “trots”, die volgens Miskottes aantijging in de Ragnarök-voorstelling geprojecteerd is (147), daar zie ik hier geen kruimel van.

Het is ook niet waar dat voor het Germaanse besef de bestemming per se op dood en ondergang uitloopt. Als Miskotte die stelling met een tekst wil bewijzen (158v.), doet hij wel een hele vreemde misgreep door daarvoor de mythe van Odin aan de wereldboom uit de Hávamál aan te halen. Odin verpersoonlijkt daar immers helemaal niet het “lijden aan het Lot”, maar juist de wedergeboorte tot krachtiger leven! De mythe houdt hoogstwaarschijnlijk verband met een initiatieritus!

Miskotte constateert in het gemoed van de Germaanse held een “grimmigheid”, die “tot de ware waanzin van het heldendom groeit, als de held de zekerheid van zijn ondergang bezit” (152).

Nou houdt het levensinstinct van een mens met die nooit absolute zekerheid door de bank genomen geen rekening. Maar dat daarbuiten gelaten: de psychische toestand van de heidense Germanen wanneer zij de dood voor ogen hadden, was, voor zover wij daar uit de Scandinavische literatuur iets van afweten, helemaal niet “waanzinnig”. De houding van diegene die weet dat hij ‘veeg’ is, is juist buitengewoon zakelijk, nuchter, koel (niet cynisch!), innerlijk rustig, omdat hij zich innerlijk vrij weet en in evenredigheid met zijn bestemming. Het ‘woeden’, de extase waar de naam ‘Odin’ naar verwijst, heeft nooit met verwoede krijgszucht uit te staan, zoals Miskotte meent (152), wel met de extase van dichters en profeten.

Dat Bragi’s zang de vrouwen meer zou behagen dan die van Odin, neemt Miskotte aan op gezag van Felix Dahn (150, 152); hij heeft er niet zo gauw aan gedacht dat Bragi toch niet zomaar Odins skald in Walhalla geworden is. Het afgrijselijke ‘Walkurenlied’ of ‘Speerlied’ (Darradarljód) is geen bewijs dat Dahn gelijk heeft: het is onder Keltische invloed gedicht⁵¹, na de bloedige veldslag van Clontarf in Ierland in 1014, en kan dus niet goed als typisch voorbeeld dienen.

XI

Na dergelijke argumenten, die de nihilistische standaardlezing van de Germaanse levensbeschouwing moeten aantonen, komt de schrijver weer meer rechtstreeks op zijn hoofdthema: de overmacht van het Lot in deze voorstellingswereld.

Hij houdt vol (154) dat de gestalten van de Germaanse goden lang niet zo helder en plastisch door de mythologie zijn uitgebeeld als de Griekse, en verklaart dat met zijn

⁵¹ De Vries, *a.w.*

eerdere stelling (143) uit de overheersende macht van het lotsbesef bij de Germanen, dat hij een tegenstelling tot het godsgeloof acht.

Het schijnt mij toe dat het meer voor de hand ligt het bedoelde verschil, voor zover dat er is, te verklaren uit een sterker antropomorfisme in de Griekse mythologie. Miskotte had, in verband met het onderwerp van het hele boek, de beeldvorming van de Germaanse goden, van Odin met name, met die van Jahweh moeten vergelijken, waar immers hetzelfde onderscheid met de Griekse godenfiguren, en dan nog duidelijker, bij uitkomt.

Miskottes beroep op de Gylfa-ginning (154v.) is zeer zwak. De grote Snorri Sturluson schreef zijn mythologie in de 13de eeuw, dus meer dan twee eeuwen na de overgang van IJsland tot het christendom. Hij is dus jammer genoeg geen heiden geweest, zoals Miskotte lijkt te menen. Zijn concrete mythologische thema's (namen, enz.) zijn zeer van belang, maar zijn toevoegingen zijn als zodanig niet altijd te vertrouwen.

Dat Odin volgens de Völuspá zijn ene oog verborgen heeft in de bron van Mimir onder de wereld-es, geeft Miskotte vanzelfsprekend weer aanleiding om te wijzen op Odins afhankelijkheid van de Reuzen (154).

De betekenis van die tekst is echter zeer onduidelijk. In alle gevallen zal de eenogigheid van de god, die ook bij andere godsdiensten voorkomt, wel primair zijn.

De Völuspá als geheel is geen mythe, maar een visionaire geschiedenisfilosofie uit de tijd dat het heidendom de ondergang tegemoet ging. Ze maakt gebruik van allerlei traditionele mythische voorstellingen, maar de visie van de dichter is niet die van de oude religie. Het is, zoals al eerder gezegd, niet waarschijnlijk dat de Ragnarök-voorstelling oorspronkelijk de zekerheid van de ondergang inhoudt.

Het dunkt mij geen nieuws, dat Miskotte er zich al eens enigszins over verbaast dat Thór, die hij "het spiegelbeeld van de typische Germaan noemt" en (met Kummer) "de éne, alles overtreffende godengestalte voor de Germaanse boer in de eerste eeuwen van onze jaartelling" (153), lang niet zo'n sombere figuur is als Odin.

Afgezien van de vraag of Odin wel zo somber is, had men dan echter de conclusie verwacht dat de Germaanse religie als volksreligie dus toch niet zo somber was als de schrijver dat aan de hand van zijn eenzijdige Edda-exegese voorgesteld heeft.

XII

Het wordt langzamerhand wel duidelijk dat prof. Miskotte het karakter van het Germaanse bestemmingsgeloof niet begrepen heeft. De tweeledigheid, die hem toch ook is opgevallen (156), van het van buitenaf bestemde en het met de mens zelf innerlijk gegevene, betekent geen conflict en ook geen fatalisme, maar vrijheid en 'zelfverwerkelijking'. Door zijn verkeerde inzicht komt Miskotte tot het misverstaan dat de Germaans-heidense lotsopvatting

“de zedelijke roeping van de mens genegeerd, (...) de vrijheid vernietigd, en de ernst van het leven opgeheven” zou hebben (156).

Men zou zoiets even goed kunnen betogen van de reformatorische leer van de predestinatie of van de rechtvaardiging, zoals inderdaad ook wel is gedaan. Maar zoals die kritiek van verkeerde veronderstellingen uitging en door de praktijk ontkracht werd, zo is dat hier ook het geval.⁵²

Want het is onbehoorlijk dat Miskotte durft te schrijven dat

“het Germaanse volk van de genoemde begrippen (t.w. zedelijke roeping en vrijheid) geen kennis zou hebben gehad” (156v.).

Naar het ons voorkomt is de verwantschap van deze levenshouding met de ethiek van de Stoa hem bijvoorbeeld volledig ontgaan. En de betekenis van de Germaanse vrijheidsidee in de politieke geschiedenis van de verschillende Germaanse volken, daar weet hij, zoals al eerder bleek, ook niets van. Hij ziet alleen (en dat is in het jaar 1939 te billijken) het ‘Derde Rijk’. Maar hij had moeten weten dat dat via Bismarck, het ‘heilige römische Reich deutscher Nation’ en Karel de Grote terugging, niet op de Germaanse, federale en democratische staatsopvatting, maar op het imperialisme van het Romeinse keizerrijk, waarvan het centralistisch absolutisme via Alexander de Grote weer afstamt van het Voor-Aziatisch despotisme.

XIII

“Een ‘sotèr’ (heiland) die hem ontrukken zou aan de macht van de sterren, schijnt de Germaan nooit gezocht te hebben”, meldt Miskotte (157).

Inderdaad, verlossing in de zin van de antieke mysteriegodsdiensten of het christendom had hij niet nodig. Hij behoefde niet uit de macht van de sterren ontrukkt te worden, zo ver reikte Babylons macht niet. ‘Sköp’ is geen ‘fatum’, en de dood is geen straf voor het Germaanse heidendom. De Germaan behoefde zich niet “met het Lot te verzoenen”, in resignatie noch in heroïsme, want er was geen conflict. Heroïsme was er wel, maar dat bestond niet in een verbeterd verzet tegen de bestemming, maar in het manmoedig aannemen van het hele leven, de dood inbegrepen, en daarmee in het winnen van de innerlijke vrijheid. Zodoende leidden ook het besef van de vergankelijkheid van alles en het vooruitzicht van de dood niet tot de noodzaak van een geloof aan een ‘heiland’, die het heil zou brengen, in de zin van persoonlijke onsterfelijkheid of opstanding; evenmin als in het oude Israël.

De Germaanse religie kent, evenals de oud-Israëlitische, verschillende voorstellingen van een voortbestaan na de dood, en die worden allengs helderder en verhevener. Maar essentieel is

⁵² Het vergelijkend godsdienst-psychologisch onderzoek van de genoemde typisch protestantse leerstukken, in hun paradoxale verhouding tot de even typische protestantse nadruk op persoonlijk geloof en vrijheid aan de ene kant, en van de hier behandelde Germaans-heidense opvattingen aan de andere kant, zou van belang zijn met het oog op de eigenaardige voorkeur van de Germaanse volken voor het protestantisme, die al opkomt bij de geschiedenis van de Saksische monnik Godschalk in de 9de eeuw.

dat niet. Want evenals in Israël ligt het geluk niet in het eigen persoonlijke leven van de mens als eenling, maar in het heil van de gemeenschap van familie en volk. En daar ligt zodoende ook de zedelijke roeping van de persoon. Zedelijkheid is trouw aan de zede. De zede omvat de hele maatschappelijke en staatkundige orde, het recht zowel als de cultus. Zolang die orde in stand bleef, was het welzijn van de gemeenschap veilig. Dat komt ook uit in de offerformule die eerder al aangehaald is: 'til (árs ok) fridar'. Het heil van de mens persoonlijk ligt besloten in en is afhankelijk van het heil van de gemeenschap waartoe hij door zijn bestemming behoort.

De ethiek van de heidense Germaan is bijgevolg gericht op het nakomen van de plichten die dat behoren tot de gemeenschap van familie en volk hem oplegt. Het woord 'plicht' houdt niet toevallig verband met 'plijge – plegen': het betekent hetzelfde als 'zede'. 'Zede' is de objectieve, maatschappelijke kant, 'plicht' de subjectieve, persoonlijke kant van dezelfde zaak. In die levenshouding van trouw aan de zede vond de mens persoonlijk zowel zijn 'bestemming'⁵³ als zijn 'heil'. Deze beide begrippen waren geen "volstreekte tegenstellingen voor de religieuze ervaring", zoals Miskotte meent (179), ten minste voor dit Germaanse besef niet, zij hingen zeer met elkaar samen en betekenden soms precies hetzelfde! Daarom was die plicht zelden alleen een zaak van harde zelfverloochening en opoffering van persoonlijke verlangens. Ze leidde dikwijls ook tot een vete die uitliep op de ene doodslag na de andere. Men moet hier niet onmiddellijk een barbaars genoeg in vechten en doden achter zoeken: de wraak was een noodzakelijke rechtshandeling, nog eeuwen na de kerstening, ook bij ons. Het ging daarbij om de handhaving van het recht van de familie. Als dat op het spel stond, was er voor een man wiens heil immers stond of viel met dat van de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakte eenvoudig geen andere mogelijkheid dan verzet tot het uiterste. Komt hij daarbij te sterven, dan is dat een verlies voor de familie, waaruit een voortzetting van de vete kan voortkomen. Maar voor de persoon zelf is de dood wezenlijk niet van belang. Voor hem gaat het erom of hij de wraak uitgeoefend heeft waartoe hij verplicht was, zodoende het recht van zijn familie gehandhaafd heeft en daardoor zijn eer ongeschonden bewaard heeft. Want dat betekent immers dat hij zijn 'bestemming' trouw gebleven is tot het eind toe, dat hij de innerlijke vrijheid gevonden heeft om de zwaarste opgave te volbrengen en dat hij daarmee verzekerd kan zijn van een goed getuigenis bij de nakomelingen.

XIV

Zo beschouwd is de Germaanse 'tragiek' ook nooit tragisch in de gangbare Griekse betekenis, zoals Miskotte meent (157, 159, 188).⁵⁴ Germaanse 'tragiek' is overwinning, niettegenstaande, ja door middel van de ondergang. Die ondergang heeft niet de betekenis van verzoening van schuld, maar van een beproeving tot het uiterste: een episch, niet een tragisch motief. Er is geen conflict tussen lot en held, absoluut niet: de bestemming van de

⁵³ Zo is bijvoorbeeld ook de Germaanse huwelijksethiek, in tegenstelling tot de Griekse fundering in de *eros* en de christelijke in de *agapè* (de liefde tot de naaste), gebaseerd op de *trouw* aan de ander en daarmee aan de eigen bestemming (Gisla saga, Njáls saga)..

⁵⁴ Als Miskotte (175v.) de voorkeur voor de epische stijl in het Oude Testament en het ontbreken van de dramatische stijl als argument laat gelden voor het niet-tragische karakter ervan, kan men dat ten minste van de IJslandse saga-literatuur ook volhouden.

held vernietigt hem niet, ze voert hem juist tot de hoogste zelfverwerkelijking, de diepste vrijheid, de vrijheid van leven en dood. De Germaanse held realiseert zijn bestemming. Daarin ligt precies het essentiële van zijn heldendom. En nogmaals: dat betekent een volslagen andere levensbeschouwing dan het antieke begrip van het tragische inhoudt.⁵⁵ Zelfs voor de Völuspá is zodoende de uitspraak van Miskotte (159), dat ook “Odin, de opperste van de Asen, zich gevoegd heeft in de grote gang van de al-éne Noodwendigheid”, niet zonder meer als geldige interpretatie aan te nemen.

Men mag de levenshouding die hier beschreven is ook niet als romantisch thema van het Germaanse heldenlied beschouwen. Laat het heldenlied literatuur zijn vanuit de mentaliteit van de Vikinghoofdman, de saga’s bieden hetzelfde beeld, zo nuchter en zakelijk als het maar kan, tegen de achtergrond van het Oud-IJslandse boerenbestaan, en met een historische betrouwbaarheid waaraan niet te twijfelen valt.

We vinden hier een van de oorzaken van de ondergang van de Germaanse religie. Het is duidelijk dat zo’n heroïsche levensbeschouwing niet die van een heel volk kon zijn, maar alleen die van een elite. De IJslandse kolonisten waren oorspronkelijk inderdaad zo’n elite. Dat gold ook voor andere mannen van karakter en cultuur, edelen die uit vrije wil hun bezittingen in Noorwegen hadden prijsgegeven en omwille van de vrijheid een sober bestaan als boer, visser of zeeman op het onbekende eiland aan het eind van de wereld voor lief namen onder dwang het koningschap van Harald Harfagr over heel Noorwegen te accepteren. Deze bijzondere selectie heeft, niet alleen op IJsland, maar vanuit dat nieuwe centrum over het hele Germaanse noorden, geleid tot een hoogtepunt van de Germaanse cultuur, met name op het gebied van literatuur en geschiedenis, waarvan men steeds weer versteld staat.

Maar die cultuur was het eigendom van een elite, en de levenshouding die haar droeg was er een van sterke persoonlijkheden, niet de religie van het hele volk in normale omstandigheden. Ongetwijfeld was de Germaanse volksreligie op het vasteland en in Engeland meer primitief-religieus en magisch van karakter. En de godsdienstige behoefte van dat volk kon door de levensbeschouwing van de sagahelden en skalden niet bevredigd worden. Het kon de innerlijke spanning van dit ethos, deze ethiek van solidariteit en vrijheid, niet volhouden. En zo zocht en vond het een ander, massiever heil, toen het vanouds vertrouwde begon te wankelen.

XV

Ook voor de zojuist genoemde hogere klasse echter werd het oude wankel. We komen daarmee op nog een andere oorzaak van de Germaanse ‘*Götterdämmerung*’. Juist door het ethische karakter van de bestemmingsidee raakten sommige vooraanstaande figuren allengs

⁵⁵ Het zou daarom vaak beter zijn het hele woord ‘tragiek’ voor deze Germaanse levenshouding te schrappen: het is nu eenmaal te zwaar met het antieke denken belast. Mij dunkt dat J. Piebenga (*Fryske Tragyk*, Sneek 1937) dat ook voorvoeld heeft en dat hij daardoor er niet in geslaagd is om de Germaanse opvatting zuiver van de Griekse te scheiden. Zijn voorbeelden uit de Friese geschiedenis zijn het dichtst bij de antiek-tragische zijde (zoals hij ze althans tekent) en bij tijden illustreren ze alleen de idee van het fatale, dat zonder het strijdmoment een figuur alleen maar geweldig maakt, ‘tragisch’ in de populaire zin. Integendeel, sommige van die mannen kunnen er innerlijk wel heel anders hebben voorgestaan (en dat is Germaans beschouwd meteen het beslissende), maar daar heeft Piebenga het amper over. Bij hem ligt de nadruk op de uiterlijke mislukking, en dat is een zuidelijke waardering.

op de rand van de twijfel aan de overerfde godsdienst, en zij konden daar op den duur niet standhouden. Van verschillende personen is beschreven dat zij alleen vertrouwden op eigen 'mátt ok megin', eigen macht en kunnen. Dat behoeft op zichzelf nog geen 'conflict met het lot' in te houden. Maar bij andere, meer religieuze naturen kwam dat er wel van. Onder invloed van persoonlijke waarnemingen, politieke en maatschappelijke omstandigheden en met name ook van de overwinningstocht van de Roomse kerk in West-Europa, raakten ze aan het twijfelen over de zekerheden van het geloof van de vaders, zonder dat ze het daarom zomaar konden opgeven.

Het kardinale probleem werd voor hen de vraag of de 'bestemming' inderdaad de vervulling van het 'heil' betekende, of het goddelijk handelen inderdaad overeenkwam met het goddelijk recht. Anders gezegd, het vraagstuk van de 'theodicee' komt hier naar voren.

In de Eiríksmál wordt de vraag naar de zin van de dood, die door Odin zelf over zijn trouwe strijders beschikt wordt, vermengd met de verwijzing naar de uiteindelijke worsteling met de Útgard-machten die aanstaande is en naar de noodzakelijke voorbereiding daarop. Religieus is daarmee het probleem opgelost – maar ethisch niet. Er blijft een kloof: niet tussen god en mens, maar tussen god en bestemming, en dientengevolge ook tussen mens en bestemming. De religieuze mens blijft zijn god trouw tot het einde toe, maar de eenheid van beiden met de bestemming valt weg. En de kloof wordt telkens een beetje dieper en breder. Naarmate de bestemming meer als een zelfstandige macht naast de Asen opgevat wordt, raakt zij meer in de sfeer van Útgard, 'onheil' wekkend in plaats van 'heil' voor goden en mensen.

Hier zijn we dan eindelijk op het punt in de ontwikkeling aangeland waarop de Völuspá-dichter lijkt te staan, en waar prof. Miskotte begint. In de Ragnarök-visie van de grote Germaanse Apocalyps lijkt inderdaad een fatale bestemming "overmachtig". En toch kan men ook hier nog niet eens zeggen dat die overmacht tot demonie geworden is, dat de bestemming m.a.w. identiek is met Útgard: de Asen worden verslagen, het recht wordt ten slotte gehandhaafd. Útgard heeft niet het laatste woord. Een nieuwe wereld rijst op uit de golven. Een nieuw tijdperk breekt aan.

Of die nieuwe era volgens de bedoeling van de Völuspá een heidense of een christelijke zal zijn, is nog altijd niet uitgemaakt. Een bewijs dat, *n'en déplaie*⁵⁶ prof. Miskotte met zijn banvloek over het syncretisme van onze voorvaders, de nieuwe levensbeschouwing voor het Germaans-christelijke besef van die tijd vrijwel een voortzetting was van de oude. Dat blijkt wel, dunkt me, uit de zeer formele 'bekering' van IJsland. Zo kon dat land zijn erfgoed van heidense traditie en cultuur trouw bewaren. Het oude werd symbool van het nieuwe. Odin is Alvader geworden. De strijd van Thór tegen de Midgardslang en van Sigurd⁵⁷ tegen de draak werd de vorm waarin de overwinning van Christus op de duivel uitgebeeld werd. Immers, ook de Oud-Saksische *Heliand* is van gestalte en wezen een Germaanse koning.

Literatuur (waarin voor een deel ook andere opvattingen worden verdedigd):

H. Ljungberg: *Die nordische Religion und das Christentum* (uit het Zweeds vertaald). Gütersloh 1940.

A. Orlik: *Nordisches Geistesleben und das Christentum in heidnischer und frühchristlicher Zeit*

⁵⁶ = ondanks

⁵⁷ In het *Nibelungenlied*: Siegfried.

(uit het Deens vertaald). Heidelberg 1925.

J. de Vries: *Altgermanische Religionsgeschichte* II. Berlijn 1937.

J.J. (Jacobus – Koos) van Weringh (1911-1987) publiceerde in het Fries en Nederlands over oud-Friese en andere oud-Germaanse onderwerpen. Hij promoveerde in 1965 op Heliand and Diatessaron bij kerkhistoricus dr. G. Quispel in Utrecht. Daarin bepleit hij o.a. het auteurschap van de dichter Bernlef van de Oud-Saksische Heliand. Vóór de oorlog was hij korte tijd lid van het Frysk Faskiste Front. Hij gebruikte als schrijversnaam ook Luw fon Weringha.

De Tsjerne was een Fries-literair tijdschrift, opgericht na de oorlog o.a. door Fedde Schurer. Het verscheen van 1945 tot 1968.